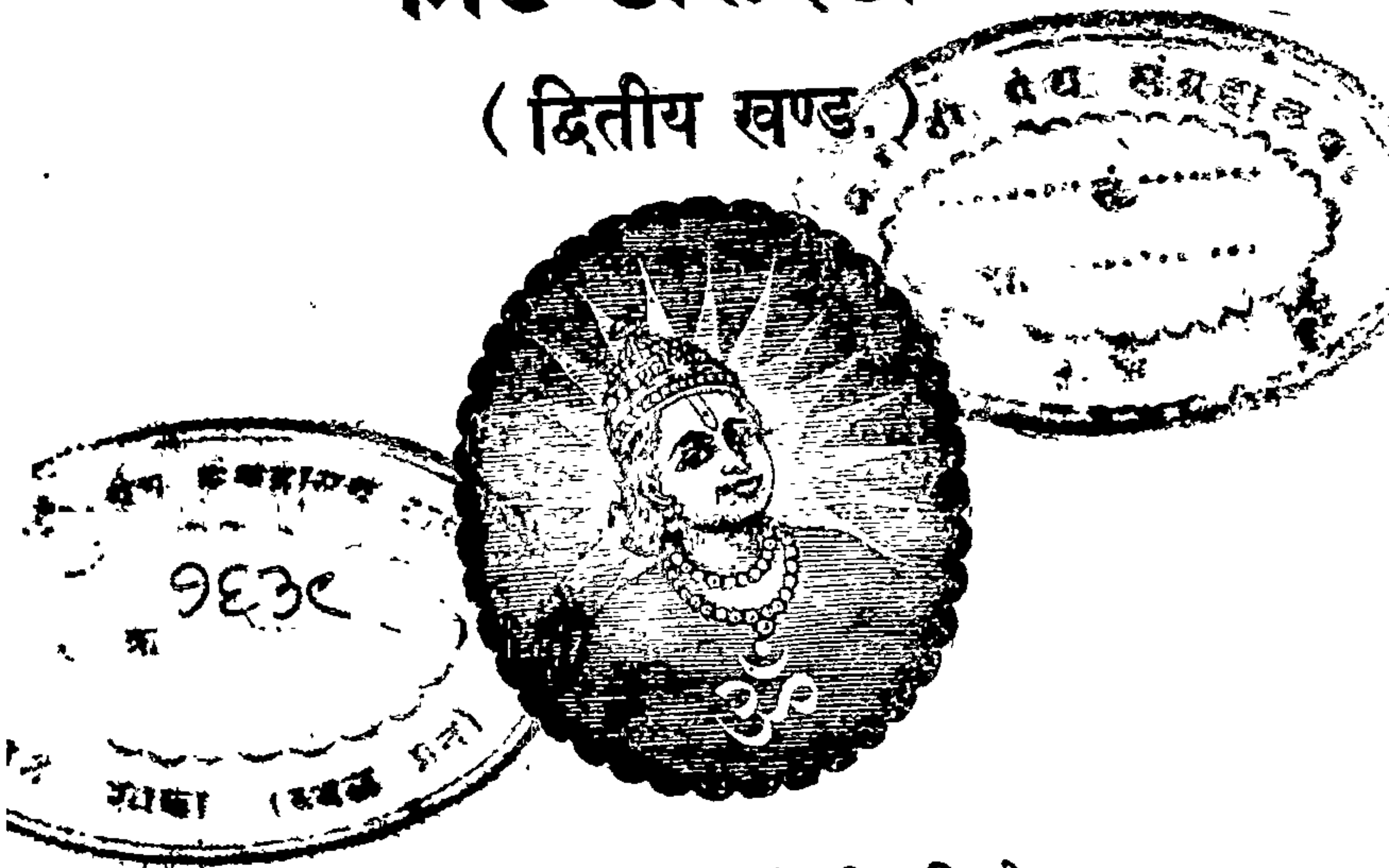

भारत-गौरव-ग्रंथमाला-पुष्प एकौणतिसार्वे.

कौट टॉलस्टॉय.

(द्वितीय खण्ड.)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

—भगवान् श्रीकृष्ण.

REFBK-0001639

(सर्व हक्क स्वाधीन.)

साधी प्रत चवदा आणे.]

[कापडी प्रत सन्वा रुपया.

PUBLISHER :

P. S. BHASE,

Manager,

BHARAT GOURAV GRANTHA MALA,
Girgaon, Bombay.

Printed by

Keshav Ravaji Gondhalekar

at his

JAGADHITECHHU PRESS

432 Shanwar Peth, Poona.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

टॉलस्टॉय यांच्या चरित्राचा हा दुसरा भाग भगवान् श्रीकृष्णकृपेनें आज आश्रयदात्यांच्या हातीं पडत आहे. हा भाग एप्रिल अखेरीसच तयार होता; परंतु या वेळीं पुष्कळसे आश्रयदाते उन्हाळ्याच्या रजेमुळे आपल्या मुक्कामी नसतात आणि त्यामुळे त्यांना त्यांचीं पुस्तके फार उशीरां मिळतात आणि क्वचित् मिळतहि नाहींत, असा अनुभव एकदोन वेळां आल्यामुळे मुद्दामच हें पुस्तक थोड्या उशीरां प्रसिद्ध केले. याबद्दल कित्येक आश्रयदात्यांचा थोडा हिरमोड झाला असेल, हें आम्हांस माहीत आहे; परंतु याच पुस्तकासोबत पुढें दोन महिन्यांनीं प्रसिद्ध होणारी कादंबरी आजच पाठविली जात आहे, इकडे लक्ष देऊन ग्रंथमालेस ते क्षमा करतील असा भरंवसा आहे. हीं दोन पुस्तके एकाच व्ही. पी. नें पाठविल्यामुळे कित्येकांची थोडीशी गैरसोय झाली असेल हें खरें; परंतु सगळ्याच गोष्टी एकदम साधत नाहींत. तथापि दोन पुस्तके एका व्ही. पी. नें पाठवून आश्रयदात्यांना किंमतीच्या दृष्टीनें कोणतीहि तोशीस लागली नाहीं, हें ते विसरणार नाहींत अशी आशा आहे. असें करण्यांत ग्रंथमालेचा थोडा फायदा झाला आहे, हें खरें; परंतु हा फायदा ग्रंथमालेनें आपल्या पदरांत घेतला नसून तो तिनें सव्याज आपल्या आश्रयदात्यांना परत केला आहे.

ग्रंथमालेच्या पुस्तकाची बांधणी अधिक मजबूत व सुंदर करावी असा आमचा पुष्कळ दिवसांपासून विचार होता; परंतु पुस्तकांत कोणतीहि सुधारणा करण्याचें मनांत आणलें कीं, पैशाचा प्रश्न उभा राहतो. कल्पनेचा उगम डोक्यांत होतो; परंतु प्रत्यक्ष कृतीच्या वेळीं किती अडचणी येतात, हें ज्याचें त्यास माहीत. पुस्तकांत मजकुराचीं चारदोन पृष्ठें वाढलीं, तर त्याबद्दल आश्रयदात्यांना मोठेंसें कौतुक वाटत नाहीं; परंतु ग्रंथमालेला मात्र चुटपुट लागते. कारण चार पृष्ठांना तिच्या पदरचे तीस चाळीस रुपये सहज खर्च होतात. पुस्तकांत एकादें चित्र दिलें, तर त्याबद्दलहि आश्रयदात्यांना कांहीं विशेष वाटत नाहीं; परंतु हल्लीं एक चित्र दिलें,

तरी पन्नाससाठ रुपये खर्च होतात, आणि हिशोबांत पडलेला हा खळगा मग कित्येक दिवस जाणवत रहातो. त्यांतून या युद्धजन्य महागाईपासून तर ग्रंथमालेस आपला प्रत्येक व्यवहार अत्यंत काटकसरीने चालवावा लागतो. अशा स्थितींत पुस्तकाच्या बांधणींत कांहीं सुधारणा करावयाची म्हणजे तें एक ग्रंथमालेवर प्राणसंकटच होय. तथापि दोन पुस्तकें एकाच व्ही. पी. नें पाठविल्यास निदान मनिआर्डर खर्चाचा एक आणा वांचेल, व दोन पुस्तकांस एक आणा म्हणजे प्रत्येकीं अर्धाआणा जास्त खर्च करून पुस्तकाची बांधणी अधिक मजबूत करतां येईल, अशी एक कल्पना पुष्कळ दिवसांपासून मनांत घोळत होती व तीच प्रत्यक्ष कृतींत या वेळीं आणली आहे. इतकें करूनहि या बाबतींत पांचपंचवीस रुपयांची ग्रंथमालेला ठोकरच लागली आहे. हें नुकसान भरून निघावें म्हणून ग्रंथमालेचे आश्रयदाते यथाशक्ति प्रयत्न करून नवीन आश्रयदाते मिळवून देतील असा भरंवसा आहे.

पुढेंहि अशाच रीतीनें जोडपुस्तकें व्ही. पी. नें पाठवावीं कीं काय, हें आम्ही अद्यापि निश्चित ठरविलें नाहीं. असें करण्यांत जशा कांहीं सोयी आहेत, तशा कांहीं गैरसोयीहि आहेत. व्ही. पी. सह एक रुपया सहा आण्यांची रक्कम फारशी मोठी नाहीं. शिवाय दोन पुस्तकें तयार होण्यास थोडा कालावधि जास्त लागेल, हाहि फायदा आश्रयदात्यांच्याच पदरांत पडणार आहे; तथापि स्थिति अशी चमत्कारिक आहे कीं, ही एक रुपया सहा आण्याची लहानशी रक्कमहि कित्येक आश्रयदात्यांच्या शक्तीच्या बाहेरची आहे. ग्रंथमालेच्या आश्रयदात्यांत जसे कांहीं राजे, महाराजे आणि लक्षाधीश आहेत, तसे कांहीं दरमहा आठदहा रुपये मिळविणारे प्रपंचग्रस्त नौकरहि आहेत. अशा आश्रयदात्यांना एक रुपया सहा आण्यांसारखी रक्कम सहज देतां येण्यासारखी आहे, असें म्हणण्याचें साहस करवत नाहीं. परंतु तीनचार महिन्यांनीं व्ही. पी. येणार, इकडे लक्ष देऊन जर अशा आश्रयदात्यांनीं एवढी गैरसोय सोसली, तर पुढेंहि अशीच मजबूत बांधणी करतां येईल. इतकेंच नव्हे, तर एक वेळच्या श्रमानें दोन पुस्तकें पोस्टांतून रवाना झाल्यानें त्या दृष्टीनेंहि ग्रंथमालेचा कांहीं फायदा होईल व हा फायदाहि आणखी कांहीं सुधारणा करून

आश्रयदात्यांनाच परत करतां येईल. तेव्हां ही आपल्याच हिताची बाब आहे, याचा विचार करून आश्रयदाते या बाबतीत जो आपला मनोदय कळवितील, तसें पुढें वागावयाचें असें ग्रंथमालेनें ठरविलें आहे.

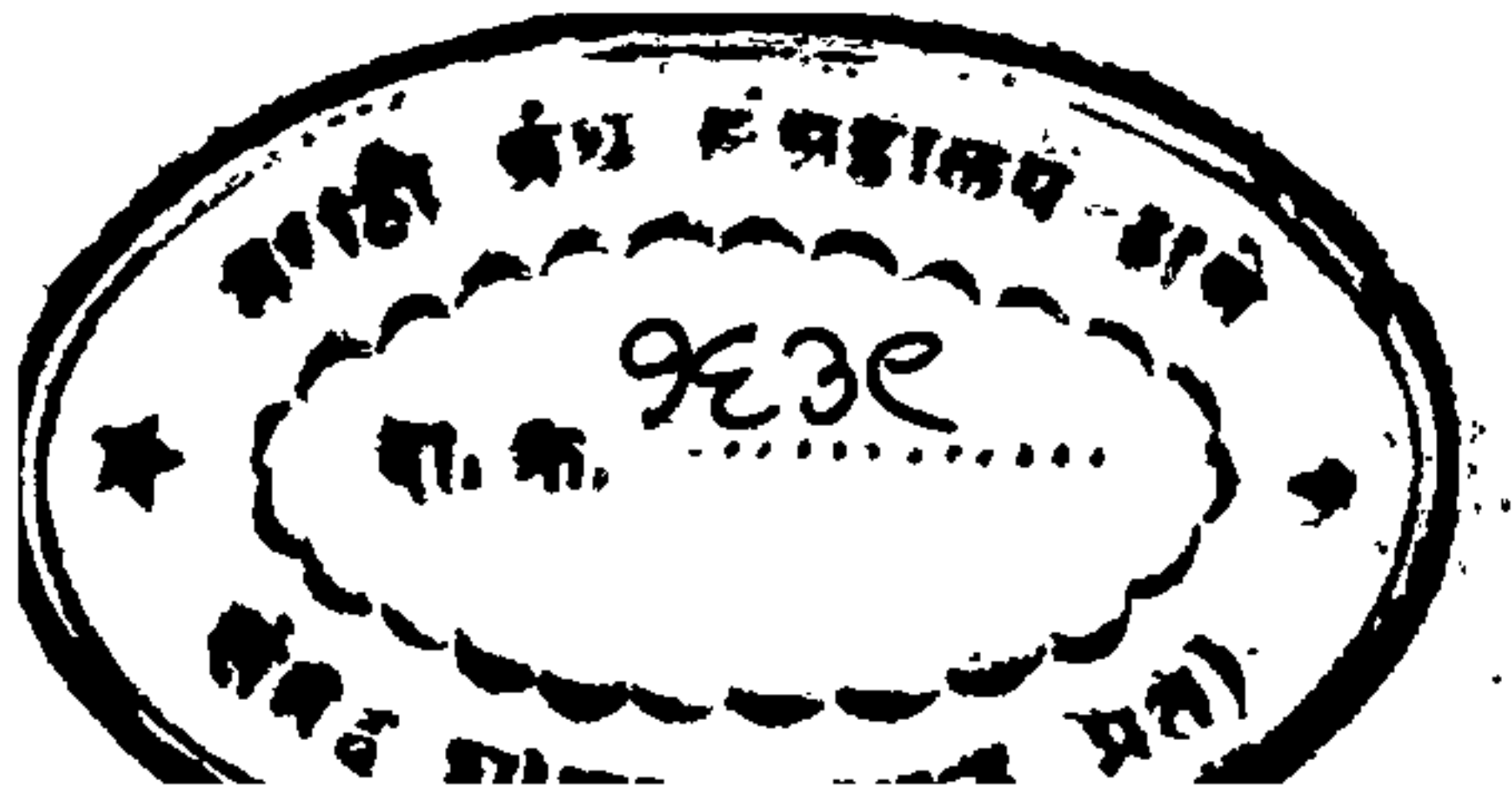
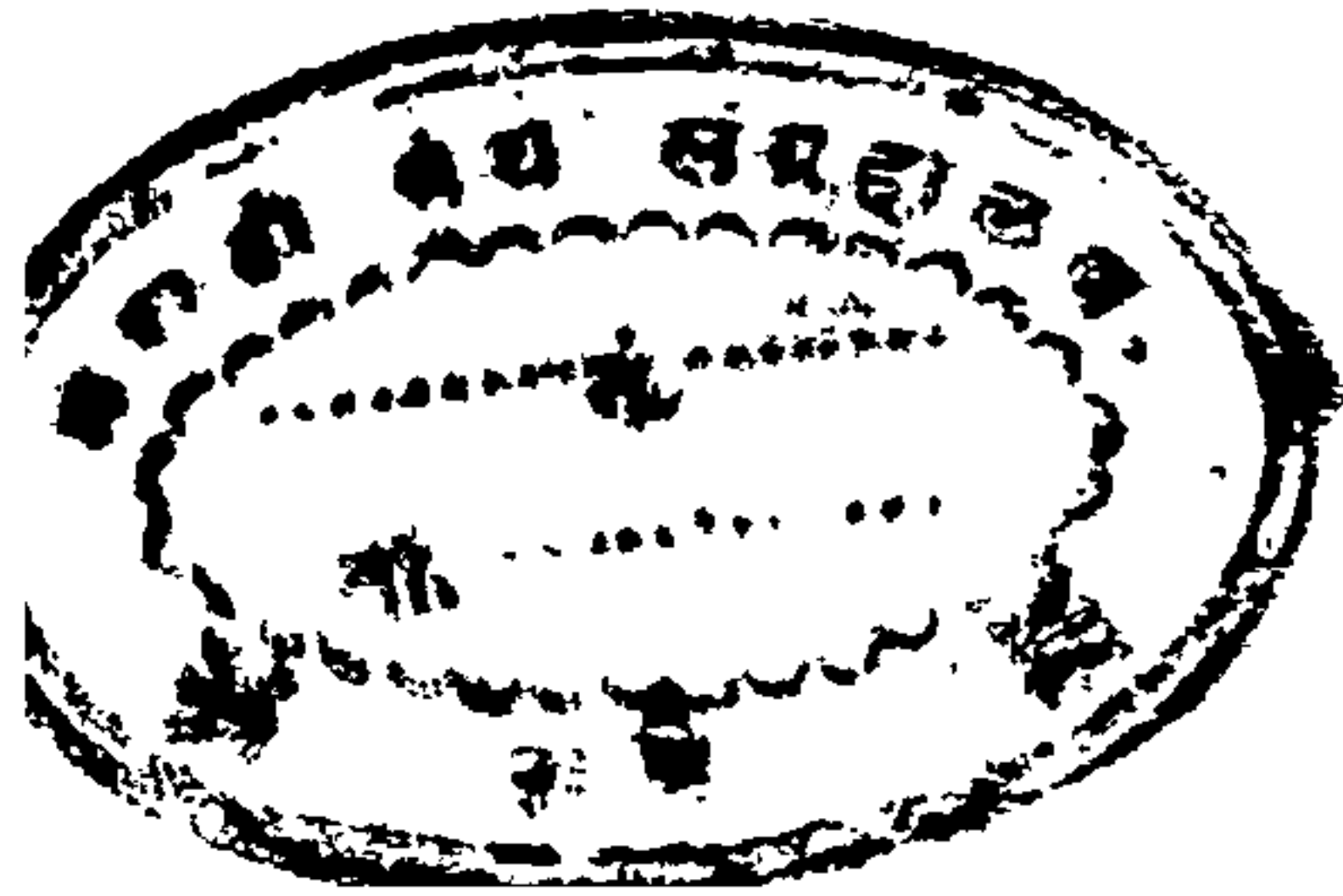
टॉलस्टॉयसारख्या थोर विभूतीचें हें चरित्र प्रकाशित करित असतां या बाबतीत आमचा उत्साह आश्रयदात्यांनीं सारखा वाढता ठेवला आहे, याबद्दल आश्रयदात्यांचे आम्ही फार आभारी आहों. उत्क्रांति, प्रगमन-शीलता आणि तत्वानुसंधान यांपासून जे अगदींच अलिप्त आहेत, अशा कांहीं लोकांनीं या चरित्रास नाकें मुरडणें साहजिक आहे. या चरित्रासंबंधानें त्यांची तक्रार अशी आहे कीं, त्यांत बाष्कळ विनोद नाही, उत्तान-शृंगार नाही; अद्भुत घडामोडी नाहीत आणि मुख्य हें कीं, आमच्या देशांतल्या थोर व्यक्तीचें हें चरित्र नसून परक्या देशांतल्या व्यक्तीचें तें आहे. केवढा पण हा देशाभिमान ! जणूं काय देशांतल्या थोर व्यक्तींच्या चरित्रांची हे खरोखरच वाट पहात आहेत. परंतु हें यांच्या लक्षांत येत नाही कीं, आमचा देश आतां पूर्वीप्रमाणें लहानशा तीर्थगंडींत कोंडलेला नसून तो मोकळ्या हवेंत भागीरथीच्या सलील-ओघाप्रमाणें चैतन्ययुक्त झाला आहे. त्याची दृष्टि दशदिशांला असून एकंदर जगांतल्या घडामोडींशीं तो निगडीत झाला आहे. अशा वेळीं कोणीहि प्रतिभावान लेखक स्वतःच्या राष्ट्रांतल्या थोर पुरुषांचें गुणकीर्तन करण्याचें लांबणीवर टाकून स्वतःच्या राष्ट्रबंधूंना जगांतल्या कोणत्या थोर विभूतींची ओळख अगोदर करून दिली पाहिजे, इकडे पहिल्यानें लक्ष देईल आणि कर्तव्य म्हणून त्यांस हेंच कार्य प्रथम करावें लागेल. भारत-गौरव-ग्रंथमालेचा जन्म स्वयंपाकघरांतल्या गोष्टी किंवा रंगमहालरहस्य लिहिण्यासाठीं झालेला नसून स्वःच्या साहित्याची एकनिष्ठ सेवा करण्यासाठीं झालेला आहे. कादंबऱ्या काय किंवा चरित्रें काय याच दृष्टीनें तिनें प्रसिद्ध केलीं आहेत व हें ध्येय सोडण्याची तिची इच्छा नाही. चरित्रासाठीं म्हणून केव्हांहि जगांत एकेकच व्यक्ति दृष्टीस पडते. तिच्यासारखी दुसरी विभूति आढळत नाही. श्रीराम, श्रीकृष्ण, शंकराचार्य, बुद्ध, महंमद, ख्रिस्त, नेपोलियन, शिवाजी वगैरे विभूति जगांत एकेकच झाल्या. जगांत थोर राजकारणी पुरुष कोण झाला, हा विचार जेव्हां मनांत येतो तेव्हां स्वतःचा देश आणि देशबंधु

ही आकुंचित दृष्टि विलयला जाऊन 'प्रिन्स विस्मार्क' ही एकच व्यक्ति डोळ्यांपुढे दिसू लागते. वीर पुष्कळच झालेले आहेत; परंतु ज्याच्या पावलाच्या दणदणाटाने पृथ्वीला पडलेले खळगे अद्यापिहि बुजत नाहीत, असा वीरश्रेष्ठ नेपोलियन एकच झाला. याच दृष्टीने संस्थानिकांप्रमाणे उपभोगण्यास असलेले ऐश्वर्य व संपत्ति यांवर केवळ दरिद्री बांधवांच्या कल्याणासाठी तुळशीपत्र ठेवून घराच्या बाहेर पडलेला कर्मवीर टॉलस्टॉय हेच एक झाले. हिंदी राष्ट्राने आज या महात्म्याच्या चरित्राचे मनन व अभ्यास करण्याची संधि आली असता भारत-गौरव ग्रंथमालेला हे चरित्र प्रसिद्ध न करता 'रंगेल रंगरावा'च्या अपवित्र चारित्र्यप्रसिद्धीची जे शिफारस करतात, त्यांची अरसिकता व शैथिल्य यांस हंसाचे की रडाचे, हेच आम्हांस समजत नाही. टॉलस्टॉय यांच्या चरित्राची आज आमच्या राष्ट्राला किती आवश्यकता आहे, हे ज्यांना समजते, त्यांना काही सांगण्याचे कारण नाही, परंतु जे उदासीन आहेत त्यांना आम्ही अशी विनंति करतो की, त्यांनी थोडेसे धैर्यावलंबन करून या चरित्राचा अदृश्य अभ्यास करावा. टॉलस्टॉयसारखा सत्यवादी व प्रतिभावान् लेखक आजपर्यंत कोणीहि झाला नसून सगळे युरोप त्यांना जगद्वंद्व समजते. चार विद्वानांत कोणत्याहि विषयाची चर्चा सुरू झाली, म्हणजे त्यावर टॉलस्टॉय काय म्हणतात, हे पाहण्याचा युरोपांत प्रघातच पडला आहे. यावरून त्यांच्या योग्यतेची सहज कल्पना होते. समाजांतले चार शिष्ट कशा स्थितीत आहेत, इकडे त्यांनी लक्ष न देता, लक्षाबाधित शेतकरी व गोरगरीब यांच्या स्थितीचे मनन व अध्ययन करून त्या दृष्टीने ते आपल्या प्रत्येक कार्याची दिशा ठरवीत असत, हाच त्यांच्या चरित्रांतला विशेष होय. इकडे लक्ष दिले म्हणजे आज आम्हां हिंदवासीयांना या चरित्राची केवढी आवश्यकता आहे, हे कोणासहि कळण्यासारखे आहे.

आतां यापुढे एक चरित्राचा भाग आणि एक कादंबरी असा कार्यक्रम ठेवला आहे. हे चरित्र संपल्यावर श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांचे चरित्र आश्रयदात्यांना सादर करण्यांत येईल.

गिरगांव-मुंबई,
ज्येष्ठ शुक्ल १५ शके १८४१. }

सर्वांचा नम्र साहित्यसेवक,
प्रभाकर श्रीपत भसे.

टॉलस्टॉय.
(लष्करांत असतां.)

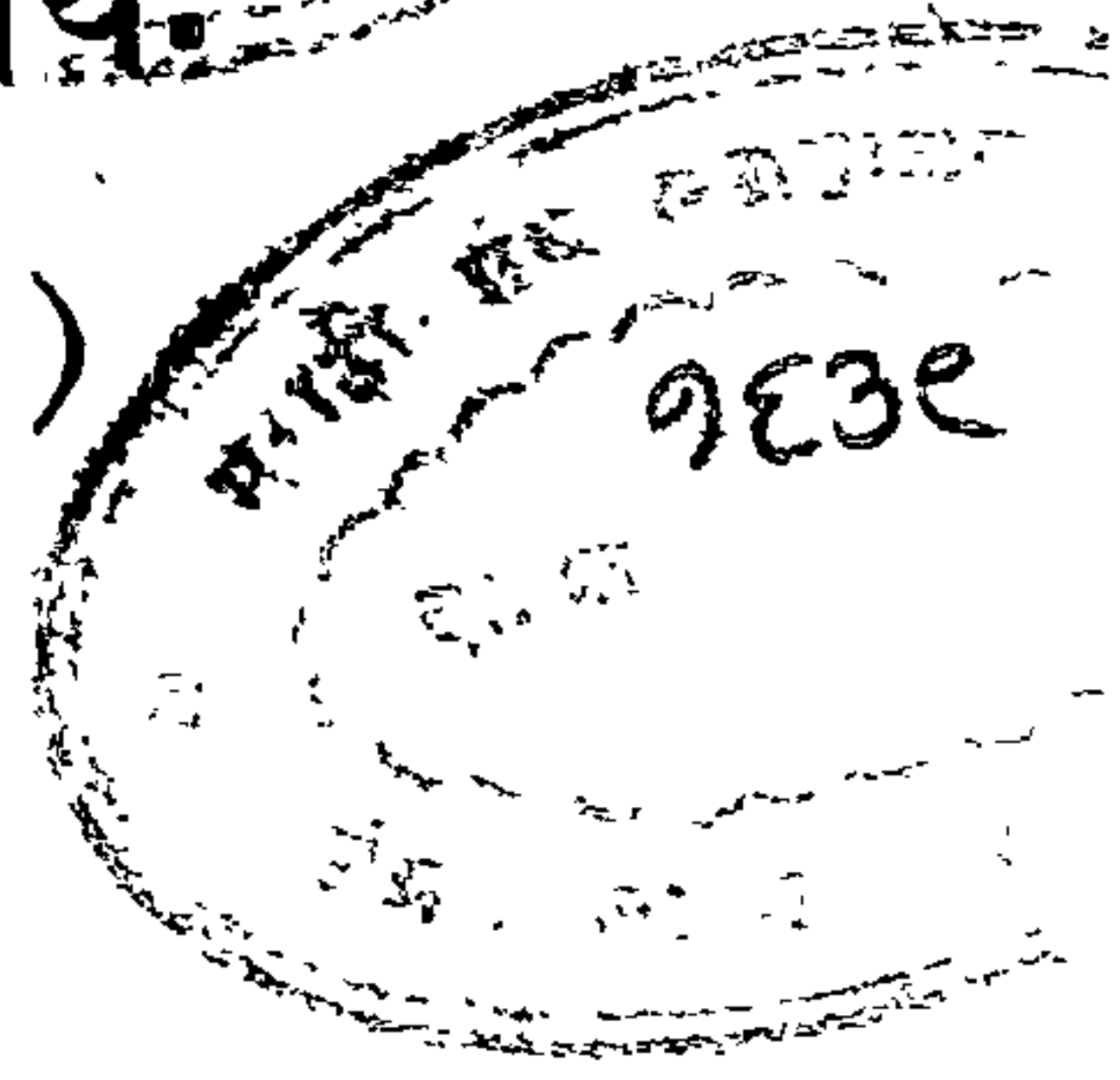
कॉट टॉलस्टॉय.

(द्वितीय खण्ड.)

प्रकरण पहिलें.

विवाह.

टॉलस्टॉय यांचे शिक्षणविषयकविचार पहिल्या भागांत सांगितले आहेत, त्यांवरून त्यांची विचारसरणी किती शुद्ध आणि सरळ होती, हें कोणासहि दिसून येण्यासारखें आहे. तथापि शाळा सुरू होऊन कांहीं काळ लोटल्यानंतर खुद्द टॉलस्टॉय यांस हीच विचारसरणी पसंत पडेनाशी झाली. टॉलस्टॉय यांची वृत्ति अखेरच्या साध्याकडे सदोदित गुंतलेली असल्यामुळें आपल्या हातून अमुक व्हावयाचें राहिलें, अशा प्रकारची जाणीव त्यांच्या चित्तास सदोदित बोंचत असे. यामुळें एकाद्या सत्कार्याचा थोडासा अंश तरी आपल्या हातून घडला, याबद्दल होणारें समाधान त्यांच्या चित्तास होत नसे. त्यांची वृत्ति सदोदित अंतर्मुख असल्यामुळें स्वतःच्या गुणांपेक्षां स्वतःचे दोष त्यांस अधिक लवकर आणि अधिक स्पष्ट दिसत, आणि कित्येक वेळां या दोषांची छाया त्यांच्या मनोभूमिकेवर इतकी दाट पडे कीं, तीमुळें स्वतःचे गुण त्यांस मुळींच दिसत नसत. यामुळें स्वतःच्या हातून घडलेल्या चांगल्या गोष्टींतहि त्यांस दोष दिसूं लागत. स्वतःचे दोष झांकून ठेवून गुण मात्र पुढें करावेत, ही कला त्यांस कधींच साध्य झाली नसल्यामुळें आपले दोषहि अगदीं मोकळेपणीं ते बोलून दाखवीत आणि एकाद्या न्यायाधिशप्रमाणें त्यांजवर कडक टीकाहि करीत. गुणदोषांचीं शब्दचित्रें रेखाटण्यांत त्यांची लेखणी खंबीर असल्यामुळें वर्णनाच्या भरांत कित्येक वेळां जरूरीपेक्षां नसते दोषहि त्यांनीं पदरांत घेतले

आहेत. याकरतां त्यांनीं स्वतःवर केलेली टीका वाचतांना हा मुद्दा वाचकांनीं अवश्य लक्षांत बाळगावा.

या विषयावर लिहित असतां टॉलस्टॉय म्हणतात, “ यूरोपचा प्रवास संपवून यासनाया येथें मीं कायमची वस्ती केली. तेथें शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठीं एक शाळा मीं सुरू केली होती. अशिक्षित शेतकरीवर्गाला उपयुक्त शिक्षण मिळेल, अशा प्रकारच्या शाळा आपल्या प्रांतीं तरी गांवोगांव काढाव्या, असा माझा हेतु होता. हें कार्य माझ्या अगदीं मनाजोगें होतें. वर्तमानपत्रांत लेख लिहून लोकांस शिक्षण देण्याची युक्ति मीं या पूर्वीं अजमावून पाहिली होती; पण त्या मार्गांत जो दुटप्पीपणा असतो, त्यामुळें माझें मन त्या उद्योगांतून साफ उडालें. असा प्रकार शाळेंत होण्याचा संभव नाही, असें मला वाटतें. खालच्या अशिक्षितवर्गाची सुधारणा व्हावी, हाच हेतु याहि उद्योगांत मीं मनांत धरला होता. पण सुधारणा म्हणजे काय ? हेंच माझें मला निश्चित ठरवितां येईना. सांप्रत चाललेल्या सुधारणेंतील कित्येक बाबींची दिशा अगदीं चुकली आहे, असें मला वाटूं लागलें. आपल्या दृष्टीनें जी सुधारणा म्हणून वाटते, ती शेतकऱ्यांसारख्या अडाणी मनुष्यांना पसंत पडेल कीं काय, आणि ती त्यांच्या पचनीं पडून त्यांना उपयुक्त होईल कीं नाही, हें मला ठरवितां येईना. याकरतां या बाबींची दिशा ठरविण्याचें काम त्यांचें त्यांजवरच सोंपवावें, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. तथापि माझ्या बुद्धीचा निश्चय म्हणून होईना, लेखनद्वारां मी लोकसेवा करीत होतो, त्या वेळीं अनुभव

आलेली अडचण या उद्योगांतहि दत्त म्हणून मजपुढे उभा राहतो. करीवर्ग आणि आमचा सुशिक्षितवर्ग हे एकमेकांपासून अगदीं अलग झाले. एकमेकांच्या गरजा एकमेकांस कळत नाहींत. अशा स्थितींत त्यांना हवें काय हें कळत नसतां मीं त्यांना शिकवावें तरी काय ? अनेक शिक्षणसंस्था मीं पाहिल्या, तेव्हां प्रत्येकीची शिक्षणाची दिशा वेगळीच, असा मला अनुभव आला. शिक्षकाचा धंदा करणारे लोक परस्परांच्या शिक्षणपद्धतीबद्दल एकमेकांत तंटे करतात, आणि या वादविवादांत तत्वबोध करून घेण्याऐवजीं स्वतःचें अज्ञान मात्र लपविण्याचा प्रयत्न करीत अस-

तात, असें मला दिसून आलें. तेव्हां सर्व चालू शिक्षणप्रद्धति वाजूस टाकून मुलांच्या इच्छेस येईल तें त्यांनीं शिकवें, असें मीं ठरविलें. अशा रीतीनें शेतकऱ्यांना शिकविण्याची वतावणी मी करित होतो खरा; तथापि माझ्या मनाची तळमळ केव्हांच कमी झाली नाहीं. त्यांच्या उपयोगी पडेल, असें शिक्षण मजकडून मिळत नाहीं, ही जाणीव माझ्या मनास बोंचत होती. कारण त्यांना उपयुक्त काय होईल, हेंच मला ठाऊक नव्हतें.”

“अशा रीतीनें हें काम एक वर्ष केल्यावर पुन्हां एकदां प्रवासास जाण्याचा बेत मीं केला. स्वतःस कांहीं माहित नसतां लोकांस शिकवार्हे कसें, ही विद्या तरी अवगत करून घ्यावी, असें मला वाटलें.”

“मीं युरोपांत पुन्हां प्रवास केला आणि या विद्येचें सारें रहस्य हस्तगत करून घेऊन मी रशियांत पुन्हां परत आलों. परत आल्यानंतर शाळेंत शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिकवार्हे आणि मासिकपुस्तकाच्या द्वारे सुशिक्षितांच्या ज्ञानांत भर घालावी, असा दुहेरी उद्योग मीं सुरू केला. केवळ वरवर पाहणारास या कार्यांत कांहीं खोड दिसून येण्याजोगी नव्हती. बाह्यतः सर्व गोष्टी सुसंगत दिसत होत्या. तथापि मला अंतर्त्यामीं मात्र शांति नव्हती. कोठें तरी कांहीं उणीव असावी, असें मला एकसारखें वाटे. शिक्षणाकडे माझे लक्ष लागेना. अशा स्थितींत मी अगदीं हताश होण्याच्या बेतास आलों; तथापि माझ्या जीवनप्रदेशाचा एक भाग अशोधित स्थितींत होता, त्याचा शोध करून पहावा, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. लग्न केल्यास माझ्या जीवनाला पूर्णता येईल, असें मला वाटूं लागलें.”

“या गंत वर्षांत मीं जे जे उद्योग केले, त्यांमुळें माझे चित्त बाबरल्यासारखें झालें होतें. सर्फ लोकांना मुक्त करण्याचा कायदा नुकताच पास झाला होता व जमीनदार आणि सर्फ यांच्यांत मध्यस्थी करण्याचें काम मजकडे आलें होतें. हें काम अत्यंत त्रासदायक होतें. या कामांत माझे मन अगदीं शिणून गेलें. आमची शाळा फार फार भरभराटींत होती, असें म्हणावें तर तेंहि नव्हतें. तिची स्थिति मला हुरूप आणण्यासारखी.

नव्हती. मासिकांतील लेखांचीहि हीच रड. त्यांतील लेखांच्याद्वारे स्वतःचें अज्ञान लंपविण्यापलीकडे आणि मी सर्वज्ञ आहे, असां भ्रम लोकांत उत्पन्न करण्यापलीकडे मी कांहींच करीत नव्हतों. अशा स्थितींत मानसिक आजार मला जडला, यांत नवल नाही. तेव्हां कांहीं काळ तरी हे उद्योग बाजूस ठेवून वडान्यांबरोबर अरण्यांत भटकून कांहीं दिवस पशूच्या स्थितींत घालवावे असं मी ठरविलें.”

अशा रीतीनें कामाला कंटाळून टॉलस्टॉय यांनीं यासनाया सोडण्याचा विचार केला. त्यांचे दोन वडील भाऊ क्षयरोगाला बळी पडले होते आणि याच रोगाची छाया आपणावर पडत आहे, अशी शंका टॉलस्टॉय यांस आल्यामुळे हवा फेर करण्याचा त्यांचा निश्चय कायम झाला. इ. स. १८६२ च्या मे महिन्यांत आलेक्सीस नांवाचा आपला एक नोकर आणि आपले दोन शिष्य बरोबर घेऊन टॉलस्टॉय 'समारा'कडे जाण्यास निघाले.

यासनायाहून टॉलस्टॉय प्रथम मास्को येथें गेले. या ठिकाणीं त्यांच्या भावानें जुगार खेळून पांचसहा हजार रुपये घालविले, अशी बातमी त्यांस समजली. असल्या कृत्याबद्दल भावाचा फार राग येऊन ते म्हणाले, 'असलीं कृत्यें माणसांच्या हातून होतात तरी कशीं?'. पण हे शब्द उच्चारल्यानंतर अर्ध्याच तासानें जुगार खेळून टॉलस्टॉय यांनीं स्वतः आपल्या विश्वास एक हजार रुपयांचा चड्डा लावून घेतला. ही रक्कम देण्यापुरता पैसा त्यांजवळ नव्हता, तेव्हां 'कोझ्याक' या नांवाची आपली एक कादंबरी एवढ्याच रकमेला एका प्रकाशकाला त्यांनीं विकली. ही कादंबरी तयार होऊन त्यांजपाशीं तशीच पडली होती. तींत कांहीं फिरवाफिरव व दुरुस्ती करण्याचें त्यांच्या मनांत होतें आणि तिचा एक दुसरा भागहि लिहून ती पुरी करावयाचा त्यांचा विचार होता; पण वरील घांटाळ्यामुळे हा ग्रंथ तशाच अर्धवट स्थितींत प्रकाशकाच्या हातीं पडला. यापुढें ही कादंबरी टॉलस्टॉय यांनीं केव्हांच पुरी केली नाही. तिची आठवण होतांच आपल्या सर्व दुष्कृत्यांचें स्मरण होऊन त्यांचें पित्त खवळून जाई.

मास्को येथें बर्स नांवाच्या कुटुंबाशीं त्यांचा परिचय झाला. या कुटुंब-

बाशीं त्यांचा चांगला स्नेह जमून कांहीं दिवस पाहुणे या नात्यानें त्यांच्या घरीं त्यांनीं काढले. मास्को येथून टॉलस्टॉय द्वेर येथें गेले आणि तेथून होलगा नदींतून लहानशा आगबोट्यानें ते 'समारा'स जाऊन पोहोंचले. येथून पुढील पत्र टॉशियाना हिला त्यांनीं लिहिलें आहे.

ता. २७ मे सन १८६२.

“समारा येथून कारालिक येथें जाण्यासाठीं मी आज निघेन. हें येथून नव्वद मैल आहे. हा सारा प्रवास पायरस्त्यानें व्हावयाचा आहे.”

“हा प्रदेश मला फारच मनोरम वाटतो. माझा खोकला वराच कमी झाला आहे. आलेक्सीस् आणि माझे दोन शिष्य वरे आहेत, असें त्यांच्या घरीं कळवावें. शाळेंतल्या माझ्या छोट्या दोस्तांना नमस्कार सांगून मला पत्र लिहिण्याविषयीं त्यांना सांगावें.”

तारीख २८ जूनच्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“आज महिन्यांत घराकडची खबर मला कांहींच कळली नाहीं. आलेक्सीस आतां चांगलाच लढू झाला आहे. माझ्या अंगावरहि थोडे अधिक मांस आलें आहे. खोकला अजून थोडा थोडा आहे. एक लेखक येथें मला मिळाला आहे; पण माझ्या हातून काम फारसें होत नाहीं. 'कुमिस' (घोडीचें आंबट ताक) पिण्यानें मनुष्य आळशी होतो कीं काय, कोण जाणे? आणखी पंधरवड्यानें येथून निघून जुलईच्या अखेरीच्या सुमारास गांवीं येण्याचा माझा बेत आहे. येथें तिकडील वातम्यांचा अगदींच दुष्काळ असल्यामुळे मी जगाच्या बाहेर कोठें जाऊन पडलों कीं काय, असें वाटूं लागतें.”

टॉलस्टॉय कारालिक येथें असतां यासनाया येथें त्यांच्या घरीं एक विलक्षण प्रकार घडत होता. टॉलस्टॉय यांच्या घराला चोरदारें आहेत असा शोध एका पोलिस-हेरानें लावून आपल्या वरिष्ठांचे कान फुंकले. या गप्पेंत त्यानें आपल्या पदरच्या आणखीहि कित्येक गोष्टींची भर घातली होती. तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या घराची तपासणी करण्याकरतां पोलिस अधिकाऱ्यांनीं आपले दूत रवाना केले. एके दिवशीं भल्या सकाळीं एक कर्नलसाहेब, कांहीं पोलिस, कांहीं पहारेवाले, अम्मलदार आणि कांहीं

सशस्त्र लष्करी शिपायी असा बडा सरंजाम यासनाया गांवांत शिरला. शस्त्रांचा एवढा लखलखाट पाहून बिचारे खेडवळ लोक अगदीं गांगरून गेले. शाळागृहांत फोटो काढण्याचा एक क्यामेरा सांपडला. अडाणी पोलिसांना हेहि एकादें प्राणघातक यंत्र असावें, असें वाटलें. हे काय आहे, म्हणून मोठ्या हुशारीनें ते चवकशी करूं लागले. तेव्हां शाळेंतील शिक्षकांनीं त्या यंत्राचा उपयोग त्यांना समजावून सांगितला.

शाळागृह तपासून पोलिसांचा हा तांडा टॉलस्टॉय यांच्या राहत्या घराकडे वळला. जागजागीं उकरून आणि तक्तपोशी फोडून सारें घर त्यांनीं तपासलें; पण संशयास्पद असें कांहींच त्यांस आढळून आलें नाहीं. घरांतील कपाटें, पेठ्या, टेबलांचे खण वगैरे झाडून सर्व जिनसा त्यांनीं तपासल्या. टेबलाच्या एका खणांत टॉलस्टॉय यांची एक रोजनिशी व कांहीं खाजगी पत्रें सांपडतांच तीं मोठ्यानें वाचण्यास एका अधिकाऱ्यानें सुरुवात केली. टॉलस्टॉय यांची वहीण कौंटेस मेरी, ही त्या वेळीं तेथें होती. आपल्या भावाच्या खाजगी गोष्टी आपल्या कार्नी पडूं नयेत म्हणून ती तेथून जाऊं लागली; पण पोलिस अम्मलदारांनीं जवरीनें तिला अखेरपर्यंत तेथें बसवून ठेवलें.

यासनाया येथें कांहींच पुरावा सांपडेना तेव्हां हे कायद्याचे आणि शांततेचे संरक्षक आजूबाजूच्या खेड्यांत शिरले. या खेड्यांतल्या शाळा टॉलस्टॉय यांच्या तंत्रानें चालत असत. इतकें कारण तेथें झडती घेण्यास पोलिसांस पुरेसें वाटलें. या खेड्यांतूनहि कपाटें फोडून खुर्च्या उलथ्यापालथ्या करून आणि जमिनी खणून मोठ्या बारकाईची तपासणी त्यांनीं केली. शाळेंतील मुलांच्या बऱ्या आणि पुस्तकें जप्त करून कित्येक शिक्षकांसहि त्यांनीं आपल्या अटकेंत घेतलें. या सान्या प्रकारामुळें सान्या खेड्यांतील त्या अडाणी शेतकऱ्यांत विलक्षण चळवळ उडून गेली, यांत नवल नाहीं.

ही सर्व हकीकत टॉलस्टॉय यांस समजली, तेव्हां आपली आल्या कौंटेस टॉलस्टॉय हिला पुढील पत्र त्यांनीं लिहिलें.

“ या प्रकरणाचा पक्का निकाल लागेपर्यंत माझ्यानें स्वस्थ बसवणार

नाहीं. माझ्या साऱ्या मित्रमंडळीला ही हकीकत जरूर कळवावी. माझ्या सुखाचा आणि विश्रांतीचा हा एकच उद्योग दांसळून पडला आहे. टाशियाना आत्याबाई भीतीनें आजारी झाली आहे, यांतून ती उठते कीं नाहीं, कोण जाणें ! मी सच्चा मनुष्य आहे, असें सारे शेतकरी आजपर्यंत समजत असत. माझ्या कित्येक वर्षांच्या सद्वर्तनानें त्यांचें असें मत झालें होतें; पण त्या साऱ्यावर आतां पाणी पडलें. मी कोणी तरी खुनी, आगलाव्या अथवा बडा भामटा आहे, अशी शंका त्यांना आली, तर त्यांचा दोष नाहीं. मी वस्ताद भामटा असल्यामुळेच कायद्याच्या तडाक्यांतून इतके दिवस सुटलों, असेंहि ते खास म्हणत असतील. आतां त्यांजपार्शीं माझें काय बरें वजन राहणार ? ”

“ जमीनदार लोक तर आश्चर्यानें तोंडांत बोटच घालून राहिले आहेत. बादशहाला अर्ज करावा, असा माझा विचार आहे, तरी हा अर्ज कसा केला पाहिजे, याची चवकशी करून ती माहिती मला कळवावी. माझें पत्र खाशा स्वारीच्या हातीं जाण्याची व्यवस्था कशी करतां येईल, याचाहि विचार करावा. जें झालें, तें आतां परत येत नाहीं; पण या माझ्या सार्वजनिक अपमानाची भरपायी तितक्याच सार्वजनिक रीतीनें होणें जरूर आहे. ही गोष्ट घडून येईपर्यंत स्वस्थ न वसण्याचा माझा कृतनिश्चय आहे. मी देशत्याग करणार नाहीं आणि लपूनहि वसणार नाहीं. कांहीं देशभक्तांनीं परदेशांत वास स्वीकारला; पण हा मार्ग मला पसंत नाहीं.”

पोलिसांचे कर्नलसाहेब आपलें झडतीचें काम पुरें करून परत जावयास निघाले, तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या कुटुंबियांस व नौकर माणसांस जरब देऊन ते म्हणाले, ‘संभाळून रहा ! मी पुन्हां लवकरच येणार आहे.’ ही हकीकत टॉलस्टॉय यांस समजली, तेव्हां ते म्हणाले, ‘ठीक आहे ! येऊं दे त्यांना. माझ्या जवळहि भरलेलीं पिस्तुलें तयार आहेत. या गोष्टीचा निकाल कसा लागतो, हें मीहि पाहीन.’

ही हकीकत पुढें एके वेळीं सांगत असतां टॉलस्टॉय म्हणाले, ‘त्या वेळीं मी घरीं नव्हतां, हें खरोखर मोठेंच भाग्य म्हणावयाचें. नाहींतर

सशस्त्र लष्करी शिपायी असा बडा सरंजाम यासनाया गांवांत शिरला. शस्त्रांचा एवढा लखलखाट पाहून विचारे खेडवळ लोक अगदीं गांगरून गेले. शाळागृहांत फोटो काढण्याचा एक क्यामेरा सांपडला. अडाणी पोलिसांना हेहि एकादें प्राणघातक यंत्र असावें, असें वाटलें. हें काय आहे, म्हणून मोठ्या हुशारीनें ते चवकशी करूं लागले. तेव्हां शाळेंतील शिक्षकांनीं त्या यंत्राचा उपयोग त्यांना समजावून सांगितला.

शाळागृह तपासून पोलिसांचा हा तांडा टॉलस्टॉय यांच्या राहत्या घराकडे वळला. जागजागीं उकरून आणि तक्तपोशी फोडून सारें घर त्यांनीं तपासलें; पण संशयास्पद असें कांहींच त्यांस आढळून आलें नाहीं. घरांतील कपाटें, पेठ्या, टेबलांचे खण वगैरे झाडून सर्व जिनसा त्यांनीं तपासल्या. टेबलाच्या एका खणांत टॉलस्टॉय यांची एक रोजनिशी व कांहीं खाजगी पत्रें सांपडतांच तीं मोठ्यानें वाचण्यास एका अधिकाऱ्यानें सुरुवात केली. टॉलस्टॉय यांची बहीण कौंटेस मेरी, ही त्या वेळीं तेथें होती. आपल्या भावाच्या खाजगी गोष्टी आपल्या कार्नी पडूं नयेत म्हणून ती तेथून जाऊं लागली; पण पोलिस अम्मलदारांनीं जवरीनें तिला अखेरपर्यंत तेथें बसवून ठेवलें.

यासनाया येथें कांहींच पुरावा सांपडेना तेव्हां हे कायद्याचे आणि शांततेचे संरक्षक आजूबाजूच्या खेड्यांत शिरले. या खेड्यांतल्या शाळा टॉलस्टॉय यांच्या तंत्रानें चालत असत. इतकें कारण तेथें शडती घेण्यास पोलिसांस पुरेसें वाटलें. या खेड्यांतूनहि कपाटें फोडून खुर्च्या उलथ्यापालथ्या करून आणि जमिनी खणून मोठ्या वारकाईची तपासणी त्यांनीं केली. शाळेंतील मुलांच्या वह्या आणि पुस्तकें जप्त करून कित्येक शिक्षकांसहि त्यांनीं आपल्या अटकेंत घेतलें. या सान्या प्रकारामुळें सान्या खेड्यांतील त्या अडाणी शेतकऱ्यांत विलक्षण चळवळ उडून गेली, यांत नवल नाहीं.

ही सर्व हकीकत टॉलस्टॉय यांस समजली, तेव्हां आपली आत्या कौंटेस टॉलस्टॉय हिला पुढील पत्र त्यांनीं लिहिलें.

“ या प्रकरणाचा पक्का निकाल लागेपर्यंत माझ्यानें स्वस्थ बसवणार

नाहीं. माझ्या साऱ्या मित्रमंडळीला ही हकीकत जरूर कळवावी. माझ्या सुखाचा आणि विश्रांतीचा हा एकच उद्योग ढांसळून पडला आहे. टाशियाना आल्याबाई भीतीनें आजारी झाली आहे, यांतून ती उठते कीं नाहीं, कोण जाणें ! मी सच्चा मनुष्य आहे, असें सारे शेतकरी आजपर्यंत समजत असत. माझ्या कित्येक वर्षांच्या सद्वर्तनानें त्यांचें असें मत झालें होतें; पण त्यां साऱ्यावर आतां पाणी पडलें. मी कोणी तरी खुनी, आग-लाव्या अथवा बडा भामटा आहे, अशी शंका त्यांना आली, तर त्यांचा दोष नाहीं. मी वस्ताद भामटा असल्यामुळेच कायद्याच्या तडाक्यांतून इतके दिवस सुटलों, असेंहि ते खास म्हणत असतील. आतां त्यांजपार्शीं माझें काय बरें वजन राहणार ? ”

“ जमीनदार लोक तर आश्चर्यानें तोंडांत बोटच घालून राहिले आहेत. बादशहाला अर्ज करावा, असा माझा विचार आहे, तरी हा अर्ज कसा केला पाहिजे, याची चवकशी करून ती माहिती मला कळवावी. माझें पत्र खाशा स्वारीच्या हातीं जाण्याची व्यवस्था कशी करतां येईल, याचाहि विचार करावा. जें झालें, तें आतां परत येत नाहीं; पण या माझ्या सार्वजनिक अपमानाची भरपायी तितक्याच सार्वजनिक रीतीनें होणें जरूर आहे. ही गोष्ट घडून येईपर्यंत स्वस्थ न बसण्याचा माझा कृतनिश्चय आहे. मी देशत्याग करणार नाहीं आणि लपूनहि बसणार नाहीं. कांहीं देशभक्तांनीं परदेशांत वास स्वीकारला; पण हा मार्ग मला पसंत नाहीं.”

पोलिसांचे कर्नलसाहेब आपलें झडतीचें काम पुरें करून परत जावयास निघाले, तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या कुटुंबियांस व नौकर माणसांस जरब देऊन ते म्हणाले, ‘संभाळून रहा ! मी पुन्हां लवकरच येणार आहे.’ ही हकीकत टॉलस्टॉय यांस समजली, तेव्हां ते म्हणाले, ‘ठीक आहे ! येऊं दे त्यांना. माझ्या जवळहि भरलेलीं पिस्तुलें तयार आहेत. या गोष्टीचा निकाल कसा लागतो, हें मीहि पाहीन.’

ही हकीकत पुढें एके वेळीं सांगत असतां टॉलस्टॉय म्हणाले, ‘त्या वेळीं मी घरीं नव्हतां, हें खरोखर मोठेंच भाग्य म्हणावयाचें. नाहींतर

खुनाच्या आरोपावरून कैदी म्हणून कोर्टापुढें उभें राहण्याचा प्रसंग मला खास आला असता.'

ही हकीकत घडून गेल्यानंतर आलेक्झांडर बादशहाची स्वारी मास्को शहरीं आली असतां टॉलस्टॉय यांनीं हुजुरास एक अर्ज सादर करून त्यांत नुकसानभरपायीची विनंति केली होती. या अर्जाला उत्तर म्हणून दूला प्रांताच्या गव्हर्नरानें बादशहांमार्फत आलेला खेदप्रदर्शक खलिता टॉलस्टॉय यांस पाठविला.

टॉलस्टॉय यांजसारख्या सात्विक वृत्तीच्या व अत्यंत बाणेदार गृहस्थाला असला प्रसंग किती झोंबला असेल, याची कल्पना कोणालाहि करतां येण्यासारखी आहे. असे प्रकार वारंवार त्यांच्या कार्नीं येत आणि आतां तर त्याचा अनुभव त्यांना स्वतःलाच आला. यामुळें एकंदरीनें सरकार-बद्दल त्यांचें मन कलुषित होऊं लागलें.

समारा येथून परत आल्यावर बर्स कुटुंबाच्या भेटीला टॉलस्टॉय वारंवार जाऊं लागले. टॉलस्टॉय यांची बहीण कौंटेस मेरी व बर्सबाई यांचा अगोदरच स्नेहसंबंध होता. टॉलस्टॉय आपल्या बहिणीच्या घरीं मात्र येत असत. तेव्हां बर्स यांच्या मुलींची व त्यांची तेथें वेळोवेळीं गांठ पडे. याच ठिकाणीं त्यांच्या भावी पत्नीची व त्यांची प्रथम ओळख झालेली होती. या वेळीं टॉलस्टॉय यांची मनःस्थिति कशा प्रकारची होती, हें त्यांच्या रोजनिशींतील पुढील उतान्यावरून दिसून येईल.

“माझी मलाच मोठी भीति वाटते. माझी ही प्रेमाची भावना आहे, कीं एक लहर आहे, हें माझें मलाच समजत नाहीं. आनंद आणि दुःख यांच्या लहरी माझ्या मनांत एकामागून एक येतात आणि जातात. जिवलग मित्र असाहि मला कोणी उरलेला नाहीं. व्यसनांत काळाचा अपव्यय करून मी पैशाच्या मार्गें लागलों होतो, तेव्हां माझ्या भोंवतीं किती तरी मित्र गोळा झाले होते. पण पैशाचा नाद सोडून सत्याचा मी शोध करूं लागलों; तेव्हां माझ्या वान्यासहि कोणी उभें राहिनासें झालें. मी अगदीं कुरूप. लयाचा विचारसुद्धां मीं करूं नये !”

या वेळीं बर्सचें सारें कुटुंब आपल्या आजोळीं कांहीं दिवस राहण्या-

साठीं गेलें होतें. बर्सवाईचें माहेर इविटसा नांवाच्या गांवीं होतें. हा गांव यासनायाच्या जवळच असल्यामुळें सर्व मण्डळी वाटेंत यासनायाला मुक्कामाला आली. यासनाया येथें बर्स मंडळी दोनतीन दिवस होती व याच वेळीं टॉलस्टॉय यांनीं सोफाया बर्स हिची मागणी तिच्या बापाकडे केली. सोफायाच्या वडिलांनीं ही मागणी एकदम मान्य केली नाहीं. कारण तिच्यापेक्षां तिची वडील बहीण अद्यापि लग्नाची होती; पण टॉलस्टॉय यांनीं फारच गळ घातल्यामुळें त्यांनीं त्यांचें म्हणणें कबूल केलें आणि एका आठवड्याच्या अंतराचा तिथिनिश्चयहि झाला.

आपल्या एकंदर चालचलणुकीसंबंधींची सर्व माहिती आपल्या भावी पत्नीला होणें न्याय्य आहे, असें वाटून आपली सगळी रोजनिशी त्यांनीं सोफायाच्या स्वाधीन केली. या रोजनिशींत स्वतःच्या वाईट आचरणाचें कोणतेंहि अंग त्यांनीं गुप्त ठेवलें नव्हतें. तरुणपणीं टॉलस्टॉय यांच्या हातून जे जे अत्याचार घडले, त्या साऱ्यांची नोंद या रोजनिशींत होती. आपला भावी पति सर्व सद्गुणांचा मूर्तिमंत पुतळा आहे, असा सोफायाचा समज होता. तेव्हां सदर रोजनिशी वाचून तिची स्थिति काय झाली असेल, याची कल्पनाच करावयास पाहिजे. एक सारी रात्र तिनें रडून काढली. पण पुढें तिची समजूत होऊन ती रोजनिशी तिनें टॉलस्टॉय यांकडे परत केली आणि या गतकाळांतल्या गोष्टी गतकाळांतच लोटल्या.

टॉलस्टॉय यांचा विवाह तारीख २३ सप्टेंबर सन १८६२ रोजीं मास्को येथें झाला. त्या वेळीं त्यांचें वय ३४ वर्षांचें असून त्यांची पत्नी सोफाया १८ वर्षांची होती. लग्न झाल्यानंतर हें नवविवाहित जोडपें यासनायाला आलें. या ठिकाणीं त्यांचा भाऊ सर्जेस हा या वेळीं आलेला होता. लग्न झाल्यानंतर दोन आठवड्यांनीं टॉलस्टॉय यांनीं आपला मित्र फेट याला पुढील पत्र लिहिलें.

“ प्रिय मित्रा ! माझें लग्न होऊन दोन आठवडे झाले. मी पूर्ण सुखांत आहे आणि आतां मी पूर्वींचा लियो राहिलों नसून मी एक जणू काय नवाच माणूस बनून गेलों आहे. तुम्हांला भेटण्याची मला फार इच्छा

आहे; पण अद्यापि तिकडे येण्याचें जुळत नाहीं. तेव्हां कसेंहि करून तुम्ही स्वतःच इकडे या.”

“ माझ्या पत्नीवर माझे पूर्ण प्रेम आहे. आज माझ्या वयाला ३४ वर्षे झालीं; पण शुद्ध प्रेमांत किती सुख असतें, याची कल्पना मला कधीं-सुद्धां झाली नव्हती. खरोखर इतक्या सुखाला मी पात्र आहे कीं नाहीं, असाहि विचार वारंवार मनांत येऊन माझ्या चित्ताची मोठी गडबड उडून जाते. तुम्हांला लांबलचक पत्र लिहावें; पण चित्ताच्या या अस्थिर-पणामुळे मला लिहिणेंहि सुचत नाहीं. तुम्ही स्वतः अथवा माझी पत्नी यांजसारख्या सच्छील मनुष्यांनीं मजवर इतकें प्रेम कां करावें, हेंच मला समजत नाहीं.”

टॉलस्टॉय यांचा विवाह होऊन पुरते पंधरा दिवसहि लोटले नाहीत; तोंच एक चमत्कारिक प्रकार घडून आला. टॉलस्टॉय यांनीं यासनाया-पालियाना या नांवाचें एक मासिक सुरू केलें होतें, हें वाचकांस ठाऊक आहेच. या मासिकासंबंधीं एक प्रतिकूल अभिप्राय प्रधानमंडळांतील एका गृहस्थानें पिटर्सबर्ग येथील विद्याधिकार्याकडे पाठविला. हा अभिप्राय असा—

“ कॉट टॉलस्टॉय यांनीं चालविलेलें यासनाया-पालियाना या नांवाचें शिक्षणविषयक मासिक मीं वाचून पाहिलें. त्यावरून यांत प्रगट केलेलीं मतें नुसतीं चुकीचींच असतात असें नव्हे, तर तीं हानिकारकहि असतात, अशी माझी खात्री झाली आहे. धर्म आणि नीति यांचीं मूलतत्वे झुगारून देऊन जीं कित्येक मतें यांत प्रतिपादिलेलीं असतात, तीं किती अपायकारक असतात आणि या मासिकाचा सामान्य रोंख कसा आहे, याकडे लक्ष देण्याविषयीं आपणास मी सूचना करतां. या साऱ्या गोष्टी सरकारी परीक्षकांच्या ध्यानीं आपण आणून द्याल अशा आशेनें हें पत्र आपणास मी लिहित आहे.”

या प्रधानसाहेबांची सत्ता शाळाखात्यावर अथवा पुस्तकप्रकाशनावर नसल्यामुळे त्यांस या बाबींत अधिक कांहीं करतां येईना. विद्याधिकार्याला हें पत्र मिळाल्यावर टॉलस्टॉय यांच्या मासिकाचे सर्व अंक मागवून त्यानें

ते काळजीपूर्वक वाचले. त्यांत त्याला धर्माला अथवा नीतीला विघातक असें कांहींच आढळून आलें नाहीं. त्यानें पुढील अभिप्राय दिला आहे—

“कौंट टॉलस्टॉय यांनीं शिक्षणाच्या बाबतींत जी चळवळ चालविली आहे, ती प्रोत्साहन देण्यास पूर्ण योग्य आहे, असेंच मला म्हणावें लागतें. टॉलस्टॉय यांचीं सारींच मतें शिक्षणखात्याला मान्य होण्यासारखीं नसलीं, तरी त्यांना मदत करून आणि त्यांच्याशीं सहकारिता दाखवून शिक्षणाला त्या खात्यानें उत्तेजन द्यावें हें रास्त आहे. आपल्या मतांतील चूक खुद्द टॉलस्टॉय यांसहि कालांतरानें कदाचित् कळून येईल; तथापि या मतांवर टीका करून ती खोडून टाकण्याचा अधिकार दुसऱ्या पत्रांनाहि आहेच.”

अशा रीतीनें हें मासिकाचें प्रकरण विकोपास गेलें नाहीं हें खरें; तथापि बऱ्याचशा निरुत्साहक गोष्टींमुळें टॉलस्टॉय यांचें चित्त या मासिकाकडे लागेनासें झालें. त्यांच्या मासिकाला वर्गणीदार फारसे नव्हते, आणि आपल्या लेखांनीं या बाबींत जी चळवळ होईल, असें टॉलस्टॉय यांस वाटत होतें, तसेंहि कांहीं झालें नाहीं. त्यांच्या लेखांकडे, प्रमुख पत्रांपैकीं कोणीहि फारसे लक्ष दिलें नाहीं, आणि त्यांजवर अतुकूल अथवा प्रतिकूल टीकाहि कोणी केली नाहीं. या गोष्टींमुळें टॉलस्टॉय यांचा बराच हिरमोड झाला. सालअखेरचा ताळेबंद पहातां या मासिकाप्रतियर्थ सुमारे सात हजार रुपयांची रक्कम पदरची गेली असल्याचें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें. अशा प्रकारच्या रकमा सालोसाल खर्चीत राहणें टॉलस्टॉय यांस शक्य नव्हतें हें उघडच आहे. तेव्हां मासिकाचा बारावा अंक निघाल्यानंतर त्यांनीं तें बंद करून टाकलें. त्याचप्रमाणें शाळाहि त्यांना लवकरच बंद करावी लागली. शाळेंत त्यांचा बहुतेक वेळ खर्ची पडत असल्यामुळें घरचें कोणतेंहि कामकाज पाहण्यास त्यांस फुरसत होत नसे. लग्न झाल्यानंतर संसाराची जबाबदारी त्यांस अधिक जाणवूं लागली, आणि बाकचि धंदे सोडून प्रथम घराकडे लक्ष देणें, त्यांना आवश्यक झालें. सरकारच्या जाचामुळें शाळा आणि मासिक हीं बंद पडलीं, असा जो पुष्कळांचा समज या वेळीं झाला होता, तो सर्षस्वी चुकीचा होता.

टॉलस्टॉय आणि त्यांची पत्नी यांजमधील परस्पर संबंध शुद्ध प्रमाच

आणि चांगल्या सलोख्याचे होते. क्वचित् प्रसंगी एकाद्या गोष्टीवरून या जोडप्यांत कुरबूर होऊन भांडणेंहि होत; तथापि त्यांमुळें त्यांच्या प्रेमांत विपर्यास न येतां कालांतरानें हें बंधन अधिक दृढ होत गेलें. टॉलस्टॉय यांजबद्दल त्यांच्या पत्नीच्या मनांत प्रेमाबरोबर आदरहि फार होता. ते पहिल्या प्रतीचे लेखक आहेत, या गोष्टीचा तिला फार अभिमान वाटे. तिची बुद्धि कुशाग्र होती, यामुळें टॉलस्टॉय यांच्या लेखनांत तिचें पुष्कळ सहाय्य होई. टॉलस्टॉय हे अगदीं निर्बंध व गवाळ लेखक असल्यामुळें त्यांची हस्तलिखित प्रत प्रकाशकाकडे पाठविण्याजोगी कधींच नसे. त्यांचें अक्षरहि सुवाच्य नसल्यामुळें त्यांच्या लेखांची शुद्ध आणि स्वच्छ नकल केल्याशिवाय वाचण्याजोगें नव्हतें. कित्येक वेळां आपण काय लिहिलें, हें त्यांचें त्यांसच उमगत नसे. पुष्कळ वेळां लेखांतील मजकूर सूत्रमय आणि तुटक असे. कांहीं वेळां वाक्येंहि अपुरीं रहावयाचीं, असल्या लेखांची शुद्ध प्रत करण्याचें काम कौंटेस सोफाया हिनें चोख आणि बिनबोभाट केलें, यांत तिच्या बुद्धिमत्तेची चांगलीच परीक्षा होते.

टॉलस्टॉयांच्या कौटुंबिक सुखांत उणीव म्हटली, तर ती त्यांच्या सुदृढ प्रकृतीची होय. ते स्वतः चपळ होते आणि त्यांचें शारीरिक बळ कमी होतें असेंहि नाही; तथापि कोणत्या ना कोणत्या विकारानें प्रकृति नादुरुस्त होण्याची खोड त्यांस होती. 'आपली प्रकृति बरी नाही' अशा अर्थाचे उल्लेख त्यांच्या खाजगी पत्रांत वारंवार आढळतात. तारुण्याच्या आरंभाच्या काळांत त्यांना पोटाचा कांहीं विकार झाला. आणि क्रिमियन युद्धांत जे हाल त्यांनीं सोसले, त्यांजमुळें त्यांची पचनक्रिया एकदां जी बिघडली, ती अखेरपर्यंत केव्हांच चांगली बरी झाली नाही.

शहरांत जाऊन राहणें, टॉलस्टॉय यांस स्वभावतःच आवडत नव्हतें. सरदारदरकदारांच्या, श्रीमंत व्यापार्यांच्या अथवा बड्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मेळ्यांत मिसळणेंहि त्यांना अप्रिय होतें. 'आजूबाजूला बडे लोक पाहिले, म्हणजे आपलें चित्त बावरतें, असें ते म्हणत. याशिवाय त्यांची सांपत्तिक स्थितीहि शहरांत चैनीनें राहण्याइतकी चांगली नव्हती. त्यांचें घराणें सरदारांचें होतें. तेव्हां नांवाला साजेल, अशा थाटामाटानें

मोठ्या कुटुंबासह शहरांत रहावयाचें, हें काम, अर्थातच मोठ्या खर्चाचें होतें. एवढा खर्च सोसण्याचें सामर्थ्य टॉलस्टॉय यांस नव्हतें आणि स्वभावतः शहराकडे त्यांचा ओढाहि नव्हता. यामुळें आपलें मुख्य ठाणें यासनाया येथें ठेवून कधीं महिना पंधरा दिवस कुटुंबासह ते मास्कोला जात.

मास्कोहून अशाच एका प्रसंगीं यासनायाला ते परत आले असेतां आपला मित्र फेट हा आदल्याच दिवशीं येऊन गेल्याचें त्यांना समजलें. तेव्हां पुढील आशयाचें पत्र त्यांनीं त्याला लिहिलें.

“ तुमची व आमची अगदीं थोड्यांत चुकामूक झाली, हें समजल्यावर मला किती तरी वाईट वाटलें. किती तरी गोष्टी मला तुम्हांस सांगावयाच्या होत्या. तुमचें नांव दहापांच वेळां निघालें नाहीं असा एकहि दिवस जात नाहीं. बायकांना बाहुल्याशीं खेळण्यावांचून दुसरें कांहीं करतां येत नाहीं, हें तुमचें मत माझ्या पत्नीसंबंधीं तरी मुळींच खरें नाहीं. तिची मदत मला फारच होते. आम्ही थोडी थोडी शेतकी करण्यास आतां शिकत आहों. मला आतां नांगर बरा धरतां येतो. शेतकी करूं लागल्यापासून एक नवाच शोध मला लागला आहे. तो हा कीं, असलीं कामें गुमास्ते आणि कारकून यांजवर कधींहि सोंपवूं नयेत. असे लोक नफ्याऐवजीं मालकाचें नुकसान मात्र हटकून करतात. तुमच्याकडील असल्या सान्या मंडळीला ताबडतोब रजा देऊन टाका आणि मग दहा दहा तास खुशाल घोरत पडा. अशानें तुमचें काडीनेंहि नुकसान होणार नाहीं, अशी हमी मी घेतों. हा प्रयोग मी स्वतः करून पाहिला आहे आणि या बाबींत आतां माझी पक्की खात्री झाली आहे.”

“ तुमची आमची भेट आतां होणार तरी केव्हां ? तुम्ही मास्कोला जाणार असें ऐकतों, तेव्हां वाटेंत इकडे आलां नाहीं, तर मला व तिला तुमचा खरोखरच फार राग येईल. हें वाक्य तिच्याच सांगण्यानें मी लिहित आहे. आणखी किती तरी लिहावयाचें होतें; पण आतां वेळ नाहीं. वैनीला फार फार विचारलें आहे म्हणून सांगावें.”

“तुम्ही 'ओरेल'ला जाल तेव्हां बरीचशीं दोरखंडें माझ्यासाठीं घेऊन पाठवावीत.”

टॉलस्टॉय यांचें पत्र हातीं पडल्याबरोबर फेटहि त्यांस भेटण्यासाठीं ताबडतोब आला. तो येऊन पोहोचला, त्या वेळीं घराजवळील तळ्याचा गाळ काढण्याचें काम चालू असून टॉलस्टॉय स्वतः तेथें उभे राहून देखरेख करीत होते. फेट यांस पाहिल्याबरोबर ते त्यांजकडे धांवत गेले आणि त्याला त्यांनीं आलिंगन दिलें. या भेटीचें वर्णन फेट यानें मोठ्या मौजेचें केलें आहे. घरचीं सर्व कामकाजें टॉलस्टॉय व त्यांची पत्नी हीं स्वतः करीत. हीं कामें गडीमाणसांवर त्यांनीं केव्हांहि विश्वासलीं नाहींत, असें फेट यांस दिसून आलें. लिओचा संसार पाहून टॉशियाना तर आनंदानें बेहोष झाली होती, असें फेट म्हणतो. टॉलस्टॉय यांचें हें कौटुंबिक सुख पाहून कोणीहि पाहुणा आपलें दुःख घटकाभर खास विसरला असता, असें फेट यानें म्हटलें आहे.

तारीख २८ जून सन १८६३ रोजीं टॉलस्टॉय यांस पहिल्या पुत्ररत्नाचा लाभ झाला. याचें नांव त्यांनीं सर्जेस असें ठेवलें. टॉलस्टॉय यांस सव्वीस वर्षांच्या अवधींत एकंदर तेरा मुलें झालीं.

टॉलस्टॉय यांचें लक्ष आतां घरकामाकडे लागलें होतें, हें खरें; तथापि त्यांचें लेखन अगदीं बंद पडलें होतें, असें मात्र नाहीं. इ. स. १८६३च्या जानेवारी महिन्यांत 'कोझ्याक' या नांवाची त्यांची कादंबरी प्रसिद्ध झाली व तिच्या मागोमाग फेब्रुवारी महिन्यांत 'पोलिकुष्का' या नांवाची दुसरी एक कादंबरी 'रशियन म्यासेंजर' नांवाच्या पत्रांत प्रसिद्ध झाली. या दोन कादंबऱ्यांसंबंधीं फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत.

“साहित्यसेवक आणि टीकाकार यांच्या वातावरणापासून सध्यां मी इतका लांब राहिलों आहे कीं, तुमच्या पत्रांत या गोष्टींचा उल्लेख असलेला पाहून मला खरोखरच फार नवल वाटलें. 'कोझ्याक' आणि 'पोलिकुष्का' या कादंबऱ्या लिहिल्या तरी कोणी ? त्यांच्याबद्दल चर्चा करण्यांत कांहीं हंशील आहे, असें मला वाटत नाहीं. कसलाहि मजकूर कागदावर

लिहिला म्हणजे त्याला थोडेंफार टिकाऊ रूप येतें; पण यावरून पक्क विचारांचें प्रतिबिंब त्यांत असतेंच असें मात्र नाहीं. पुष्कळ वेळां कच्च्यां विकारांची अंधुक पडच्छायाहि त्यांत असण्याचा संभव आहे. प्रकाशकांचे हातीं वाटेल तो मजकूर पडला, तरी ते तो छापतात आणि त्यासाठीं पैसेहि देतात. पुढें त्या लेखांतील तात्पर्य धुंडाळून कुढण्यासाठीं वाचक बुड्या मारून मारून दमतो, आपल्या डोक्याला शीण देतो आणि मग त्याच्या एकाद्या कोनाकोपऱ्यांत जुन्यापान्या वस्तूंच्या कचऱ्यांत एकादी चमत्कारिक वस्तु आढळली म्हणजे तिला 'साहित्यकला' असें नांव तो देतो. तथापि इतके कानेकोपरे धुंडाळणारे वाचकहि थोडे. हातीं लेखणी नुकतीच धरलेल्या एका अल्लड मनुष्यानें 'पोलिकुष्का' नांवाची गोष्ट लिहिली आहे. 'कोझ्याक' ही कादंबरी त्याहून बरी आहे; पण तींतहि विचारदारिद्र्य आहेच. आतां आणखी एक गोष्ट लिहिण्याचा माझा विचार आहे; पण शेतकी आणि घरकाम यांच्या बीजाखालीं लिहिणें कसें होणार ? सोनिया (सोफाया-टॉलस्टॉय यांची पत्नी) कामाखालीं चूर होऊन जाते. आमच्या घरीं नोकरचाकर फारसे नाहींत. यामुळें बहुतेक सारें काम तिलाच करावें लागतें. मी आतां मधमाशाहि पाळल्या आहेत, मेंढरांचा कळपहि केला आहे आणि थोडासा वागवगिचाहि लावला आहे."

'कोझ्याक' या कादंबरीसंबंधीं दूरजीनेफ यानें दिलेलें पुढील मत पहा:—

"कोझ्याक ही कादंबरी मी वाचून पाहिली आणि आनंदानें मी अगदीं बेहोप झालों. वॉटकिनचीहि स्थिति अशीच झाली. पोलिकुष्का ही गोष्ट वाचून टॉलस्टॉय यांच्या बुद्धिवैभवाबद्दल मला फार कौतुक व आश्चर्य वाटलें. यांतील कित्येक विचार मनाला थक्क करून सोडणारे आहेत."

इ. स. १८६३ सालापासून सुमारे पंधरासोळा वर्षे टॉलस्टॉय यांचें जीवनचरित्र एकसूत्री होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कुटुंबाचें कामकाज आणि शेतकी या वाचून दुसऱ्या विशेष महत्त्वाच्या उद्योगांत त्यांनीं मन घातलें नाहीं. या अवधींत दोन मोठ्या कादंबऱ्या व लहान

मुलांसाठीं एक पुस्तक त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. यासनायाची दौलत या अवधींत त्यांनीं बरीच रंगारूपास आणून आपला बागबगीचा वाढविला आणि होलगा नदीच्या पूर्वतटाकीं नवा जमीनजुमलाहि खरेदी केला.

इ. स. १८६३ सालीं टॉलस्टॉय यांनीं दोन लहानशीं नाटकें लिहिलीं; पण यांपैकीं एकहि प्रसिद्ध झालें नाहीं. 'निहिलिस्ट' या नाटकाचा प्रयोग खाजगी रीतीनें झाला आणि तो चांगलाहि वठला. दुसरें नाटक रंगभूमीवर आणण्याच्या उद्देशानें ते मास्कोला गेले होते; पण दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं या वेळीं ही गोष्ट जुळली नाहीं आणि टॉलस्टॉय यांनींहि या नाटकाकडे पुन्हां केव्हांच लक्ष दिलें नाहीं.

कौंटेस टॉलस्टॉय यांचा भाऊ अकरा वर्षांचा असतां इ. स. १८६६ सालीं टॉलस्टॉय यांजकडे रहावयास आला होता. दर उन्हाळ्याच्या सुद्धींत हा यासनाया येथें बरेच दिवस येऊन रहात असे. यानें टॉलस्टॉय यांच्या आठवणी प्रसिद्ध केल्या आहेत, त्यांत टॉलस्टॉय यांचा खाजगी जीवनक्रम फारच सुंदर रीतीनें त्यानें रेखाटला आहे. आजूबाजूच्या मोडक्या जहागीरदारांची स्थिति पाहून टॉलस्टॉय यांनीं आपलें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं किती खटपट केली, याचें वर्णन बरस यानें पुष्कळ ठिकाणीं केलें आहे. आपल्या मुलांवाळांवर अशा प्रकारचा प्रसंग येऊं नये म्हणून शेतकींत अधिक लक्ष घालून तिचें उत्पन्न त्यांनीं वाढविलें, जनावरांची नवी पैदास सुरू केली आणि मधमाशा पाळण्यासारखे दुसरेहि धंदे त्यांनीं हातीं घेतले. यासनाया येथें गेलेल्या काळाबद्दल टॉलस्टॉय स्वतः म्हणतात—

“ युरोपचा प्रवास संपवून यासनाया येथें मीं कायमची वस्ती केली. यासनाया येथें आल्यानंतर मीं लग्न केलें. हा विवाहसंबंध फार सुखाचा झाल्यामुळें आणि त्यायोगें जीवनक्रमांत आलेल्या नाविन्यामुळें कांहीं वर्षे मी त्यांतच गर्क होऊन राहिलों. मानवी जीविताचा अंतिम हेतु काय ? अशा प्रकारच्या अतींद्रिय प्रश्नांतून माझें मन या काळांत अगदीं परावृत्त झालें होतें. आपण स्वतः आणि आपलें कुटुंब यांच्या हद्दीबाहेर माझी नजर या काळांत केव्हांच गेली नाहीं. बायकामुलांचा योगक्षेम चालवावा आणि स्वतःचें उत्पन्न वाढवावें, हाच माझा अहोरात्र हेतु होता. स्वतःला

पूर्णत्व यावें, ही माझी पूर्वीची मनीषा या काळांत पार नाहीशी होऊन तिच्या जागें शुद्ध ऐहिक जड सुखाची इच्छा निर्माण झाली.”

“अशा रीतीनें माझ्या आयुष्यांतील पंधरा वर्षांचा काळ गेला. ग्रंथकाराचा धंदा करणें, हें मोठ्याशा महत्त्वाचें नाहीं, असें मला मनापासून वाटत असतां हि माझे लिहिण्याचें काम या काळीं सुरू होतेंच. या धंद्याला मी लालचावलों होतों. याची गोडी एकवार मी चाखली होती ! अंगीं गुण नसतां हि आणि लेखांत कसल्याहि प्रकारचें महत्त्व नसतां, कीर्ति आणि पैसा या दोहोंचाहि लाभ फुकटचा पदरीं पडतो, असा अनुभव मला पूर्वीं आला असल्यामुळें या धंद्याचा मोह मला अनिवार्य झाला. आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारावी, याच हेतूनें मीं लेखणी हातीं धरली होती. माझा जीवितहेतु काय ? असा प्रश्न कधीं काळीं उद्भवलाच, तर मी तो तावडतोब दडपून टाकीत असें.”

याच काळाला अनुलभून टॉलस्टॉय यांनीं इ. स. १९०३ सालीं पुढील मजकूर लिहिला आहे.

“केवळ लौकिक दृष्टीनें पाहतां या काळांत माझी वर्तणूक नीतिशुद्ध होती. याचा अर्थ इतकाच कीं, या काळांत बाहेरख्याली सारखे अत्याचार न करतां कुटुंबाच्या हद्दीबाहेर मीं केव्हांच पाऊल टाकलें नाहीं; तथापि कुटुंबाच्या सुखाची काळजी करण्यापलीकडे आणि तेवढ्यांत मिळेल तितकी चैन करण्यापलीकडे मीं अधिक कांहींच केलें नाहीं, हेंहि तितकेंच खरें आहे.”

सर्फ लोकांची मुक्तता झाल्यानंतर जमीनदार व सर्फ शेतकरी यांजमध्ये अनेक प्रकारचे लढे उत्पन्न होऊन जमीनदार वर्गाला काळ मोठा कठिण आला होता. झार महाराजांच्या मनांत सर्व जमिनी आपणांस द्यावयाच्या असतां जमिनदारांनीं आणि सरकारी कामदारांनीं त्यांत खो घातला, असा समज सर्फ लोकांत पसरला होता. यामुळें जमीनदारांविरुद्ध वारंवार मारामान्या आणि दंगेधोपेहि होत. टॉलस्टॉय यांना अशा प्रकारची आपत्ति भोगावी लागली नाहीं, हें खरें; तथापि त्यांस शेतकरी लोक अगदींच त्रास देत नसत, अस नाहीं. कित्येक वेळां अगदीं क्षुल्लक कारणा-

वरूनहि शेतीचीं कामें ते अडवून ठेवीत. एके वेळीं गवताच्या पेंढ्या वाळविण्याचें त्यांनीं नाकारलें. गवत अगदीं कापणीवर आलें होतें. हवेंत पावसाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं आणि त्याची व्यवस्था ताबडतोब झाली नसती, तर चाऱ्याचें सारें उत्पन्न साफ बुडालें असतें. तेव्हां टॉलस्टॉय यांचें सारें कुटुंब आणि आजुबाजूच्या शाळांतील शिक्षक मंडळी यांस तें सारें काम पुरें करावें लागलें.

यासनाया येथें कायमचें राहिल्यानंतर एक नवी मोठी कादंबरी लिहिण्याचें टॉलस्टॉय यांनीं योजिलें होतें. इ. स. १८२६ च्या डिसेंबर महिन्यांत पहिला निकोलस झार गादीवर आला त्या वेळीं तक्त उलथून पाडण्यासाठीं एक मोठा कट झाला होता. यांत कांहीं लष्करहि सामील झालें होतें. तथापि हा सारा वेत पक्क दशेस येण्यापूर्वीच बाहेर पडल्यामुळें तो सिद्धीस गेला नाहीं. या कटांत सामील म्हणून असलेल्या लष्करी शिपायांस कटवाल्यांचें मागणें काय आहे, हेंसुद्धां पुरतें ठाऊक नव्हतें. कटवाले 'कॉन्स्टिट्यूशन' (नियंत्रित राज्यपद्धति) मागत होते. बादशहाचा कान्स्टन्टाईन या नांवाचा एक भाऊ होता; तेव्हां कान्स्टन्टाईन व कॉन्स्टिट्यूशन यांतील शब्दसाम्य पाहून कान्स्टन्टाईन याला गादीवर बसविण्यासाठीं हा कट आहे, असा भ्रम पुष्कळ कटवाल्या शिपायांस पडला होता. या कटास अनुलक्षून एक नवी कादंबरी रचण्याचें टॉलस्टॉय यांच्या मनांत होतें. या कटासंबंधीं विचार करतां करतां टॉलस्टॉय यांचें लक्ष आणखी दहावारा वर्षें मागें गेलें. इ. स. १८१२ सालीं नेपोलियननें केलेली रशियावरील स्वारी त्यांच्या लक्षांत आली. हा काळ रशियाच्या इतिहासांत मोठ्या आणीबाणीचा होता. यामुळें टॉलस्टॉय यांची वृत्ति त्या काळाच्या परिस्थितींत इतकी रंगून गेली, कीं पूर्वीच्या वेताचें भान त्यांस न राहून 'युद्ध आणि शांति' (War & Peace) या नांवाची एक नवीच कादंबरी त्यांनीं सुरू केली. या विषयांत त्यांची वृत्ति पूर्ण रंगून गेली होती. यामुळें ही कादंबरी अत्यंत हृदयंगम व चित्ताकर्षक वढली आहे.

टॉलस्टॉय यांचें लक्ष या काळीं लेखन व्यवसायांत पूर्णपणें गुंतलेलें

नव्हतें, हें वर सांगितलेंच आहे. समारा प्रांतांत पुष्कळ सुपीक जमिनी अगदीं हलक्या भावानें मिळतात, असें ऐकून त्या प्रांताची पाहणी करण्याकरतां इ. स. १८६४ सालीं टॉलस्टॉय यांनीं त्या भागांत बराच प्रवास केला. या प्रवासांत असतां युद्ध आणि शांति या कादंबरीची अगाऊ तयारी त्यांच्या चित्तांत चालली होती. फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“ सध्यां माझी वृत्ति अगदीं उदास बनली आहे. एक ओळसुद्धां मी लिहित नाहीं, तरी डोक्यांतील विचारभ्रमणाचा त्रास मात्र कमी होत नाहीं. वी पेरण्याच्या आधीं जमिनीची मशागत मला किती करावी लागत आहे, याची तुम्हांला कल्पनासुद्धां होणार नाहीं. सध्यां माझ्या डोक्यांत घोळत असलेल्या कादंबरींतील पात्रें घडविण्यांत मी चूर होऊन गेलों आहे. लक्षावधी प्रकारच्या घडामोडी चित्तांत निर्माण करून त्यांतून एक लक्षांश भाग निवडून काढावयाचा, हें काम खरोखरच अत्यंत कठिण आहे. सध्यां मी हेंच करीत आहे.”

“ गेल्या पावसाळ्यांत माझ्या कादंबरीचा बराच भाग मी लिहिला. डोक्यांत येतें त्याचा शतांश जरी हातून घडला, तरी केवढें तरी कार्य होईल, असें मनांत येतें. प्रत्यक्ष आचारांत हजारो हिस्साहि उतरत नाहीं; तथापि अमुक एक कार्य सिद्धीस नेण्याची ताकद मला आहे, एवढ्या जाणिवेनें सुद्धां माझ्यासारख्या मनुष्याला सुख होतें. तुम्हांलाहि हा अनुभव असेलच.”

इ. स. १८६४ सालीं टॉलस्टॉय यांच्या एकंदर लेखांची पहिली समग्र आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. इ. स. १८५२ पासून १८६३ पर्यंत लहान मोठे वीस ग्रंथ टॉलस्टॉय यांनीं लिहिलें. लेखक या नात्यानें या लेखांनीं त्यांचें नांव लोकांत चांगलेंच प्रसिद्धीस आलें होतें. हे बहुतेक लेख अपक्व विचारांच्या भरान्या आहेत, असें मत स्वतः टॉलस्टॉय यांनीं जरी प्रगट केलें होतें, तरी ते ग्रंथ खरोखरच अपरिपक्व होते, असें नाहीं. टॉलस्टॉय हे जन्मजात प्रतिभावान् असल्यामुळें त्यांची विचारसामग्री बाहेरून उसनी आलेली नव्हती. यांतील बहुतेक लेखांचीं भाषातरें

इंग्रजीत व युरोपांतील इतर भाषांत झालीं असून, तीं फार लोकप्रियहि आहेत.

आक्टोबर महिन्यांत एके दिवशीं घोड्यावर बसून फेरफटका करण्यासाठीं टॉलस्टॉय बाहेर पडले. बरोबर दोन शिकारी कुत्रेहि त्यांनीं घेतले होते. घरापासून बऱ्याच अंतरावर ते रानांत गेले; इतक्यांत एक ससा एका झाळींतून चटकन बाहेर पडून पळत सुटला. सशाला पाहतांच कुत्रे त्याच्या मागे धांवले. शिकार करण्याच्या उद्देशानें टॉलस्टॉय बाहेर पडले नव्हते; तथापि कुत्रे धावूं लागल्याबरोबर त्यांनींहि घोड्याला टांच दिली. घोडा अस्सल जातीचा असल्यामुळें चौखूर पळत सुटला. त्या दिवशीं हवा फार दमट असून जमीनहि थोडीशी बुळबुळीत होती. धांवतां धांवतां एका उतारावर घोड्याचा पाय सरकून स्वारासह तो एकदम खाली पडला. टॉलस्टॉय यांचा हात या तडाक्यांत मोडून ते बेशुद्ध झाले. घोडा ताबडतोब उठून पळत सुटला. टॉलस्टॉय शुद्धीवर आले, तेव्हां कुत्रे अथवा घोडे यांपैकीं कोणीहि त्यांजवळ नव्हतें. घरापासून किती तरी मैल दूर अंतरावर ते येऊन पडले होते. मोठा गाडीरस्ता त्या जाग्यापासून अर्धा पाऊण मैल अंतरावर होता. खुरडत खुरडत ते तेथपर्यंत गेले आणि रस्त्याच्या कडेला पडून राहिले. वाटेनें शेतकऱ्यांचे कांहीं खटारे गेले; पण टॉलस्टॉय यांस ओरडण्याची शक्ति नसल्यामुळें कोणाचेंहि लक्ष त्यांजकडे गेलें नाहीं. अखेरीस एका शेतकऱ्याला त्यांनीं जवळ बोलाविलें आणि जवळ असलेल्या एका वृद्ध बाईच्या घरीं आपणास नेऊन टाकण्यास त्यांनीं त्याला सांगितलें. ही बाई हाडें बसविण्याच्या कामांत निष्णात असल्याबद्दल तिची प्रसिद्धि होती. त्या बाईनें पुष्कळ यत्न करून पाहिले; तथापि तिला तें हाड बसवितां येईना.

मध्यंतरीं या अपघाताची बातमी टॉलस्टॉय यांच्या घरीं पोहोचून त्यांची पत्नी गडीमाणसें घेऊन तेथपर्यंत आली आणि तिनें त्यांस घरीं आणलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दूला येथून एक डॉक्टर आला आणि टॉलस्टॉय यांस गुंगीचें औषध देऊन तें हाड त्यानें बसविलें. हात निखालस बरा होण्यासाठीं दीड महिना विछान्यावर पडून रहा, असा हुकूम

डॉक्टरानें त्यांना फर्माविला. ही मुदत भरतांच आपली बंदुक मागवून टॉलस्टॉय यांनीं एक बार काढला. बंदुक उडतांच तिच्या धक्क्यानें त्यांच्या त्या अधू हातास एकदम कळा येऊं लागल्या. हात निखालस बरा झाला नाहीं, असें पाहून टॉलस्टॉय मास्को येथें गेले. या ठिकाणीं दोन निष्णात शस्त्रवैद्यांनीं त्यांच्या हातावर पुन्हां शस्त्रक्रिया केली आणि या खेपेस ती पूर्ण यशस्वी होऊन टॉलस्टॉय यांचा हात थोड्याच दिवसांत निखालस बरा झाला.

या वेळीं त्यांची पत्नी नुकतीच बाळंतीण झाली असल्यामुळे मास्को येथें त्यांजबरोबर जाऊं शकली नाहीं. टॉलस्टॉय आणि त्यांची पत्नी यांना एकमेकांपासून दूर राहण्याचा हा पाहिलाच प्रसंग होय. त्यांचा वडील मुलगा सर्जेस हा या वेळीं देवींच्या व अतिसाराच्या आजारानें बराच आजारी होता.

मास्को येथें असतां 'युद्ध आणि शांति' या कादंबरीच्या प्रकाशनाची व्यवस्था टॉलस्टॉय यांनीं केली. काटकाँफ नांवाच्या प्रकाशकानें दर सोळा पृष्ठांस हजार रुपये या दरानें टॉलस्टॉय यांस वेतन देण्याचें कबूल केलें होतें. तारीख २३ जानेवारी सन १८६५ रोजीं फेट यास लिहिलेल्या पत्रांत वर सांगितलेल्या अपघाताचा उल्लेख टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें केला आहे.

“घोड्यावरून पडल्यानंतर मी प्रथम शुद्धीवर आलों, तेव्हां माझ्या मनांत पहिला विचार कोणता आला तो सांगूं ! मी ग्रंथकार आहे ! हाच तो विचार. 'युद्ध आणि शांती'चा पहिला भाग लवकरच प्रसिद्ध होणार या विचारांत गुंग होऊन किती तरी वेळ मी तसाच पडून होतो. या कादंबरीबद्दल तुम्ही आपलें मत जरूर कळवा. टूरजीनेफवर माझे मुळीच प्रेम नाहीं, तथापि तुमच्या मताइतकाच त्याच्या मतालाहि मी मान देतो. आतांपर्यंत लिहिलेले माझे लेख ओनामासारखे होते, असें मला अजूनहि वाटतें. सध्यांची कादंबरी पूर्वींच्याहून कांहीं बरी आहे; तथापि तीतहि थोडेंबहुत विचारदारिद्र्य आहेच. यापुढें सर्वोत्कृष्ट लेख मी लिहीन अशी उमेद मला आहे. या ग्रंथाविषयीं सामान्य लोकमत काय आहे हें

मला जरूर कळवा. मला वाटते, लोक त्याकडे फारसे लक्ष देणार नाहीत. तसे झाल्यास मला खरोखरच बरे वाटेल. लोकांनी शिव्या दिल्या नाहीत, म्हणजे मिळविली. कारण अशा प्रकारच्या लाखोलीने मनुष्य निरुत्साह बनत असतो.”

इ. स. १८६५ च्या मे महिन्यांत टॉलस्टॉय यांचे एक मूल बरेच आजारी असून टॉलस्टॉय हे स्वतःहि तीन दिवस बिछान्यावर पडून होते, असे फेटच्या एका पत्रावरून दिसून येते. या मे महिन्यांत टॉलस्टॉय यांची मेव्हणी व त्यांची बहीण कौंटेस मेरी आपल्या मुलांसह यासनाया येथे राहण्यास आल्या होत्या. या वेळी फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतात:—

“माझा लेखनव्यवसाय थोडा थोडा चालू आहे. जंगली पाखरांच्या शिकारीचा माझा नाद अद्यापि कमी झालेला नाही; पण कित्येक बार काढूनहि एकसुद्धा पाखर मरत नाही. शेतकीचे काम बरे चालले आहे. बरे म्हणजे इतकेच की, त्यापासून मला आतां पहिल्याइतका त्रास होत नाही. सध्यां इतके झाले तरी पुरे.”

“एकाद्या कंपनीच्या शेअरला सराफकट्यावर कांहींच किंमत येईनाशी झाली, म्हणजे तिच्या भागीदारांची जी स्थिति होते, तशीच आज आम्हां शेतकऱ्यांची झाली आहे. आमचा सारा वर्ग आतां अगदीं हलाकीला आला आहे. माझ्या स्वतःबद्दल म्हणाल, तर आपले सारे लक्ष मला शेतकीकडे घालावे लागले नाही म्हणजे पुरे, एवढीच माझी इच्छा आहे. माझ्या स्वतःपुरत्या दृष्टीने पाहतां माझे सारे व्यवहार समाधानकारक चालले आहेत; पण एकंदरीने सध्यांच्या स्थितींत भयाची चिन्हे मला दिसतात. दुष्काळाची धास्ती उद्भवल्यामुळे माझ्या चित्ताला वारंवार काळजी वाटते. माझी स्वतःची आणि आजूबाजूची स्थिति यांची तुलना करून पाहिली म्हणजे माझे मन मोठे चमत्कारिक होते. आमच्या पानांत सुंदर पदार्थांचे ढीग पडतात. ताजे लोणी, उंची भाकरी आणि चांगला भाजीपाला ही आमच्या पानांत सदैव तयार असतात; आजूबाजूचा बगीचा हिरवागार झाला आहे आणि सुंदर तरुणी मजलीनचा पोशाख घालून त्यांतून हिंडत

आहेत. आतां जरा पलीकडे पहा ! भुकेनें शेतकऱ्यांच्या पोटांच्या दामट्या आजच वळल्या आहेत. शेतांत जंगल उगवलें आहे आणि जागोजाग पडलेल्या कांटेरी वेलीनीं त्यांच्या बायकासुलांच्या व त्यांच्या पायांचे वाभाडे निघत आहेत. आमच्या भागांतील शेतकी आणि कुरणें हीं अगदीं भयाण दिसतात. मला तर शेतांत जाऊं नये असंसुद्धां वाटतें. आपलें मन शेतांतून काढून लिहिण्यावाचण्याकडे लावणें हेंच मला सध्यां विरंगुळ्याचें ठिकाण आहे. तुमच्याकडची शेतकी कशी काय आहे ? सध्यां शेतकी सोडून लेखनव्यवसायाकडे तुम्ही वळलां, तर बरें, असें मला वाटतें.”

टॉलस्टॉय यांची मेव्हणी टाशियाना बर्स, ही या वेळीं यासनाया येथें आली होती. टॉलस्टॉय यांचा वडील बंधु कौंट सर्जेस व ती टाशियाना यांजमध्ये मैत्री जुळून थोडाबहुत प्रेमभावहि उत्पन्न झाला होता; पण सर्जेस हा टाशियानापेक्षां बावीस वर्षांनीं वडील असून एक कोल्हाटीण त्यानें आपल्या पदरीं वाळगिली होती या स्त्रीबरोबर सर्जेस याचा विवाह कायदेशीर रीतीनें झालेला नव्हता; पण तिजपासून त्याला कित्येक मुलेंहि झालीं होती. यामुळें टाशियानाबरोबर लग्न करण्याचा विचार त्याच्या मनास येईना. सर्जेसनें लग्न करावें, असें टाशियानाच्या मनांत होतें आणि या कार्मीं आईबापांची संमतीहि तिला मिळाली असती; पण वर सांगितलेल्या कारणामुळें सर्जेसचें स्वतःचें मत या बाबतींत द्विधा झालें होतें. अखेरीस आपल्या स्त्रीशीं वेडमान न होतां सर्जेसनें तिच्याशीं कायदेशीर विवाह केला होता.

टॉलस्टॉय यांचा भाऊ निकोलस याच्या वांटणीला निकोलस्की येथील वतन आलें होतें. निकोलसच्या मृत्यूनंतर या वतनाचा वासा लियो टॉलस्टॉयकडे आला; तेव्हां त्याची व्यवस्था पाहण्याकरतां टॉलस्टॉय तिकडे गेले आणि तेथील घरहि त्यांनीं दुरुस्त केलें. या ठिकाणीं ते दोन तीन महिने सहकुटुंब राहिले होते. या अवधींत त्यांचा मित्र फेट हाहि तेथें एकदोन वेळां येऊन गेला होता. या वेळीं ‘युद्ध आणि शांति’ या कादंबरीचा पुढील भाग लिहिण्याचें काम चालू होतें.

इ. स. १८६५ च्या पावसाळ्यांत आपल्या मेव्हण्याला बरोबर घेऊन

बोरोडिनो येथील रणभूमीच्या दर्शनासाठी टॉलस्टॉय गेले होते. मास्को येथून हा प्रवास त्यांनी घोड्याच्या गाडीने केला. सारी मंडळी मास्को येथून निघून दुसऱ्या दिवशी बोरोडिनोला पोहोचली. या ठिकाणी लढाईत पडलेल्या वीरांच्या स्मरणार्थ बांधलेल्या मठांत त्यांनी मुक्काम केला होता. बोरोडिनो येथे दोन दिवस राहून सर्व रणभूमीचे सूक्ष्म निरीक्षण टॉलस्टॉय यांनी केले. याच निरीक्षणावरून 'युद्ध आणि शांति' या कादंबरीत एक सुंदर प्रसंग त्यांनी वर्णिला आहे. बोरोडिनो येथील लढाई इ. स. १८१२ साली झालेली असल्यामुळे त्या वेळच्या अनुभवाचा मनुष्य आजूबाजूला सांपडणे शक्यच नव्हते. तथापि उभय पक्षांच्या सैन्याची रचना कशी असावी, हे अनुमानाने ठरवून त्या रणभूमीचा एक नकाशा टॉलस्टॉय यांनी तयार केला. हा नकाशा 'युद्ध आणि शांति' याच पुस्तकास जोडलेला आहे.

लहान मुलांशी टॉलस्टॉय यांची वागणूक कशी होती, याचे वर्णन टॉलस्टॉय यांचा मेव्हणा बर्स याने पुढीलप्रमाणे केले आहे.

“ टॉलस्टॉय यांस मुले फार आवडत. आजूबाजूला मुलांनी खेळत असावे, असे त्यांस नेहमी वाटे. बालहृदये तावडतोत्र आकर्षित करण्याची हातोटी, टॉलस्टॉय यांस अप्रतिम साधली होती. एकादें अगदी परके मूल सुद्धा त्यांचे मित्र बनून जात होते. मुलांच्या मनांत काय आहे हे जणू काय उपजतबुद्धीनेच त्यांना समजे. कित्येक वेळां त्यांची स्वतःचीं मुले त्यांच्या मागे 'आमच्या मनांतले गुपीत सांगा' म्हणून लागत आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, तेहि त्या मुलांना बरोबर उत्तर देत.”

“ परक्याशी सौम्यपणाने वागून क्षणार्धांत त्याला आपलासा करून टाकणे, हा टॉलस्टॉय यांचा जन्मजात गुण होता. एकाद्या नोकराने जरी कांहीं अपराध केला, तरी टॉलस्टॉय यांनी त्याजवर तोंड टाकले, असा एकहि प्रसंग माझ्या आठवणींत नाही; तथापि त्यांचे सारे नौकर त्यांजपाशी अत्यंत अदबाने वागत आणि त्यांजवर त्यांचे प्रेमहि होते. टॉलस्टॉय यांचा हा प्रेमळपणा मनुष्यांपुरताच होता, असे नाही. शिकारीचा शोक

त्यांना होता, तरी घोड्यावर अथवा कुत्र्याला त्यांनी चाबूक उगारला असें कधींच घडलें नाहीं.”

त्यांच्या घरीं वीस वर्षे राहिलेल्या एका नौकरानें पुढील हकीकत सांगितली आहे.

“ बाल्यापासून लियो निकोलविच यांच्याकडे मी वाढलों. मी माझ्या वडिलांप्रमाणेंच त्यांजवर प्रेम करीत असें. कौटची मुद्रा थोडी उग्र होती; पण नोकरांना ते उत्तम तऱ्हेनें वागवीत. कोणीहि परका मनुष्य आला, तरी त्याला एकदोन दिवसांत कौटचें घर आपलेंसं वाटे. ते मनाचे फारच दयाळू. माझ्या हातून एकादी चूक होऊन ते रागावले म्हणजे त्यांच्या समोरून मी ताबडतोब निघून जाईं. आणखी सुमारे पांचदहा मिनिटांनीं त्यांनीं पुन्हां हांक मारली, म्हणजे त्यांजपुढें गेल्यावर पूर्वींचा अपराध त्यांच्या ध्यानींमनींहि नाहीं, असें दिसून येईं.”

वृद्धापकाळीं कौट लियो यांची वृत्ति साफ बदलून गेली होती. आरंभीं शेतकीचा नाद त्यांना होता. गार्यांचीं खिल्लारें बाळगावीं, मेंढरें पाळावीं, अशा प्रकारचा नाद त्यांना होता. या वेळीं त्यांचा स्वभाव बराच तापट आणि मनस्वी असे. शिकारीला जावेंसं वाटलें म्हणजे, गाडी जोडून शिकारीचे बूट आणण्याचा हुकूम ते करीत. त्यांचा नौकर अलेक्सीस बूट घेऊन आला म्हणजे ते ओरडून म्हणत ‘तूं अगदीं फुकटखाऊ आहेस. बूट पुसून साफसूफ करून कां आणले नाहींस ?’ अलेक्सीसला आपल्या धन्याचा स्वभाव पक्का ठाऊक होता. तो मुकाट्यानें तसाच बाहेर जाई आणि थोड्या वेळानें ते बूट तसेच घेऊन परत येईं. मग कौट म्हणत, ‘ठीक, आतां पहा कसे स्वच्छ झाले ते. तूं फारच हुशार मनुष्य आहेस.’ असें म्हणून ते त्याची पाठ थोपटीत.

टॉलस्टॉय सृष्टिदेवतेचे कष्टे भक्त असल्यामुळें शहरांत राहणें त्यांना मुळींच आवडत नसे. लहानशा गांवांत राहून आजूबाजूच्या जंगलांत फिरण्याचा शोक त्यांना फार असे. एकच जंगल पाहिलें तरी त्यांस रोज नवी शोभा दिसून ते म्हणत, ‘परमेश्वराची संपत्ति किती अगाध आहे, पहा ! तो रोज नवीं रत्नें आपल्या खजिन्यांतून बाहेर काढतो.’ स्वतः

शिकारीचा आणि शेतकीचा शोक त्यांना असल्यामुळें शेतकरी मण्डळीवर त्यांचा मोठा लोभ जडला होता. शेतकरी आणि शिकारी लोकांनाच फक्त सृष्टीची खरी ओळख असते, असें ते म्हणत.

हवा कशीहि बरीवाईट असली, तरी जंगलांतला दररोजचा फेरफटका त्यांनीं कधींच चुकविला नाही. त्यांची प्रकृति विशेष चांगली अशी केव्हांच नव्हती. अग्निमांद्याचा विकार त्यांना वरचेवर होई. तथापि अशा प्रकारच्या स्थितींतसुद्धां रोजचा फेरफटका चालूच असे. तालमीचा आणि घोड्यावर बसण्याचा नादहि त्यांना असे. तथापि पायानें फिरण्याची हौसहि त्यांना विशेष होती. लेखनाचें काम एकादे वेळीं बरोबर चालेनासें झालें अथवा संसाराच्या दगदगीमुळें मन विषण्ण झालें, तर त्यावर लांबलचक फेरफटका करणें, या औषधाचा त्यांना उत्तम उपयोग होई. चालण्याचा तर त्यांना इतका सराव होता कीं, प्रसंगीं सबंध दिवस चालूनहि त्यांस फारसा थकवा येत नसे. त्याचप्रमाणें घोड्यावर बसून एका दमांत दहावारा तास ते सहज फेरफटका करीत. त्यांच्या खोलींत तालमीचें अनेक प्रकारचें सामान ठेवलेलें असे.

कसल्याहि प्रकारच्या चैनीचा त्यांना मोठा तिटकारा असे. सामान्य लोकांना अवश्य वाटणाऱ्या पुष्कळ वस्तु त्यांना चैनीच्या वाटत. अशा प्रकारच्या वस्तूंनीं मनुष्याच्या शरिराची, मनाची आणि आत्म्याची हानि होते, असें म्हणून केवळ जरूरीच्या वस्तूपलीकडे कसल्याहि चैनीच्या वस्तूंचा संग्रह त्यांनीं केला नाही. घरांतलें सामानसुमान जरूरीपुरतें आणि तेंहि ओबडधोबड; पण मजबूत असे. जेवणाखाण्याकडे त्यांचें लक्ष फारसें नसे. त्यांना जिमेचे चोचले ठाऊक नव्हते. पानांत पडलेलें साधें अन्न मुकाट्यानें खावें, असा त्यांचा परिपाठ होता. एकादा विशेष पदार्थ बरेच दिवसांत त्यांना कोणी वाढला नाही, तर त्याचें स्मरणहि त्यांना होत नसे. या बाबीकडे त्यांचें लक्षच फार करून नसे. सिंगचा अथवा नरम गादीचा बिछाना त्यांना कधींच आवडला नाही. नुसत्या लांकडी कोंचावर एक कातडें टाकून त्यावर निजण्याचा परिपाठहि कित्येक दिवस त्यांनीं ठेविला होता.

पोपाखाच्या बावतींतहि त्यांचा साधेपणा असाच असे. कडकडीत इस्तरीचे कपडे अगदीं विशेष प्रसंगाशिवाय त्यांनीं कधींच वापरले नाहींत. घरीं असतां हातानें घरींच शिवलेले शेतकऱ्याच्या पद्धतीचे कपडे ते वापरीत आणि बाहेर जातांनाहि त्यांतच थोडा फरक केलेला असे; पण ते शेतकरी पद्धतीचेच कपडे वापरीत. कपड्यांत भपका मुळींच नसे. रशियांत थंडी फार असल्यामुळें शोभेपेक्षां शरीररक्षणाकडे अधिक लक्ष्य देणें भागच असतें. टॉलस्टॉय यांच्या पद्धतीच्या कपड्यांनीं शरीररक्षणाचें कार्य उत्तम होतें, असा अनुभव पुष्कळ मंडळींस येऊन त्यांतील कांहीं जणांनीं त्यांचें अनुकरणहि केलें.

‘युद्ध आणि शांति’ ही कादंबरी लिहीत असतां टॉलस्टॉय यांची वृत्ति बरीच आनंदांत होती. त्या वेळीं शिकारीचा बराच नाद त्यांना लागला होता. कादंबरीलेखनांतून राहिलेला पुष्कळ वेळ ते सशाच्या शिकारींत घालवीत. या वेळीं बिचिकाफ नांवाचा एक शेजारी जमीनदार त्यांजबरोबर असे. इ. स. १८६५ च्या आक्टोबरपासून त्यांचें रोजनिशी-लेखनाचें काम बहुधा बंदच पडलें होतें.

इ. स. १८६६ च्या जानेवारी महिन्यांत टॉलस्टॉय मास्को येथें सहकुटुंब गेले आणि त्या ठिकाणीं एक स्वतंत्र घर भाड्यानें घेऊन तेथें दीड महिना मुक्काम त्यांनीं केला. या वेळीं ‘युद्ध आणि शांति’ या कादंबरीचा दुसरा भाग छापण्याचें काम सुरू झालें.

मास्को येथें असतां टॉलस्टॉय चित्रशाळेंत जात असत. या ठिकाणीं पुतळे घडून पाहण्याचा यत्नहि त्यांनीं करून पाहिला; पण हा त्यांचा नाद फार दिवस टिकला नाहीं, असें दिसतें.

इ. स. १८६६ च्या मे महिन्यांत इलिया नांवाचा दुसरा मुलगा टॉलस्टॉय यांस झाला.

या वेळीं यासयानाजवळ एका पायदळ पलटणीचा मुक्काम होता. या पलटणींतला कोल्टसेफ या नांवाचा एक अम्मलदार कौंटेसच्या ओळखीचा होता. तो मधून मधून टॉलस्टॉय यांच्या घरीं येत असे. त्यानें कर्नल उनोशा नांवाच्या आपल्या मुख्य अम्मलदाराची ओळख टॉलस्टॉय यांस-

करून दिली होती. स्टॉसुलेव्हिच या नांवाचा दुसराहि एक अम्मलदार टॉलस्टॉय यांच्या घरीं येत जात असे. एके दिवशीं हे दोन अम्मलदार टॉलस्टॉय यांच्या घरीं आले आणि लष्करी कोर्टापुढें एका शिपायाची चवकशी होणार असल्याची बातमी त्यांनीं टॉलस्टॉय यांस सांगितली. या शिपायावर कंपनीच्या मुख्य अम्मलदाराला मारल्याचा आरोप होता. फांशीची शिक्षा ही मनुष्यजातीला काळीमा लावणारी आहे, असें टॉलस्टॉय यांचें मत असल्यामुळें या शिपायाचा वचाव करण्याची खटपट त्यांनीं केली.

शिबुनिन नांवाचा एक अर्धवट डोक्याचा शिपायी होता. बाहेर जाणाऱ्या लष्करी रिपोर्टांच्या नकला करण्याचें काम तो करीत असे. त्याला दारूचें भयंकर व्यसन होतें. केव्हांहि थोडा पैसा हातांत पडला, कीं तो गुत्त्याकडे धांव घेई. त्याच्या कंपनीचा मुख्य अम्मलदार पोल जातीचा असून कांहीं कारणानें शिबुनिनवद्दल त्याच्या मनांत वैषम्य उत्पन्न झालें होतें. त्याच्या लिहिण्यांत वारीकसारीक चुका काढून हा अम्मलदार ते रिपोर्ट पुनः पुन्हां त्याजकडून लिहवीत असे. यामुळें शिबुनिनहि चिडून गेला होता. एके दिवशीं तो दारू पिऊन आला असतां या पोल अम्मलदाराची आणि त्याची बोलाचाली होऊन शिबुनिननें त्याला एक ठोसा लगावला. अशा प्रकारच्या अपराधाला कायद्यांत मृत्यूची शिक्षा सांगितलेली आहे.

या शिपायाची चवकशी तीन लष्करी अम्मलदारांपुढें सुरू झाली. या खटल्यांत शिबुनिनतर्फें टॉलस्टॉय यांस वकिली करण्यास परवानगी मिळाली. या वेळीं टॉलस्टॉय यांनीं आरोपीतर्फें फारच उत्तम भाषण केलें. टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या साऱ्या आयुष्यांत सार्वजनिक अशीं अवघीं चारच भाषणें केलीं आणि त्या साऱ्या भाषणांत हें भाषण उत्तम वढलें, असें ते स्वतः म्हणत. या तीन लष्करी अम्मलदारांत मतभेद झाला आणि अखेर टॉलस्टॉय यांची खटपट व्यर्थ जाऊन त्या शिपायास गोळी घालून मारण्याची शिक्षा कोर्टानें फर्माविली.

शिबुनिनतर्फें खुद्द बादशहाकडे दयादानाची मागणी करण्यासाठीं एक

अर्ज टॉलस्टॉय यांनीं पाठविला; पण आपल्या नेहमींच्या स्वभावास अनुसरून पलटणीचें नांव त्या अर्जांत त्यांनीं नमूद केलें नव्हतें. एवढ्या एका चुकीचा फायदा घेऊन युद्धखात्याच्या प्रधानानें तो अर्ज बांदशहाकडे पाठविला नाहीं आणि यामुळें कोर्टाची शिक्षा अमलांत आली.

लष्करी कोर्ट आणि युद्धखात्याचा प्रधान यांनीं इतका निर्दयपणा दाखविला; पण आजूबाजूच्या शेतकरीवर्गानें शिबुनिनसाठीं नानाप्रकारची मेवा-मिठाई आणली. त्याला वधस्तंभाकडे नेलें, तेव्हां त्याच्या चेहेऱ्यावर कोणताहि विकार दिसत नव्हता. आजूबाजूला पुष्कळ शेतकरी जमून रडत होते. या शेतकरी मंडळींनीं शिबुनिनच्या थडग्यापाशीं एका धर्मोपदेकास अहोरात्र बसवून त्याजकडून प्रार्थना करविल्या आणि त्याच्या थडग्यावर पुष्पहार घालून त्या भोंवतीं मेणबत्याहि लाविल्या. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शेतकऱ्यांचा मोठा जमाव पुन्हां येऊन प्रार्थनेस सुरुवात झाली; तेव्हां पोलिस तेथें आले आणि तो सारा समारंभ त्यांनीं आपल्या दंडुक्यांनीं उधळून लाविला व शिबुनिनचें थडगेंहि त्यांनीं पार जमीनदोस्त करून टाकलें.

प्रजा आणि सरकार यांच्या मनोवृत्तींतला हा जो फरक टॉलस्टॉय यांस आढळून आला, त्याचा परिणाम त्यांच्या चित्तावर झाल्यावांचून राहिला नाहीं. सरकार, कायदा आणि त्याची अंमलबजावणी, या सान्या गोष्टी दुर्बुद्धिमूलक आहेत, या टॉलस्टॉय यांच्या समजाला अशा गोष्टींनीं अधिक पुष्टी मिळत गेली. सरकारें, या संस्था लोकांस सुपंथास लावीत नसून, दिवसेंदिवस प्रजेच्या मनोवृत्ति अधिकाधिक बिघडवीत मात्र असतात, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें.

इ. स. १८६६ सालींहि टॉलस्टॉय यांची शरीरप्रकृति नीटशी नव्हती. पोटाच्या विकारानें त्यांस वारंवार त्रास होत असे आणि कित्येक वेळां पोटदुखीमुळें इकडचें तिकडे होणें सुद्धां त्यांस जड जाई.

लेखनद्वारां लोकांना शिक्षण देतां येईल कीं नाहीं, या गोष्टीवद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत कोणताहि निश्चितार्थ या वेळेपर्यंत ठरला

असल्याचें दिसत नाहीं. या वेळीं फेट याला लिहिलेल्या एका पत्रांत ते लिहितात:—

“ सध्यां तुमचें काय चाललें आहे ? मी तुमच्या शेतकीबद्दल विचारीत नाहीं अथवा गांवसभांत तुम्ही काय बोलतां याचीहि चवकशी मी करीत नाहीं. या बाबतींत मनुष्य आपल्या स्वतंत्र इच्छाशक्तीनें वागत असतोच, असें नाहीं. एकाद्या गांवसभेंत एकादा बुद्धिवान् मनुष्यहि लोकांचीं मतें आपलीं म्हणून सांगत असतो. मुंग्या आपलीं वारुळें जशीं उपजतबुद्धीनें बांधतात, त्याप्रमाणें केवळ स्वसंरक्षणाच्या उपजतबुद्धीनें हीं ठराविक भाषणें तो करीत असतो. यामुळें तत्त्वदृष्ट्या त्यांत कांहीं चांगलें सांपडावयाचें नाहीं, अथवा फारसें वाईटहि आढळावयाचें नाहीं; पण त्याच्या मूक विचारांचा प्रवाह कसा वहात असतो, हें पाहणें मात्र अगत्याचें असतें. तुम्ही काय करीत आहां, अशी चवकशी मी करतो, याचा अर्थ हाच कीं, तुमच्या या अव्यक्त विचारांची दिशा काय आहे, हें मला समजावें. हेच विचार कधीं काळीं व्यक्त दशेस आले, तर ते चिरस्थायी होऊन लोकांच्याहि उपयोगी पडतात. आत्मगत विचारांचा हा झरा तुमच्या ठिकाणीं जिवंत आहे, कीं परक्याच्या दडपणाखालीं तो बुजून गेला आहे ? तुमच्या मनाची आणि बाहेरच्या दडपणाची भिंत फोडून बाहेर पडण्याइतका जोर त्यांच्यांत आहे काय ? हा झरा जिवंत तरी आहे ? जिवंत असून व्यक्तत्वाला येण्याच्या स्थितींत आहे कीं, ही कलाच तो विसरून गेला आहे ? कित्येकांच्या ठिकाणीं हा झरा जिवंत असतो; पण बाहेर पडण्याचें द्वार त्याला सांपडत नाहीं आणि तेथल्या तेथेंच घोंटाळत राहून द्वार शोधण्याचेंहि तो विसरतो.”

इ. स. १८६६ च्या सुमारास मास्कोपासून दक्षिण रशियांत जाणारा आगगाडीचा फांटा टूला शहरापर्यंत तयार झाला होता यामुळें यासनाया येथून मास्कोला व तेथून युरोपांत कोठेंहि जाण्याची बरीच चांगली सोय झाली; तथापि या सोयीचा कांहीं फायदा करून घ्यावा, असा विचार टॉलस्टॉय यांच्या मनांत आला नाहीं. स्वेडेगांवच्या शांत वातावरणांत राहून शारीरिक व मानसिक, काय होईल तितकें करणें, हेंच त्यांना पसंत

होतें. यासनाया येथील स्वतःच्या मिळकतींतील पडीत जमिनींत बर्च झाडांचें नवें जंगल त्यांनीं या सालीं लावलें. हें लांकूड चांगलें किंमतवान् असल्यामुळें उत्पन्नाची ही एक नवी बाब टॉलस्टॉय यांनीं निर्माण केली.

इ. स. १८६७ सालच्या उन्हाळ्यांत टॉलस्टॉय यांची प्रकृति पुन्हां बरीच बिघडली. डॉक्टरी विद्येसंबंधीं त्यांच्या मनांत आदर असा कधींच नव्हता आणि कोणत्याहि डॉक्टरवर त्यांचा विश्वास नव्हता; तथापि पत्नीच्या अत्यंत आग्रहानें मास्को येथील एका नाणावलेल्या डॉक्टराची सल्ला घेऊन त्यांच्या सांगीप्रमाणें कांहीं औषधी झऱ्यांचें पाणी बरेच दिवस ते पीत होते.

फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—“ तुमची आठवण झाल्याबरोबर पत्र लिहावयाचें, असा विचार मीं केला, तर दिवसांतून निदान दोन तीन पत्रें मला लिहावीं लागतील. पण कांहीं अंशीं आळसामुळें आणि कांहीं अंशीं कामाच्या रगाड्यामुळें दिवसचे दिवस एकहि पत्र मी तुम्हांस लिहित नाहीं. नुकताच मी मास्कोहून परत आलों. डॉक्टर झाहारीन याच्या सल्ल्याप्रमाणें मी नियमानें औषध घेत असतां. पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे, माझ्या कादंबरीची छपाई मी झपाट्यानें सुरू केली आहे, ही होय. तिचीं हस्तलिखितें आणि शुद्ध केलेलीं प्रुफें रोजच्यारोज पाठवावीं लागतात. यामुळें कामाची दगदग सध्यां मला फार पडते.”

“ टूरजीनेफची ‘डिम्’ (धूर) नांवाची नवी कादंबरी पुष्कळ दिवसांपूर्वीं मीं वाचली आणि तिच्याबद्दल तुम्ही जें मत प्रदर्शित केलें आहे, तेंच मत तुम्हांस मीहि कळविणार होतों. यामुळेंच टूरजीनेफवर माझें प्रेम आहे. आमचीं मनें जुळतीं नसलीं, तरी हृदयें जुळतीं आहेत. मनाचे विचार वेगळे, तथापि हृदयाचे उद्गार एकरूप असल्यामुळें आम्ही परस्पर भांडणें करतां आणि एकमेकांवर प्रेमहि करतां. ‘धूर’ या कादंबरींतील काव्य तींत दाखविलेल्या प्रेमभावांतून निर्माण झालें आहे. प्रेममय भावनांचांचून काव्य दुर्बल होतें. अशा भावनांचा पाया असल्यावांचून काव्याची

उभारणी होत नाही; तथापि या काव्याला योग्य दिशा मिळण्यास कवीची दानतहि सुदृढ असावी लागते. कवि मनाचा दुर्बळ असला, तर काव्याच्या ओघाला भलतीच दिशा लागून वाचकाच्या चित्तांत आनंदा-ऐवजीं विषाद उत्पन्न होतो. 'धूर' या कादंबरीची अशीच दशा दुर्दैवानें झाली आहे. शुद्ध प्रेमाची भावना तींत नाही आणि त्यामुळें शुद्ध काव्यहि नाही. उडाणटप्पूणाचा आणि भ्रष्टशृंगार तींत पुष्कळ आहे. शुद्ध इंद्रियजन्य विकार हें प्रेमाचें शुद्ध रूप नव्हे. हें व्याभिचारी प्रेम आहे आणि यामुळें या कथानकांतील काव्य आनंदाऐवजीं विषाद उत्पन्न करतें. तुम्हीहि अशाच अर्थाचें मत प्रदर्शित केले आहे, आणि तें अगदीं बरोबर आहे. त्या ग्रंथकाराशीं माझे पटत नाही, ही गोष्ट सर्व विश्रुत असल्या-मुळें त्याजवर टीका करण्यासहि मला भीति वाटते; तथापि बहुतेक लोकांचें मत असेच असावें, असें मला वाटतें. या ग्रंथानें आणखी एक लेखक 'आऊट' झाला.

इ. स. १८६७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत आपल्या सर्व कुटुंबासह टॉलस्टॉय मास्को येथें गेले व ते हिवाळ्याचे दोन तीन महिने त्यांनीं तेथेंच काढले. या ठिकाणीं फेट त्यांना भेटण्यास आला होता, या वेळीं फेट याच्या प्रांतांत थोडेसें दुर्भिक्ष होतें. तेव्हां तेथील शेतकऱ्यांना कांहीं मदत करावी म्हणून मास्को येथें त्या वेळीं असलेल्या लेखकमंडळाकडे त्यानें विनंति केली रोज संध्याकाळीं कोणी तरी लेखकानें सार्वजनिकरीत्या स्वतः लिहिलेला कथाभाग वाचून दाखवावा आणि या सभेला तिकिटें लावावीत असा त्याचा वेत होता. अशा गोष्टीला टॉलस्टॉय यांनीं मुळींच संमति दिली नाही. तथापि 'युद्ध आणि शांति' या पुस्तकांतील एक अत्यंत चित्ताकर्षक भाग सार्वजनिकरीत्या वाचण्याची परवानगी मात्र त्यांनीं फेट याला दिली. हा कथाभाग कुगुशेफ यानें सभेंत वाचून दाखविला. कुगुशेफ हा स्वतः चांगल्या प्रतीचा कवि आणि नाटककार असून नाट्यविद्येलाहि तो अगदीं पारखा नव्हता. तेव्हां त्याच्या वाचनाच्या वेळीं श्रोतृमंडळींतून टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला, यांत नवल नाही.

फेट याला लिहिलेल्या तारीख १२ एप्रील इ.स. १८६८ च्या पत्रांत दूरजीनेफ म्हणतो:—

“युद्ध आणि शांति या कादंबरीचा चवथा हस्ता मी आतांच वाचून संपविला. तींतील कित्येक विचार मला अगदीं असह्य वाटले; तथापि तिच्यांतील कांहीं वस्तु अगदीं अभूतपूर्व आहेत, हेंहि खरें आहे. असह्य वस्तूंच्या मानानें या अर्पूर्व वस्तूच पुष्कळ अधिक आहेत. रशियन साहित्यांत त्यांना तांड देणागी अशी एकहि वस्तु अद्यापि निर्माण झालेली नाही. मग त्यांच्याहून अधिक सरस वस्तु नाहींच, हें निराळें सांगायला नकोच.”

याच वेळीं बॉटकिन् यानें पिटर्सबर्ग येथें एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत तो म्हणतो:—“टॉल्स्टॉय यांची नवी कादंबरी विलक्षण लोकप्रिय झाली आहे. प्रत्येकजण ती वाचतो; एवढेच नव्हे तर प्रत्येकजण आनंदाने बेहोशहि होतो.”

इ. स. १८६९ सालाच्या आगस्ट—सपटंबरच्या सुमारास ही कादंबरी लिहून पुरी झाली. या वेळीं टॉल्स्टॉय यांस शॉपेनहार व क्यांट यांचे ग्रंथ वाचण्याचा बराच नाद लागला होता. फेट यांस लिहिलेल्या पत्रांत शॉपेनहारसंबंधानें ते लिहितात.

“गेला सर्व उन्हाळाभर मी आनंद सागरांत अगदीं पोहत होतों. अशा प्रकारची मानसिक मेजवानी मला यापूर्वीं केव्हांहि चाखावयास सांपडली नव्हती. शॉपेनहारचे ग्रंथ ही खरोखरच एक अमूल्य देणगी आहे. मी त्याचे सारे ग्रंथ विकत घेतले आहेत आणि सध्यां माझें तेंच वाचन चालू आहे. या एका उन्हाळ्यांत मला जितकें ज्ञान प्राप्त झालें, तेवढें कोणाहि विद्यार्थ्याला याहून अधिक अवघीत प्राप्त झालें नसेल. माझ्या मनांत पुढें कांहीं फारबदल होईल कीं नाही, हें मला आजच सांगवत नाही, तरी मानवजातींत शॉपेनहारसारखा लोकोत्तर बुद्धीचा पुरुष एकहि निर्माण झाला नाही, असें आज तरी मला वाटत आहे. शॉपेनहार यानें कांहीं तात्विक ग्रंथ लिहिले आहेत, असें तुहीं एकदां म्हणालां होतां. कांहीं ग्रंथ म्हणजे काय ? मला तर असें वाटत कीं, शॉपेनहार यानें अखिल

सृष्टीचें चोख आणि अभूतपूर्व असें स्पष्ट प्रतिबिंब आपल्या वाचकांपुढें उभें केलें आहे. त्याच्या ग्रंथांचें भाषांतर करण्याचें काम मीं हातीं घेतलें आहे. आपण दोघे हें सर्व काम तडीस नेऊं या. आजपर्यंत हा तत्ववेत्ता इतका अज्ञात कसा राहिला, याचेंच मला नवल वाटतें. याचें कारण हेंच कीं, जगांत मूर्खांवांचून बहुधा दुसऱ्या कोणाचीच वस्ती नाही! हाच उद्गार शॉपेनहार यानें अनेकवार काढला आहे आणि मला तो अगदीं बरोबर वाटतो.”

आगगाडीपासून बऱ्याच अंतरावर असलेल्या पेन्झा नांवाच्या प्रांतांत एक मिळकत विक्रीची आहे, असें समजल्यावरून टॉलस्टॉय त्या प्रांतांत या वेळीं फिरून आले. मास्कोहून निझनीपर्यंतचा आगगाडीचा प्रवास त्यांनीं तिसऱ्या वर्गानें केला व बरोबरच्या शेतकरी प्रवाशांबरोबर ते इतक्या मोकळेपणानें वागत होते कीं, हाहि आपल्या पैकींच एक सामान्य शेतकरी असावा, असें त्यांस वाटलें.

‘युद्ध आणि शांति’ ही कादंबरी पुरी करण्यास टॉलस्टॉय यांनीं सक्त मेहनत घेतली होती व ती पुरी होतांच त्यांना इतका शीण आला कीं, पुढें दीड दोन महिने कोणतेंहि काम त्यांच्यानें करवलें नाही. ‘मी स्वतः कांहीं लिहित नाही, आणि माझ्या डोक्यानें विचार करावयाचें देखील सोडलें आहे’ असे उद्गार फेट घाला लिहिलेल्या एका पत्रांत त्यांनीं काढले आहेत.

इ. स. १८६९ सालीं सुप्रसिद्ध ग्रंथकार बॉटकिन् पिटर्सबर्ग येथें वारला. याचा बाप चहाचा एक मोठा व्यापारी असून आपल्या धंद्यांत बरीच मोठी संपत्ति त्यानें मिळविली होती. बॉटकिन् घराण्याची रहाणी बराच काळपर्यंत अगदीं साधी होती; पण आयुष्याच्या संध्यासमयीं बॉटकिन् याला चैन करण्याची अनावर इच्छा होऊन तो पिटर्सबर्ग येथें रहावयास आला. या ठिकाणीं एक सुंदर हवेली भाड्यानें घेऊन चैनीच्या अनेक उपकरणांनीं ती त्यानें सजविली. खुद्द युवराजाच्या मुदपाक-खान्यांतील एक आचारी त्यानें नौकरीस ठेवला. त्याच्या घरीं गाण्याच्या मैफली रोज होऊं लागल्या. मेजवान्या आणि नाचरंग यांवांचून एकहि

दिवस त्यानें वांया जाऊं दिला नाहीं. अशा स्थितींत पिटर्सवर्ग येथील पुष्कळ चैनी लोक त्याच्या भोंवतीं गोळा व्हावेत यांत नवल नाहीं. तारीख ४ आक्टोबर रोजीं मेजवानीची मंडळी नेहमींप्रमाणें जमा झाली असतां यजमानाची स्वारी विछान्यांतच मरून पडली असल्याचें त्यांस समजलें.

ही सारी हकीकत समजल्यावर टॉलस्टॉय म्हणाले, “बॉटकिन्च्या मरणाचा प्रकार ऐकून माझ्या अंगावर शहारे आले. मी ऐकतों ही सारी हकीकत खरी असेल, तर असलें भयंकर मरण कोणालाहि येऊं नये. इतकेंच मी म्हणतों. मृत्युसमयासारख्या गंभीरप्रसंगीं उडाणटप्पू लोकां-शिवाय दुसरा अधिक चांगला माणूस कोणीहि जवळ असूं नये, हें खरो-खरच मोठें दुदैव आहे.”

‘युद्ध आणि शांति’ ही कादंबरी संपण्याच्या अवधीपर्यंत टॉलस्टॉय यांस एकंदर चार मुलें झालीं. अमरंभापासून मुलांना दायांच्या स्वाधीन करण्याची चाल त्या वेळीं रशियांत बरीच होती; तथापि टॉलस्टॉय यांच्या घरीं दायांचा प्रवेश केव्हांच झाला नाहीं. मुलांचें सर्व प्रकारचें संगोपन त्यांची पत्नी स्वतःच करी. मुलें दहा वर्षांचीं होईपर्यंत रशियन भाषा आणि थोडेंसें गाणें कौटेसबाई स्वतःच मुलांना शिकवीत असे. मुलांचे कपडेहि त्या स्वतःच शिकवीत. याशिवाय अनेक प्रकारचें घरकामहि त्यांना करावें लागे. आणि एवढ्या गडबडींतहि ‘युद्ध आणि शांति’ या कादंबरीचें हस्तलिखित त्यांनीं सात वेळां लिहून तयार केलें. वाळूचे कण कण शोधावेत तेव्हांच सोन्याचा एकादा कण प्राप्त होतो, असें टॉलस्टॉय म्हणत. स्वतःचें कोणतेंहि पुस्तक अखेर छापखान्यांत जाईपर्यंत अनेकवार ते आपल्या नजरेखालून घालीत आणि पुष्कळ वेळां त्यांत फेरबदलहि करीत. यामुळें शुद्ध आणि स्वच्छ अशी अखेरची प्रत तयार होईपर्यंत एकेक ग्रंथ कित्येक वेळां लिहिला जाई. अंकगणित आणि फ्रेंच भाषा हे दोन विषय मुलांना टॉलस्टॉय स्वतः शिकवीत.

मुलांच्या शिक्षणासंबंधींचा बहुतेक भाग टॉलस्टॉय यांच्या पत्नीवरच होता आणि तीहि शक्य तोंपर्यंत त्यांच्याच मताला अनुसरून मुलांना

शिक्षण देत असे. हा वेळपर्यंत शिक्षणासंबंधीं या जोडप्यांत फारसा मतभेद नव्हता. कारणपरत्वे टॉलस्टॉय यांचीं मते पुढें बदललीं आणि मग मतभेदास सुरुवात झाली.

मुलांना कोणत्याहि प्रकारची खेळणी देण्याचा फारसा परिपाठ नव्हता. तथापि हिंडण्यावागडण्याला व खेळण्याला त्यांना पूर्ण मुभा होती. कसल्याहि प्रकारची जबर शिक्षा टॉलस्टॉय यांनीं मुलांना कधींहि केली नाही. सौम्यतेनें व प्रेमळपणानें मुलांशीं वागून मुलांचा विश्वास संपादन केल्यानें तीं अधिक सुनीत होतात, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. एकादें मूल खोटें बोललें, तर त्याला मोठी शिक्षा म्हणजे त्याच्याशीं अबोला धरणें, हीच होय; पण आपल्या कृतीबद्दल त्याला पश्चात्ताप झाल्याबरोबर टॉलस्टॉय त्याच्याशीं प्रेमानें वागूं लागत. 'मी माफी मागतों' अथवा 'मी पुन्हां असें करणार नाही,' असे शब्द मुलांकडून टॉलस्टॉय कधींहि उच्चारवीत नसत. मुलें अत्यंत अनुकरणशील असतात, ही गोष्ट घरांतल्या साऱ्या वडीलधाऱ्या माणसांनीं नेहमीं काळजीपूर्वक लक्षांत ठेवली पाहिजे, असें टॉलस्टॉय हे घरांतल्या सर्व मंडळीला नित्य बजावीत असत. मोठी मंडळी बसली असेल, तेथें लहान मुलांना जाण्याचा मज्जाव नसे. मुलें झोंपीं गेलीं म्हणजे 'आतां आम्हीं मोकळे झालों' असे उद्गार टॉलस्टॉय नेहमीं काढीत. मुलांना इंग्रजी भाषा शिकविण्याकरतां एक इंग्रजी शिक्षकीण त्यांनीं ठेवली होती. युरोपांतील इतर देशांपेक्षां इंग्लंडांतील शिक्षणपद्धतींत मोकळेपण अधिक आहे; असें त्यांचें मत होतें.

सृष्टिरचनेची आवड मुलांच्या ठिकाणीं उत्पन्न व्हावी व जनावरें, पशुपक्षी आणि किडे इत्यादिकांबद्दल त्यांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न व्हावें, अशा हेतूनें सृष्टिनिरीक्षणाची संवय मुलांस लावण्याचा यत्न टॉलस्टॉय नेहमीं करीत.

नौकरचाकरांना हुकूम फर्माविण्याची मोकळीक मुलांना नव्हती. एकादा जिन्नस लागला, तर नौकरांजवळ तो नम्रतेनें मागितला पाहिजे, अशी त्यांची ताकिद असे; आणि या बाबतींत मुलांना शुद्ध वळण लागावें म्हणून घरच्या मंडळीलाहि अशाच तऱ्हेनें वागण्यास ते सांगत.

सर्फ लोक म्हणजे माणसेंसुद्धां नव्हत, इतक्याप्रकारची हलकी बुद्धि त्यां-
बद्दल रशियन जमीनदार वर्गांत पसरली होती. नौकरचाकर वसण्याच्या
जागी धनीवर्गातील माणसें पाऊलसुद्धां ठेवीत नसत; असें होतें, तरी
धनी आणि नौकर यांचे संबंध नित्य उभ्या दाव्याचे असत, असें मात्र
नाहीं. ह्या दोन वर्गांत भेदबुद्धि बलवत्तर होती; ती इतकी कीं, दोघांच्या
पोषाकांतहि मोठा भेद राखला जात असे; तथापि अशा स्थितींतहि या
दोघांत चांगल्या प्रकारचा प्रेमभाव असलेला पुष्कळ कुटुंबांत दिसून येई.
इंग्लंडांत नौकरांची स्थिति सर्फ लोकांसारखी नाहीं. तेथें नौकर लोकांना
पूर्ण स्वातंत्र्य आहे; तथापि धनी आणि नौकर यांत जो स्नेहभाव रशि-
यांत आढळतो, तो इंग्लंडांत दिसत नाहीं. धनी माणसें कांहीं बोलत
असलीं तर मध्येच आपला एकादा शब्द टाकण्याची प्राज्ञा इंग्लंडांतील
नौकरांना व्हावयाची नाहीं; पण रशियांत एकाद्या कौटुंबिक बाबीची चर्चा
धनी करीत असला, तर त्याचा नौकर स्वतःच्या सूचना त्याला खुशाल
करतो.

मुलांनीं इच्छेस येईल तो विषय शिकावा अथवा शिकूं नये अशी
पद्धत यासनायाच्या शाळेंत टॉलस्टॉय यांनीं ठेवली होती; तथापि तीच
त्यांनीं घरीं सर्रास चालू ठेवली नाहीं. पण मुलांनीं एकादा विषय शिक-
लाच पाहिजे, असा जुलूमहि त्यांनीं कधीं केला नाहीं. धडा तयार न
झाल्यास मुलांना ते केव्हांहि शिक्षा करीत नसत; पण एकाद्या मुलानें
आपल्या धड्यांत विशेष चांगली तयारी दाखविली तर ते त्याला बक्षीस देत.

मुलांनीं कसलाहि प्रश्न विचारला, तरी न रागावतां त्याचें योग्य उत्तर
टॉलस्टॉय नेहमीं देत. शास्त्रीय अथवा तत्वज्ञानाच्या गहन विषयांवरहि
मुलांशीं ते मनापासून बोलत. एकाद्या विषयाची माहिती त्यांना स्वतःला
नसली, तर भलतेंच उडवाउडवीचें उत्तर न देतां आपलें अज्ञान अगदीं
मोकळेपणानें कबूल करून ते तो विषय तयार करीत. त्यांचा मेव्हणा बर्स
अकराबारा वर्षांचा असतां त्यांजपाशीं कांहीं दिवस रहात होता. बर्स
याला बरोबर घेऊन फिरावयाला जाण्याचा टॉलस्टॉय यांचा परिपाठ होता.
फिरतां फिरतां अनेक विषयांवर त्यांच्याशीं ते संभाषण करीत. टॉलस्टॉय

हे आपणापेक्षां मानानें, वयानें व ज्ञानानें सर्वतोपरी वडील आहेत, आण गोष्टीचें भान न राहून पुष्कळ वेळां बर्स त्यांच्याशीं वितंडवाद घाली; तथापि अशा प्रसंगींहि शांति न सोडतां संश्रपणें त्याची समजूत घालण्याचा धन टॉलस्टॉय करीत.

टॉलस्टॉय यांजबरोबर फिरावयास जाणें, मुलांस फार आवडे. त्याच-प्रमाणें ते तालीम करीत असले, म्हणजे सारीं मुलें त्यांजभोंवतीं गोळा होऊन त्यांजपासून तालीम शिकत. थंडीत पुष्कळ बर्फ पडून त्याचे जाड आणि कठिण थर जमले म्हणजे चाकें लावलेले जोडे पायांत घालून बर्फावरून घसरत जाण्याचा शोक रशियन लोकांत फार आहे. हा खेळहि टॉलस्टॉय यांजबरोबर त्यांचीं मुलें थंडीच्या दिवसांत खेळत असत.

सकाळची न्याहरी होण्याच्यापूर्वी बर्सला बरोबर घेऊन टॉलस्टॉय फिरावयास जात. घराच्या नजीकच एक लहानशी नदी होती, तींत हे दौघे पुष्कळ वेळां स्नानहि करीत. सकाळचें फिरणें आटोपून हे दोघे घरीं आले म्हणजे सर्व मंडळी न्याहरीसाठीं जमत. हा वेळ पूर्ण आनंदांत जात असे. या वेळीं अनेक प्रकारच्या गोष्टी टॉलस्टॉय मुलांस सांगत आणि त्यांची पुष्कळशी थडामस्करीहि करीत. न्याहरी आटोपल्याबरोबर चहानें भरलेलें एक भांडें हातीं घेऊन टॉलस्टॉय आपल्या लिहावयाच्या खोलींत जात. या खोलींत ते काम करीत असले म्हणजे मुलांस तेथें जाण्याची परवानगी नसे. या वेळीं तेथें त्यांच्या पत्नीनेंहि कधीं पाऊल ठेवलें नाहीं. तथापि त्यांची वडील मुलगी बालवयाची असतां ती मात्र हा नियम वारंवार मोडीत असे. जेवण झाल्यानंतर एकदम लेखनास सुरुवात न करतां एकादी कादंबरी ते थोडा वेळ वाचीत. 'एंथनी ट्रोलोप' 'हेनरी वूड', 'मिस् ब्रॅडन' वगैरे लेखकांच्या कादंबऱ्या त्यांच्या बऱ्याच पसंतीस उतरल्या होत्या. 'जॉर्ज सँड'च्या कादंबऱ्या ते अगदीं नापसंत करीत. 'गॅटे'चा फॉस्ट त्यांना फार प्रिय होता. त्याचप्रमाणें 'मोलियर'ची नाटकें व 'द्युगो'चे ल मिझरावालि त्यांना फार आवडे. संध्याकाळीं अनेक प्रकारचे खेळ ते खेळत.

यासनाया येथें असतां त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबांतिल अथवा बर्स कुटुंब-

बांतील मंडळीशिवाय इतर पाहुणे फारसे येत नसत. त्यांच्या स्नेही मंडळीपैकी कवि फेट, त्यांचा एक लंगोटीमित्र डायफॉफ, सुप्रसिद्ध टीकाकार स्ट्राहॉफ, आणि प्रिन्स ओरूसॉफ एवढीच मंडळी क्वचित् प्रसंगी त्यांच्या घरी येत असत. फारसे मित्र आपणाकडे येत नाहीत, याबद्दल टॉलस्टॉय यांसहि फारसा विषाद वाटत नसे. त्या वेळीं त्यांना लेखनाचें काम बरेच असल्यामुळे पाहुण्यांच्या तैनातींत वेळ फुकट जाणें, त्यांना इष्टहि वाटलें नसतें.

टॉलस्टॉय यांचा मित्र फेट याच्या राजकीय मतांसंबंधीं बराच वाईट ग्रह या वेळीं रशियांत पसरला होता. सर्फ लोकांना स्वातंत्र्य देण्यासंबंधीं कायदा पास होते वेळीं फेट यानें त्यांजविरुद्ध कांहीं लेख लिहिल्यामुळे त्यावेळीं तो बराच नावडता झाला होता. दूरजीनेफसारख्या ग्रंथकारालाहि फेटसंबंधीं बरीच नावड उत्पन्न झाली होती; तथापि फेट हा टाकाऊ मनुष्य होता, असें नाही. त्याचीं राजकीय मते पुष्कळांस नापसंत असलीं, तरी रशियन साहित्याची सेवा त्यानें चांगली बजाविली होती. त्याची खाजगी वर्तणूकहि अगदीं चोख होती. फेटसंबंधीं टॉलस्टॉय यांनीं पुढील मत प्रगट केलें आहे.

“ प्रत्यक्ष वर्तणुकीपेक्षां कांहीं लोकांच्या भाषणांतच नीतीचें प्रमाण फार मोठें दिसून येतें. तोंडानें बोललेली नीति वर्तनांत उतरलीच पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह नसतो. उलटपक्षीं कांहीं लोकांची नीति भाषणापेक्षां वर्तणुकींत अधिक दिसून येते. आपण नुसते वाकपांडित्य करणारे आहों, असा लोकांचा गैरसमज होईल कीं काय, या भीतीनें फेट नीतीच्या गोष्टी फार करून सांगत नाही; तथापि त्याची वर्तणूक मात्र खरोखरच फार शुद्ध आहे. ”

फेट हा सैन्यांत घोडेस्वार असतां कविता लिहिण्याचा नाद त्याला लागला. कवितेचें अंग त्याला उपजतच होतें. सैन्यांतील नौकरी सोडल्यावर साहित्याची उपासना त्यानें मोठ्ठा भक्तीनें केली. पुष्कळ जुन्या कवींचीं भाषांतरें त्यानें केलीं आणि टॉलस्टॉय यांच्या सूचनेवरून शॉपेनहारच्या एका ग्रंथाचें व गटेच्या फॉस्टचें भाषांतरहि त्यानें प्रसिद्ध केलें.

राजकीय बाबींचा फेट याला मोठा तिटकारा होता. या विषयांत त्यास फारसें गम्यच नव्हतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें पाश्चात्य देशांत गेल्या शेंदीडशें वर्षांत जी मोठी औद्योगिक चळवळ होऊन धंद्यांची वाढ झाली, तीहि त्याला पसंत नव्हती. अशा प्रकारची औद्योगिक उद्योगधंद्याची वाढ होणें, हा अर्वाचीन संस्कृतीचा मोठा विजय होय, असें पाश्चात्य लोकांस अभिमानपूर्वक वाटतें. पण अशा प्रकारें उद्योगधंद्याची वाढ होण्यानें संपत्तीची विषम वांटणी होऊन कोट्यवधि लोक दारिद्र्यांत बुडून जातात, असें फेट यांस वाटे. या बाबींत टॉलस्टॉय व फेट यांचीं मतें अगदीं जुळतीं होती. त्याचप्रमाणें शुद्ध सत्वगुणी साहित्याबद्दल दोघांनाहि सारखेंच प्रेम वाटत होतें. नगरवासाचा तिटकारा आणि खेडेगांवाची राहणी यांतहि या दोघांत चांगलें साम्य होतें. दोघांनाहि शेतकीची सारखीच आवड होती. तसेंच इतरांची उठाठेव करीत बसण्यापेक्षां आणि सर्व जगाला सुधारण्याचा मक्ता घेण्यापेक्षां स्वतःची आध्यात्मिक उन्नति करण्याकडे दोघांचेंहि सारखेंच लक्ष होतें. दोघांच्याहि ठिकाणीं स्वदेशभक्ति होती; तथापि त्या भक्तीचें खूळ त्यांच्या ठिकाणीं नव्हतें. बाकीचें जग कशाहि स्थितींत असलें, तरी त्याची पर्वा न करतां आपला एकच देश सुखी असावा, असें दोघांनाहि वाटत नव्हतें या बाबतींत दोघांचीहि तत्व विचारांची सरणी एकसारखीच होती. केवळ स्वतःच्याच देशाची मर्यादा सोडून त्यांची दृष्टि अखिल मानवजातीकडे वळूं पहात होती. अशा प्रकारच्या गुणसाम्यामुळें त्या दोघांत चांगला मित्रभाव उत्पन्न झाला होता.

स्वतःचें घर सोडून बाहेर कोठें तरी भटकत रहावें, या गोष्टीचा टॉलस्टॉय यांस मोठा तिटकारा असे. कांहीं निकडीच्या कामासाठीं मास्कोला जाण्याचा प्रसंग आलाच, तर ती आपणावर एक मोठी आपत्ति कोसळली, असें त्यांस वाटे. शहरांत असेपर्यंत त्यांची आनंदीवृत्ति मावळून ते अगदीं उदास आणि चिडखोर बनत. प्रवास संपून त्यांचा मोर्चा घराकडे वळला कीं, घरीं पोहोंचेपर्यंतहि त्यांना स्वस्थपणा वाटत नसे. घरीं येऊन सर्व कुटुंब सुखरूप असल्याचें त्यांनीं पाहिलें, म्हणजे त्यांची आनंदीवृत्ति पुन्हा

जागृत होई आणि मग सान्या प्रवासांत घडलेल्या हकीकतीचीं लांबलचक वर्णनें ते करीत.

कोणतेंहि काम हातीं घेतलें कीं, तत्प्रीत्यर्थ तनुमनानें खटपट करावयाची, असा टॉलस्टॉय यांचा जन्मजात स्वभाव होता, ही गोष्ट मागें वारंवार सांगितलीच आहे. या बाबींत प्रिन्स आबोलेन्स्की म्हणतो:—

“कॉट टॉलस्टॉय यांच्या स्वभावाचें परीक्षण अनेक अंगांनीं मी केलें आहे. ते कोणत्या धंद्यांत पडोत, त्यांचें सारें लक्ष त्या वेळीं त्या एकाच गोष्टींत व्यापृत झालेलें असावयाचें. आपण हातीं घरलेल्या कार्याच्या सिद्धीवरच आपलें जीवितसर्वस्व जणूं काय अवलंबून आहे, असें त्यांस वाटे. एकदां एका नाचाच्या (बॉल) प्रसंगीं ते मला भेटले असतां म्हणाले, ‘स्त्रियांच्या नाचाच्या पोप्राखांतसुद्धां काव्य किती भरलें आहे पहा. रचना आणि शोभा या बाबींतहि कपडे शिवणारांनीं किती चातुर्य दाखविलें आहे!’ शिकारीच्या वेळींहि ते त्या कामांत पूर्ण गहन गेलेले असत. शेतकी, बागबागाईत, फळझाडांची जोपासना वगैरे वगैरे अनेक बाबींतला त्यांचा उद्योग मी पाहिला आणि त्यावरून कोणत्याहि कामांत त्यांची मनः-पूर्वकता विलक्षण असते, अशी माझी खात्री झाली.”

टॉलस्टॉय यांच्या घरगुती राहणीसंबंधीं त्यांचा एक नोकर म्हणतो, “घरांतील सर्व व्यवस्था कॉट स्वतः पहात. प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीकडेहि त्यांचें लक्ष असे. जनावरें बांधण्याचे गोठे स्वच्छ ठेवण्यासंबंधीं ते अतिशय काळजी घेत. त्यांकडे तीनशें डुकरें होती. या गलिच्छ प्राण्यांच्या जागेंतहि घाणीचें टिपूससुद्धां सांपडत नसे इतक्या सान्या प्राण्यांना रोजच्यारोज धुणें व गोठ्याच्या जमिनी व भिंती साफ करणें, यांकडे दोन नोकरांची योजना केली होती. सकाळीं उठल्याबरोबर स्वतः फिरून ते सर्व गोठे पहात असत आणि कोठेंहि यत्किंचित् घाण त्यांच्या नुजरेस पडली कीं, ते अतिशय संतापून जात. त्यांचा स्वभाव विलक्षण तापट होता. एके वेळीं एक डॉक्टर यासनाया येथें आला असतां तो त्यांना म्हणाला, ‘तुम्ही इतके संतापत जाऊं नका. असा संताप प्रकृतीला फार अपायकारक आहे.’ यावर कॉटनें उत्तर दिलें, ‘मी काय करूं? आपला

राग आंवरावा, असें मला मनापासून वाटतें; पण माझा उपायच चालत नाही. परमेश्वरानें मला तसेंच घडविलें, तेव्हां त्याला कांहीं उपाय नाही.' शेतकी आणि दूधदुभतें यांजपासून कौंट यांना चांगली प्राप्ति होत असे. डुकरांशिवाय ऐशी गाई व पांचशें मेंढ्या त्यांनीं वाळगिल्या होत्या. यांचें लोणी पुष्कळ निघे आणि मास्को येथें त्याला भावहि चांगला येई."

आपल्या एकंदर मालमिळकतीच्या व्यवस्थेवर खुद्द जातीनें देखरेख ठेवण्यासंबंधीं टॉलस्टॉय अत्यंत दक्ष असत. कोणत्याहि समाईक भांडवलांच्या कंपन्यांत त्यांनीं पैसे घातले नाहींत. आपला सारा शिलकी पैसा ते जमिनीकडे लावीत. घोड्यांची पैदासहि ते घुष्कळ करीत. अनेक प्रकारच्या फळझाडांच्या बागा त्यांनीं पुष्कळ लाविल्या होत्या. ज्या वतनावर जातीनें देखरेख ठेवतां येईल, अशींच वतनें ते खरेदी करीत असत. मोठं-मोठे कारखाने व कंपन्या यांजबद्दल ते नेहमींच साशंक असत. अशा कंपन्यांनीं हित होण्यापेक्षां त्यांत धोका अधिक आहे, असें ते म्हणत.

पोषाकाच्या वगैरे बाबतींत टॉलस्टॉय फारसे दक्ष नसत. कित्येक वेळां अगदीं गत्राळ पोषाक करूनहि ते वाटेल तिकडे हिंडत. नीटनेटकेपणा असणें वाईट नाहीं; तथापि छानछोकीकडे अधिक लक्ष असणें हें उथळपणाचें लक्षण आहे, असें ते म्हणत. पोषाक वगैरेच्या बाबतींत विशेष लक्ष पुरविण्याची विद्या त्यांना कधींच साधली नाहीं. घरीं आल्यावर कपडे उतरतांना ते जेथें उभे असत, तेथेंच त्यांचे कपडे पडावयाचे आणि कपडे काढतां काढतां दुसऱ्या खोलींत ते जाऊं लागले, तर अंगांतील कपडे त्या मागच्या खोल्यांच्या मध्यें जागच्या जागीं पडत. प्रवासाला निघण्याच्या प्रसंगीं त्यांची स्थिति कशी असे, याचें वर्णन बर्स यानें पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

“सामानाची बांधाबांध करण्याचें त्यांच्या मोठें जिवावर येई. मी त्यांजबरोबरच असें. तेव्हां ही सारी व्यवस्था मीच करीत असें आणि त्यामुळें ते फार खुप होत. एका प्रसंगीं कांहीं कारणानें त्यांचें सामान मी बांधलें नाहीं. तेव्हां जरूर लागणाऱ्या सर्व जिनसांचा एक ढीग करून आपल्या प्रवासी पाकिटांत त्यांनीं तो कसातरी कोंवून दिला.”

झोंपेंतून त्यांना कोणी जागें केलें तर ते त्यांना खपत नसे आणि ते स्वतःहि झोंपी गेलेल्या कोणाहि माणसाला उठवीत नसत. अगदीच जरूरीचें काम पडलें आणि त्या वेळीं त्यांचा नोकर झोंपी गेलला असला तर त्याला जागा करण्याचें काम ते दुसऱ्या कोणावर तरी सांपवीत.

कित्येक वेळां रात्रीचे अधिक वेळ ते जागत वसले, तर त्यांना कॉफी वगैरे कांहीं लागल्यास निजलेल्या नोकराला हांक न मारतां, ते स्वतःच स्वयंपाक घरांत जात. कोणाचीहि झोंपमोड होऊं नये म्हणून अशा प्रसंगीं आपलें पाऊलहि वाजूं न देण्याबद्दल ते फार काळजी घेत आणि अगदीं चोरासारखे इकडून तिकडे जात. अशा वेळीं त्यांचा मेव्हणा बसत त्यांज-बरोबर कॉफी वगैरे घेत असे; पण त्यानें पेल्ल-बशी बिलकुल वाजूं देतां उपयोगी नाहीं, अशी सक्त ताकीद ते त्याला करीत. 'मनुष्याचा सारा जन्म पापाचरणांत जातो; पण झोंपेच्या वेळीं एखादें वाईट काम तरी तो करीत नसतो.' असें या विषयावर बोलतांना टॉलस्टॉय एकदां म्हणाले होते.

तारीख ४ फेब्रुवारी सन १८७० रोजीं टॉलस्टॉय यांनीं फेट यास पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ तुमचें पत्र पावलें. तिकडे येण्याविषयीं तुम्हीं मला लिहिलें आहे; परंतु माझ्यानें सध्यां येवत नाहीं. 'मी अगदीं एकांतवासांत आहे.' असें तुम्हीं लिहितां आणि या एकांतवासाचा कंटाळा तुम्हांला आला आहे, असें दिसतें; पण माझ्या सध्यांच्या स्थितीची मला आठवण झाली, म्हणजे तुम्हीं केवढे तरी नशीबवान् आहां असें मला वाटतें. आमच्या घरांत माझी एक बायको, तीन जाणतीं मुलें, एक तान्हें मूल, दोन म्हाताऱ्या आत्या, एक दायी आणि दोन मोलकरणी इतकीं माणसें आहेत. हीं सारीं अजारी पडलीं आहेत. कोणी तापानें फणफणलीं आहेत, कोणाचीं डोकीं धरलीं आहेत आणि कोणी रात्रभर ढांसत असतात. अशा स्थितींत तुमचें पत्र माझ्या हातीं पडलें; मग तुमच्या एकांत-वासांत तुम्हीं नशीबवान् आहां, असें मला वाटल्यास नवल काय ? सध्यां देहा मंडळींत मी आणि आमची म्हातारी आत्या एवढीं आम्हीं दोनच

माणसें पंक्तीला आहों. कालपासून माझीहि छाती थोडीशी दुखू लागली आहे. सध्यां शेक्सपीयर, गटे, पुष्कीन, गोगोल आणि मोलियर यांचे ग्रंथ मी वाचीत असतां. मी कोणतेंहि पत्र अथवा मासिक घेत नाही. असल्या साहित्यांत मन न घालणें मला खरोखरच बरें वाटतें.”

टॉलस्टॉय वर्तमानपत्रें कधींच वाचीत नसत. वर्तमानपत्रें निरुपयोगी आहेत, इतकेंच नव्हे तर कित्येक वेळां खोश्यानाश्या बातम्या पसरवून तीं अपायकारकहि होत असतात, असें त्यांचें मत होतें: वर्तमानपत्रांचे संपादक आणि टीकाकार यांजवढल त्यांच्या चित्तांत तिरस्कार बाणला होता. अगदीं क्षुद्र ग्रंथकाराशींहि हीं वर्तमानपत्री माणसें तुलना करण्याच्या योग्यतेचीं नाहींत, असें ते म्हणत.: अशा प्रकारचा अनुपयुक्त, अनावश्यक आणि प्रसंगी अपायकारक मजकूर छापणें म्हणजे मुद्रणकलेचा दुरुपयोग करणें होय, असें त्यांचें मत होतें. त्यांच्या ग्रंथावर वर्तमानपत्रांतून होणाऱ्या टीका ते बहुतेक कधींच वाचीत नसत. खरा ग्रंथकार अशा प्रकारें केवळ पैशासाठीं आपल्या बुद्धीचा दुरुपयोग कधींहि करणार नाही, असें ते म्हणत.

शेतकऱ्यांशीं टॉलस्टॉय यांची वागणूक फार दयार्द्रपणाची असे. अर्वाचीन सुधारणांतील पुष्कळशा गोष्टींजवढल त्यांना तिरस्कार वाटे. अर्वाचीन सुधारणेपैकीं बहुतेक भाग केवळ उपेक्षणीयच नसून त्याज्याहि आहे, असें ते म्हणत. साध्या राहणीची त्यांना फार आवड होती. पोशाकाच्या वगैरे कोणत्याहि बाबींत चैन अथवा छानछोकीपणा यांचा गंधहि त्यांस नव्हता. लोकांस सुधारीत वसण्याची हांव न धरतां स्वतःची मानसिक उन्नति कशी होईल, इकडे ते फार लक्ष देत.

तारीख १७ फेब्रुआरी रोजीं फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“तारीख १४ ला तुमच्या भेटिला येण्याचा माझा विचार होता; पण घरांतील मंडळीच्या व माझ्या स्वतःच्या आजारामुळें मला तसें करतां आलें नाहीं. इतक्या दिवसांत कालच मी घराच्या बाहेर पडलों. जागरणामुळें माझे डोळे फार दुखत होते. माझे डोळे दाखविण्याकरतां व अन्य कांहीं घरगुती कामासाठीं मला आतां अगोदर मास्कोला जावें लागेल.”

“ तुमच्या गांवीं यावयाचें म्हणजे दुसरीहि एक अडचण आहे. कोंदटलेल्या गडबडीच्या आणि विड्यांच्या धुरानें भरलेल्या आगगाडींत एका रात्रीचें जागरण सोसावें, तेव्हां तुमचें घर नजरेस पडावयाचें. तुम्हीं लिहिलेली नवी कादंबरी मला वाचून दाखविण्याची तुमची इच्छा आहे; पण त्याच्या बदल्यांत तुम्हांला देण्यास माझ्याजवळ कांहींच नाहीं. तथापि शेक्सपीयर आणि गटे यांच्या नाटकांसंबंधीं तुमच्याशीं मला पुष्कळसें बोलावयाचें मात्र आहे. गेला सारा हिंवाळा नुसतीं नाटकेंच मीं वाचलीं. त्यांत मला तुष्कळच नवीन गोष्टी आढळल्या. वयाला चाळीस वर्षे होईपर्यंत ज्यान कोणतींच नाटकें वाचलीं नसतील त्याला त्यांत आतां नवेपणा आढळावा यांत नवल नाहीं. बहुतेक सारा हिंवाळा मी खेळांतच घालविला. झोंपा काढाव्यात अथवा लोळत पडावें, विज्ञिक खेळावें, नाहीं तर बर्फावर घसरत जावें, या उद्योगांत मीं किती तरी महिने घालविले. यांत कांहीं दिवस आजारांतहि गेले. नाटकाच्या बाबतींत तुमची बुद्धि तीव्र आहे आणि तुम्हीं मर्मज्ञ आहां, हें मला माहीत आहे. यासुळेच या बाबींत तुमच्याशीं भाषण करण्याची इच्छा मला होते. सोफोक्लीस, आणि युरिपिडीस यांचेहि ग्रंथ एकवार वाचण्याची मला इच्छा आहे. ’

या वेळीं नाट्यकलेच्या बाबींत टॉलस्टॉय यांचें लक्ष बरेंच वेधलें होतें, असें वरील पत्रावरून दिसून येतें. आणि मनःपूर्वकता हा गुण त्यांच्या ठिकाणीं जन्मजात असल्यामुळे कोणत्याहि गोष्टींत त्यांचें चित्त पूर्णपणें वेधून जात असे. इतर कोणतेहि व्यवसाय ते करीत असले, तरी ज्या गोष्टीकडे त्यांचें चित्त वेधलेलें असे, तिचा विसर त्यांना केव्हांहि पडत नसे. त्यांची कल्पनाशक्ति तीव्र असल्यामुळे इतर व्यवसायांत व्यग्र असतांहि नाटकांतील पात्रें त्यांच्या मनोभूमिकेवर आपआपलीं कामें चोख वठवीत. नाटकाचा प्रयोग पहावयास ते फारसे कधीं गेले नाहींत; तथापि अशा प्रकारच्या रंगभूमीची ओळख नसतांहि दोन सर्वोत्कृष्ट नाटकें त्यांनीं लिहिलीं, यावरून त्यांच्या बुद्धीची आणि कल्पनाशक्तीची चांगलीच साक्ष पटते. त्यांचीं नाटकें खुद्द रशियात इतकीं लोकप्रिय झालीं आहेत कीं, त्यांचे प्रयोग गांवोगांवीं अद्यापीहि वारंवार होत असतात. युरोपांतील

माणसें पंक्तीला आहों. कालपासून माझीहि छाती थोडीशी दुखू लागली आहे. सध्यां शेक्सपीयर, गटे, पुष्कीन, गोगोल आणि मोलियर यांचे ग्रंथ मी वाचीत असतां. मी कोणतेहि पत्र अथवा मासिक घेत नाहीं. असल्या साहित्यांत मन न घालणें मला खरोखरच बरें वाटतें.”

टॉलस्टॉय वर्तमानपत्रें कधींच वाचीत नसत. वर्तमानपत्रें निरुपयोगी आहेत, इतकेंच नव्हे तर कित्येक वेळां खोश्यानाट्या वातम्या पसरवून तीं अपायकारकहि होत असतात, असें त्यांचें मत होतें. वर्तमानपत्रांचे संपादक आणि टीकाकार यांजबद्दल त्यांच्या चित्तांत तिरस्कार वाणला होता. अगदीं क्षुद्र ग्रंथकाराशींहि हीं वर्तमानपत्री माणसें तुलना करण्याच्या योग्यतेचीं नाहींत, असें ते म्हणत. अशा प्रकारचा अनुपयुक्त, अनावश्यक आणि प्रसंगी अपायकारक मजकूर छापणें म्हणजे मुद्रणकलेचा दुरुपयोग करणें होय, असें त्यांचें मत होतें. त्यांच्या ग्रंथावर वर्तमानपत्रांतून होणाऱ्या टीका ते बहुतेक कधींच वाचीत नसत. खरा ग्रंथकार अशा प्रकारें केवळ पैशासाठीं आपल्या बुद्धीचा दुरुपयोग कधींहि करणार नाही, असें ते म्हणत.

शेतकऱ्यांशीं टॉलस्टॉय यांची वागणूक फार दयार्द्रपणाची असे. अर्वाचीन सुधारणांतील पुष्कळशा गोष्टींबद्दल त्यांना तिरस्कार वाटे. अर्वाचीन सुधारणेपैकीं बहुतेक भाग केवळ उपेक्षणीयच नसून त्याज्याहि आहे, असें ते म्हणत. साध्या राहणीची त्यांना फार आवड होती. पोषाकाच्या वगैरे कोणत्याहि बाबींत चैन अथवा छानछोकीपणा यांचा गंधहि त्यांस नव्हता. लोकांस सुधारीत वसण्याची हांव न धरतां स्वतःची मानसिक उन्नति कशी होईल, इकडे ते फार लक्ष देत.

तारीख १७ फेब्रुवारी रोजीं फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—

“ तारीख १४ ला तुमच्या भेटिला येण्याचा माझा विचार होता; पण घरांतील मंडळीच्या व माझ्या स्वतःच्या आजारामुळे मला तसें करतां आलें नाहीं. इतक्या दिवसांत कालच मी घराच्या बाहेर पडलों. जागरणामुळे माझे डोळे फार दुखत होते. माझे डोळे दाखविण्याकरतां व अन्य कांहीं घरगुती कामासाठीं मला आतां अगोदर मास्कोला जावें लागेल.”

“ तुमच्या गांवीं यावयाचें म्हणजे दुसरीहि एक अडचण आहे. कोंदटलेल्या गडबडीच्या आणि विड्यांच्या धुरानें भरलेल्या आगगाडींत एका रात्रीचें जागरण सोसावें, तेव्हां तुमचें घर नजरेस पडावयाचें. तुम्हीं लिहिलेली नवी कादंबरी मला वाचून दाखविण्याची तुमची इच्छा आहे; पण त्याच्या बदल्यांत तुम्हांला देण्यास माझ्याजवळ कांहींच नाही. तथापि शेक्सपीयर आणि गटे यांच्या नाटकांसंबंधीं तुमच्याशीं मला पुष्कळसें बोलावयाचें मात्र आहे. गेला सारा हिंवाळा नुसतीं नाटकेच मीं वाचलीं. त्यांत मला तुष्कळच नवीन गोष्टी आढळल्या. वयाला चाळीस वर्षे होईपर्यंत ज्यांन कोणतींच नाटके वाचलीं नसतील त्याला त्यांत आतां नवेपणा आढळावा यांत नवल नाही. बहुतेक सारा हिंवाळा मी खेळांतच घालविला. झोंपा काढाव्यात अथवा लोळत पडावें, विज्ञिक खेळावें, नाही तर बर्फावर घसरत जावें, या उद्योगांत मीं किती तरी महिने घालविले. यांत कांहीं दिवस आजारांतहि गेले. नाटकाच्या बाबतींत तुमची बुद्धि तीव्र आहे आणि तुम्हीं मर्मज्ञ आहां, हें मला माहीत आहे. यामुळेच या बाबींत तुमच्याशीं भाषण करण्याची इच्छा मला होते. सोफोक्लीस, आणि युरिपिडीस यांचेहि ग्रंथ एकवार वाचण्याची मला इच्छा आहे. ’

या वेळीं नाट्यकलेच्या बाबींत टॉलस्टॉय यांचें लक्ष बरेच वेधलें होतें, असें वरील पत्रावरून दिसून येतें. आणि मनःपूर्वकता हा गुण त्यांच्या ठिकाणीं जन्मजात असल्यामुळे कोणत्याहि गोष्टींत त्यांचें चित्त पूर्णपणें वेधून जात असे. इतर कोणतेहि व्यवसाय ते करीत असले, तरी ज्या गोष्टीकडे त्यांचें चित्त वेधलेलें असे, तिचा विसर त्यांना केव्हांहि पडत नसे. त्यांची कल्पनाशक्ति तीव्र असल्यामुळे इतर व्यवसायांत व्यग्र असतांहि नाटकांतील पात्रें त्यांच्या मनोभूमिकेवर आपआपलीं कामें चोख वठवीत. नाटकाचा प्रयोग पहावयास ते फारसे कधीं गेले नाहींत; तथापि अशा प्रकारच्या रंगभूमीची ओळख नसतांहि दोन सर्वोत्कृष्ट नाटके त्यांनीं लिहिलीं, यावरून त्यांच्या बुद्धीची आणि कल्पनाशक्तीची चांगलीच साक्ष पटते. त्यांचीं नाटके खुद्द रशियात इतकीं लोकप्रिय झालीं आहेत कीं, त्यांचे प्रयोग गांवोगांवीं अद्यापीहि वारंवार होत असतात. युरोपातील

बहुतेक भाषांत त्यांचीं भाषांतरें झालीं असून त्या देशांतहि तीं फार लोक-प्रिय झालीं आहेत.

लग्न झाल्यानंतर सोळा वर्षेपर्यंत टॉलस्टॉय यांच्या आयुष्यक्रमांत अथवा मनोवृत्तींत विशेष घडामोड झाली नाही. एकाद्या सामान्य प्रापंचिक मनुष्याप्रमाणें यासनाया येथें केवळ साध्या वृत्तीनें ते रहात असत. या काळांत त्यांचें मुख्य लक्ष साहित्याकडे होतें. आपली वतनवाडी संभाळावी आणि साधल्यास तिच्यांत भर टाकावी व बाकीचा उरलेला वेळ साहित्यसेवेत घालवावा, हा त्यांचा क्रम सुमारे सोळा वर्षे अभ्याहत चालला होता. मुलें होऊन कुटुंबदंड वाढत चालला; पण त्याबरोबर त्यांचें उत्पन्नहि वाढतें असल्यामुळें पैशाच्या दृष्टीनें प्रपंचाची काळजी त्यांच्या मार्गे कधींच लागली नाही. टॉलस्टॉय यांच्या वृत्तींत जो कडक धार्मिकपणा पुढें आला, त्याच्या पूर्वरंगाला या काळानंतर सुरुवात झाली. जी वृत्ति त्यांच्या उत्तरवयांत इतक्या स्पष्टपणें जगाच्या निदर्शनास आली, तिचीं बीजे त्यांच्या पूर्वार्धांत असल्याचें वाचकांस या वेळेपर्यंत दिसून आलें असेलच. हा वेळपर्यंत या बीजांना अंकुर फुटला नव्हता. त्यांच्या मनोभूमिकेंत इतका वेळपर्यंत त्या अंकुराची जणूं काय पूर्वतयारी होत होती. हा अंकुर बाहेर दिसण्याची वेळ आतां समीप येत चालली आणि येथून त्यांच्या आयुष्यक्रमास नवें वळण लागण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. ही हकीकत आतां घुढील प्रकरणावर टाकली पाहिजे.

प्रकरण दुसरें.

भावी वादळाचा पूर्वरंग.

टॉलस्टॉय वयानें वाढत गेले तसतशी मैदानी खेळांची आणि उघड्या हवेंत हिंडण्याफिरण्याची त्यांची आवडहि वाढत गेली. आरंभीं त्यांच्या या आवडीचें स्वरूप शिकार करणें आणि घोड्यावरून फिरणें या दोन गोष्टींतच दिसून येत होतें; पण पुढें तिचें रूपांतर उपयुक्त अशा काम-

घंघ्रांत होऊं लागलें. तारीख ११ मे सन १८७० रोजीं फेटला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“ तुमचें पत्र मिळालें, तेव्हां कामावरून मी नुकताच घरीं आलों होतो. लांकडें तोडून मी अगदीं घामाघूम झालों होतो. अशा स्थितींत मी घरीं आलों तेव्हां साहित्यकलेचा विचारसुद्धां माझ्या डोक्यांत नव्हता. तिच्यापासून जणूं काय हजारों कोस मी लांब होतो. तुमचें पत्र उघडलें तों आरंभींच एक काव्यकुसुम दिसलें आणि त्याच्या मकरंदानें माझें नाक जागृत झालें. बायकोला तें पत्र वाचून दाखवावें, असें माझ्या मनांत होतें; पण त्यांतील आस्वादानें माझें हृदय इतकें भरून गेलें होतें कीं, तोंडांतून शब्द फुटण्याऐवजीं डोळ्यांतून अश्रु गळूं लागले. आपली ही लहानशी कविता अत्यंत रम्य आहे. ज्यांतला एकादा शब्दहि इकडचा तिकडे करण्याची सोय नाही, अशीं काव्यें मला अगदीं थोडींच आढळतात. जिवंत मनुष्याच्या अवयवांत ज्याप्रमाणें कांहीं कमी अधिक करतां येत नाही, त्याचप्रमाणें अशा काव्यांतल्या कोणत्याहि अवयवांत अधिक-उणें करतां येणें शक्य नाही. तुमची कविता अशा जिवंत काव्या-पैकी आहे.”

तारीख २ आक्टोबर सन १८७० च्या पत्रांत ते लिहितात:—
“ तुमचें दर्शन झाल्याला किती तरी काळ लोटून गेला. विशेषतः हिवाळ्याच्या दिवसांत तुमच्या भेटीसाठीं मी फार आतुर होतो. माझ्या मनः-समुद्राला या काळीं भरतें येतें. त्यांतून माझ्या हातीं लागलेलें पाणी मी थोडें थोडें साठवीत असतो. त्यांत चांगलें वाईट काय आहे, याची निवड मला करतां येत नाही; तथापि तें हातीं येईल तसतसें सांठविण्याचा उद्योग मात्र मी करतो.”

या सुमारास फ्रँको-प्रशियन युद्धाला सुरुवात झाली होती आणि युद्धाकडे टॉलस्टॉय यांचें लक्षटि बरेंच वेधलें होतें. फ्रँच लोकांशीं त्यांचा पाहिला संबंध क्रिमियन युद्धाच्या वेळीं आला होता. इ. स. १८५७ व १८६० सालीं ते फ्रान्स देशांत कांहीं काळ जाऊन राहिले होते. त्या वेळीं तिसऱ्या नेपोलियनची सत्ता फ्रान्सांत विशेषशी दृढमूल झालेली नव्हती.

त्या सत्तेचे दुष्परिणाम त्या वेळेपर्यंत फारसे दृग्गोचर झाले नव्हते. त्याच-
प्रमाणे जर्मन साम्राज्याच्या कल्पनेचा जन्महि तेव्हां नव्हता आणि बिस्मार्क
व मोल्टके यांच्या धुरीणपणाची आणि व्यवस्थितपणाची ख्यातीहि फारशी
झालेली नव्हती. व्यवस्थित राजकारण आणि उत्तम शिस्तीत तयार
झालेलें सैन्य यांच्या बळावर प्रशिया प्रचंड घडामोडी आणि राज्यक्रांत्या
करूं शकेल, ही कल्पनासुद्धां त्या काळीं कोणास शिवली नव्हती. अशा
प्रकारच्या कारणांमुळे टॉलस्टॉय यांच्या मनाचा ओढा साहजिकपणे
फ्रेंचांच्या बाजूकडे होता. या युद्धांत फ्रेंचांना यश मिळेल, अशी खात्री
त्यांना वाटत होती. त्यांचा मित्र प्रिन्स ओरुसॉफ हा मास्को ग्याझेटांत
या युद्धाच्या हालचालीसंबंधीं मजकूर लिहित असे. फ्रेंच सेनापति हळू
हळू हुलकावण्या दाखवून जर्मन सैन्याला पेंचाच्या जागीं घालीत आहेत,
व अखेरीस या युद्धांत सारें जर्मन लष्कर गारद होईल, असा त्यांच्या
लिहिण्याचा राख होता; पण अखेरीस यापैकीं कांहींच न होतां, फ्रेंच
सैन्याचा जेव्हां एकसारखा फडशा पडत चालला, तेव्हां टॉलस्टॉय यांस
खरोखरच मोठें नवल वाटलें. ते खेडेगांवांत रहात होते आणि राजकीय
चळवळीच्या वातावरणाची झुळूकहि त्यांस लागत नव्हती, यामुळे पश्चिम
युरोपांतील घडामोडींची नीटशी कल्पनाहि त्यांना नव्हती. अशा स्थितीत
त्यांचा अजमास संपशेल चुकावा, यांत नवल नाहीं.

तारीख १२ फेब्रुवारी सन १८७१ रोजीं टॉलस्टॉय यांना एक मुलगी
झाली, हिचें नांव मेरी असं ठेवलें होतें. टॉलस्टॉय यांच्या धार्मिक
वृत्तीचा व तात्विक शिक्षणाचा परिणाम सर्व मुलांपेक्षां याच मुलीवर विशेष
झाला होता.

इ. स. १८७१ च्या हिवाळ्यांत ग्रीक भाषेचा अभ्यास टॉलस्टॉय
यांनीं मोठ्या जोरानें सुरू केला. ग्रीक भाषा टॉलस्टॉय यांस चांगलीशी
यावयाची नाहीं, असं फेट याला खात्रीपूर्वक वाटत होतें. या बाबतींत
त्याची इतकी खात्री होनी कीं, 'तुम्ही या भाषेत प्राविण्य मिळविलें, तर
तशा अर्थाच सर्टिफिकेट लिहिण्यास मी आपल्या अंगाचें कातडें काढून

देईन.' असंहि एक पत्र टॉलस्टॉय यांस त्यानें लिहिलें होतें. ' या पत्राचें उत्तर टॉलस्टॉय यांनीं डिसेंबर महिन्यांत पुढीलप्रमाणें दिलें:—

“ आठवड्यापूर्वीं तुमचें पत्र मिळालें; पण सकाळपासून संध्या-काळपर्यंतचा माझा सारा वेळ ग्रीक शिकण्यांत जात असल्यामुळें त्याचें उत्तर पाठविण्यास मला वेळ मिळाला नाहीं. सध्यां लेखनाचें काम अगदीं बंद करून मी सारा वेळ अभ्यासाकडेच लावतां. आतां तुमची कातडी शाबूत राहिल कीं नाहीं, याची मला फार काळजी वाटत आहे. तुम्हाला अगदीं खोटें वाटेल; पण 'झेनाफन्'चे ग्रंथ मी घडघडा वांचूं लागलों आहे. होमरची कविता वाचण्यास मात्र अद्यापि कोशाची मदत लागते. या वयांत ग्रीक शिकण्यास आरंभ करणें हा मूर्खपणा तर खराच; पण हें वेड परमेश्वरानें माझ्या डोक्यांत पिकविल्याबद्दल मला केवढा आनंद झाला आहे म्हणतां? पहिलें कारण हें कीं, या अभ्यासांत माझें मन तल्लीन होऊन जातें. दुसरें असं कीं, मनुष्याच्या शब्दांनीं खरें आणि साधें सौंदर्य किती व्यक्त करतां येतें, हें मला आजपर्यंत कळलें नाहीं. आपणास खऱ्या सौंदर्याची कल्पना आहे, असा भ्रम मात्र मला आजपर्यंत होता. माझ्याप्रमाणेंच दुसऱ्या पुष्कळांनाहि असा भ्रम असतो; पण त्यांना खरें ज्ञान मात्र झालेलें नसतें. तिसरें असं कीं, भाराभर कांहीं तरी शाब्दिक चर्पट लिहिणें, हा धंदा मी यापुढें केव्हांहि करणार नाहीं. या बाबतींत आतांपर्यंत माझ्या हातून पुष्कळ पाप झालें आहे; पण देवा-शपथ, हें पाप मीं पुन्हां आचरणार नाहीं. इसापच्या गोष्टी किंवा आनंद-दायक जेनाफन् यांची देखील माहिती कोणाला का नसावी, याचें कारण मला तरी समजत नाहीं. यांचीसुद्धां माहिती नाहीं, मग प्लेटो आणि होमर यांजबद्दल तर बोलावयासच नको ! जर्मन भाषेच्या धर्तीवर केलेलीं होमरचीं जीं भाषांतरें आपल्याकडे प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांनीं होमरची शोभा मात्र घालविली आहे. कढविलेलें वाफेचें पाणी व ताजें झऱ्याचें पाणी यांत जो फरक असतो, तोच फरक प्रसिद्ध झालेल्या भाषांतरांत आणि मूळ संहितेंत आहे. ताजें पाणी तोंडांत घेतल्याबरोबर ज्याप्रमाणें तें आपलें अस्तित्व जोरानें जाणवितें, तसें कढविलेलें पाणी करूं शकत

नाहीं. ग्रीक भाषेच्या ज्ञानाशिवाय मी कोणालाहि सुशिक्षित समजणार नाहीं. ज्ञान म्हणजे काय, तें मिळवावें कसें आणि त्याचा उपयोग काय ? या प्रश्नांचीं उत्तरें स्वच्छ प्रकाशासारखीं माझ्या डोळ्यांसमोर ठळठळीत उभीं आहेत.”

ग्रीक भाषेचा अभ्यास सुरू केल्यापासून केवळ तीनच महिन्यांच्या अवधींत 'हेराडोटस्'चे ग्रंथ टॉलस्टॉय वाचूं लागले. इ. स. १८७१ च्या हिवाळ्यांत टॉलस्टॉय मास्को येथें गेले असतां सुप्रसिद्ध ग्रीक पंडित लिऑंटी यांची भेट त्यांनीं घेतली आणि ग्रीक साहित्याबद्दल पुष्कळ माहिती त्यांनीं त्यांजकडून मिळविली. ग्रीक भाषेचें अध्ययन यांनीं इतक्या लवकर केलें असेल, ही गोष्ट लिऑंटी यांस आरंभीं खरिसुद्धां वाटली नाही. अखेरीस एका ग्रंथांतील तीन वाक्यांच्या अर्थाबद्दल थोडा वेळ दोषांचा वाद होऊन टॉलस्टॉय यांचा अर्थ पंडित महाशयांस कबूल करावा लागला, तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या प्राविण्याबद्दल त्यांची खात्री झाली.

प्राचीन ग्रीकसाहित्यकलेचा मोह टॉलस्टॉय यांस इतका अनिवार झाला कीं, ग्रीक ग्रंथांच्या वाचनावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उद्योगाकडे त्यांचें लक्ष लागेनासें झालें. ते स्वतः अत्यंत सदय असल्यामुळें कसल्याहि उत्कट भावनांशीं ते ताबडतोब समरसता पावत. ग्रीकसाहित्याच्या बाबींत हाच प्रकार घडून आला. ग्रीक तत्ववेत्त्यांचीं मतें आणि त्यांचीं स्वतःचीं मतें यांत विलक्षण विरोध असल्याचें त्यांस दिसून आलें. या दोन तत्वांचें तुमूळ युद्ध त्यांच्या मनोभूमिकेवर सुरू झालें. यांत खरा पक्ष कोणता, याचा निर्णय त्यांच्या बुद्धीस करतां येईना. त्यांची स्वतःची मनोदेवता त्यांस एकीकडे ओढीत असतां ग्रीकसाहित्य तितक्याच जोरानें त्यांस अगदीं उलट दिशेला ओढीत होतें. या मानसिक ओढातार्णाचा परिणाम त्यांच्या मनावर आणि शरिरावरहि होऊं लागला. त्यांची वृत्ति उदास बनली आणि शरीर खंगल्यासारखें दिसूं लागलें.

आर्जव, शांति आणि स्वार्थत्याग हे ख्रिस्ताच्या ध्येयाचे तीन मुख्य गुण टॉलस्टॉय यांच्या वृत्तीस सर्वथा पटलेले होते. मानवी जिविताची वाढ याच तीन गुणांच्या पायावर झाली पाहिजे, असें त्यांचें मत निश्चित

झालें होतें. उलटपक्षां प्राचीन ग्रीकसाहित्याचा दृष्टिकोण पाहून अगदीं वेगळा होता. ऐहिक सुख, सौंदर्य आणि सामर्थ्य हा मानवी जीविताचा पाया होय, असें मत ग्रीकसाहित्य त्यांस कंठरवानें सांगूं लागलें. ख्रिस्ती-ध्येयाशीं हें ग्रीक ध्येय किती विसंगत किंबहुना त्याच्या किती उलट आहे, हें लक्षांत घेतलें म्हणजे टॉलस्टॉय यांची वृत्ति इतकी दुभंग का झाली, हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. साहित्यकलेवर लिहिलेल्या निबंधांत टॉलस्टॉय म्हणतात, “ १९०० वर्षांच्या ख्रिस्तीधर्माच्या शिक्षणानें आमच्या ध्येयांत जर कांहींच फरक झाला नाही, तर त्याचा उपयोग काय झाला ? दोन हजार वर्षांपूर्वीं होऊन गेलेल्या आणि लोकांवर दास्य लादणाऱ्या ग्रीक लोकांनाच जर अद्यापीहि आम्ही गुरु करणार असलों, तर ख्रिस्तीधर्माचा एकोणीसशें वर्षांचा प्रयत्न अगदीं फुकट गेला, असें म्हटलें पाहिजे.”

ग्रीकसाहित्याच्या वाचनाचा परिणाम टॉलस्टॉय यांच्या शारिराला चांगलाच अपायकारक होऊं लागला, असें पाहून त्यांच्या पत्नीला त्यांच्या-विषयीं बरीच काळजी वाटूं लागली. ग्रीकसाहित्यांतून त्यांचें मन निघावें म्हणून लेखनाकडे अधिक लक्ष लावण्याविषयीं त्यांचें मन वळविण्याचा यत्न तिनें सुरू केला. अखेरीस त्यांची प्रकृति बरीच ढांसळली, असें पाहून तिनें त्यांस चार दिवस प्रवासास जाण्याविषयींहि सुचविलें. या सुमारास फेट याला टॉलस्टॉय यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

ता. १० जून सन १८७८.

“ प्रिय मित्रा ! तुम्हांला पत्र लिहून पुष्कळ दिवस झाले. पुष्कळ दिवसांत तुमची भेटहि झाली नाही. याचें कारण हेंच कीं, माझे शरीर फार अस्वस्थ झालें आहे. मला काय होतें, तें सांगतां येत नाही अथवा मला समजतहि नाही. मला शक्ति मुळींच उरली नाही. मला कशाचीहि गरज नाही, असें वाटतें. अमुक हवें, असें कांहींच वाटत नाही. फक्त चित्तशांति हवीशी वाटते आणि ती मिळत नाही. समारा किंवा सरा-टाॅफ येथें जाऊन दोन महिने घोडीचें ताक प्यावें, असा माझ्या पत्नीचा

आग्रह आहे. ती मला आज मास्कोला पाठविणार आहे. तेथे पोहोचल्यावर पुढचा वेत एकदोन दिवसांत नक्की होईल.”

मास्को येथे गेल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनी समाराला जावे असे ठरले; कारण त्या प्रांती पूर्वी एकवार ते जाऊन आल्यामुळे तिकडची माहिती त्यांस होती आणि तेथील हवा त्यांच्या प्रकृतीला मानवली होती.

आगगाडीने प्रवास करणे टॉलस्टॉय यांच्या मोठे जिवावर येई. नव्या मबूबरोवर आलेली ही सुधारणा त्यांस अत्यंत अप्रिय झाली होती. आपल्या शिक्षणविषयक निबंधांत यासंबंधी त्यांनी कशी टीका केली आहे, हे वाचकांच्या लक्षांत असेलच. आगगाडीत बसल्याबरोबर सारे वातावरण दुष्ट झाले आहे, असे त्यांस भासून त्यांना अगदी असमाधान वाटू लागले. रेलवेच्या नौकरांची अहंमन्यता आणि उतारूंचे एकमेकांशी साशंक वर्तन या गोष्टींनी त्यांचे मन अगदी विथरून जाई. ते स्वतः बहुधा तिसऱ्या वर्गात व क्वचित् प्रसंगी पहिल्या वर्गात प्रवास करीत. रशियांतील तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास बराच कष्टकर होतो, असा अनुभव युरोपच्या इतर देशांच्या पुष्कळ लोकांच्या अनुभवासहि आलेला आहे. तिसऱ्या वर्गांने प्रवास करतांना ज्यांत शेतकरी बसले आहेत, असा डबा टॉलस्टॉय मुद्दाम निवडून काढीत आणि मग सगल्या प्रवासभर त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करून आपला प्रवास ते कसावसा सुखाचा करून घेत.

मास्कोहून आगगाडीने निघून ते प्रथम निझनी-नोवोग्राड येथे गेले आणि तेथून धाकट्या बोटीने होलगा नदीतून ते समारा गांवी गेले. लोकांचीं मने आकर्षण करून घेऊन त्यांस स्वतःशीं अघळपघळ बोलावयास लावण्याची कला टॉलस्टॉय यांना चांगली साध्य झाली होती. या बोटीवर दोन दिवसांच्या प्रवासांत सर्व उतारू टॉलस्टॉय यांचे स्नेही बनले; एवढेच नव्हे, तर सारे खलाशीहि त्यांच्याशीं जुन्या दोस्ताप्रमाणे वागू लागले. बोटीच्या नाळीच्या भागांत खलाशांची निजावयाची जागा असते. त्याच जागेत टॉलस्टॉय यांनीहि दोन रात्री झोप काढली. एकात्रा अगदीं अघोल्या आणि अहंमन्य माणसाची गांठ टॉलस्टॉय यांशीं पडली, तर तोहि घटकाभराच्या आंत अगदीं मोकळेपणाने त्यांच्याशीं बोलू लागे. टॉलस्टॉय

यांच्या अंगी अहंमन्यता कशी ती मुळींच नव्हती. त्यांची सरदारी त्यांच्या बाह्य बाजूस ती कधीहि दिसली नाही. त्यांच्या स्वभावांत ढोंगाचा भाग मुळींच नव्हता, आणि ते अगदी सामान्य माणसाप्रमाणें वागत. यामुळें कोणाशीहि त्यांची घसण लवकर पडत असे.

समारा येथून ऐशी मैलांच्या अंतरावर कारालिक नदीच्या काठी त्याच नांवाचें एक गांव आहे. या गांवीं टॉलस्टॉय घोड्यावर बसून गेले. इ. स. १८६२ सालीं याच गांवीं त्यांनीं मुक्काम केला होता आणि आजूबाजूच्या बाष्कीर (रशियन वडारी) लोकांत त्यांची चांगली वग पडली होती. या लोकांत त्या वेळीं त्यांनीं पुष्कळसे स्नेहीसोवतीहि पैदा केले होते. बाष्कीर लोक तार्तार भाषा बोलत. विश्वविद्यालयांत शिकत असतां या भाषेचो अभ्यास टॉलस्टॉय यांनीं चांगला केला होता. यामुळें आपली जन्मभाषा बोलणारा हा रशियन कौंट बाष्कीर लोकांस फार प्रिय झाला, यांत नवल नाही. या प्रवासांत एक नौकर आणि त्यांचा सोळा वर्षांचा मेव्हणा बस, हे त्यांजबरोबर होते. बस यानें टॉलस्टॉय यांच्याबद्दल प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या आठवणींत या प्रवासांत घडलेल्या पुष्कळ मौजेच्या हकीकती दिल्या आहेत. खुद्द कारालिक गांवापासून सुमारें दीड मैल अंतरावर असलेल्या एका लहानऱ्या टेंकडीवर एक छोटेखानी तंबू ठोकून टॉलस्टॉय यांनीं त्यांत वस्ती केली होती. हा तंबू तेथल्या एका मुल्लापासून भाड्याने घेतला होता. या तंबूचा उपयोग एका काळीं मशिदीप्रमाणें होत असे. अशाच जातीच्या दुसऱ्या एका तंबूंत तो मुल्ला टॉलस्टॉय यांच्याजवळच रहात असे.

कारालिक येथें आल्यानंतर थोडे दिवसपर्यंत टॉलस्टॉय यांचें असमाधान तसेंच कायम होतें. आजूबाजूच्या सृष्टीकडे आपण प्रेताच्या दृष्टीने पाहतों, असें ते म्हणत. तथापि थोडे दिवस गेल्यानंतर त्यांच्या आनंदी स्वभावाचा उदय पुन्हां झाला आणि लांब लांब रपेटी व गप्पागोष्टी पुन्हां सुरू झाल्या. घोडीच्या ताकाचें औषध घेण्यासाठीं दुसरेहि काहीं इसम या वेळीं कारालिक येथें आले होते. हे लोक बाष्कीर लोकांशीं फारसे मिसळून मिसळून वागत नसत; पण टॉलस्टॉय यांचा बहुतेक वेळ बाष्कीर

लांकांच्या संगर्सीत जाई. आपली खाण्यापिण्याची पद्धतसुद्धां बाष्कीर लोकांप्रमाणेंच त्यांनीं ठेवली होती. लांकडाच्या थाळींतून हातानें पदार्थ घेऊन त्या लोकांप्रमाणेंच ते भोजन करीत. कारालिक येथें आलेल्या इतर मंडळीचाहि परिचय टॉलस्टॉय यांनीं लवकरच करून घेतला आणि त्यांच्या मनमिळाऊ स्वभावामुळें त्या लहानशा खेड्यांत सर्वत्र आनंदीआनंद दिसूं लागला. ग्रीक भाषेचे एक प्रोफेसर टॉलस्टॉयबरोबर दोरावरून चालण्यास शिकूं लागले, वकिलाचा एक कारकून टॉलस्टॉय यांशीं कायद्याच्या कांहीं बाबींचा अभ्यास करूं लागला आणि समारा येथील एक शेतकरी टॉलस्टॉय यांचा कट्टा भक्त बनला.

बाष्कीर लोकांच्या प्रमुखांपैकीं महम्मदजान नांवाचा एक गृहस्थ टॉलस्टॉय यांचा चांगलाच स्नेही बनला. आजूबाजूचे रशियन शेतकरी मायकेल इन्हानोव्हिच या नांवानें महंमदजानला ओळखीत असत. हा गृहस्थ देह-यष्टीनें सडपातळ, अत्यंत चपळ आणि विलक्षण विनोदी होता. ड्राफ्ट नांवाचा बुद्धिबळासारखा खेळ खेळण्यांत तो मोठा पटाईत होता.

या खेड्यांत कांहीं दिवस विश्रांति घेतल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं आजूबाजूच्या खेड्यांत चारपांच दिवस सफर केली. वाटेंत साधल्यास बंदकांची शिकार करावी आणि शेतकऱ्यांबरोबर व बाष्कीर लोकांबरोबर गप्पा-गप्पेष्टी करून घोडीचें ताक प्यावें, असा क्रम या मंडळीनें ठेवला होता. बरोबर देणगीदाखल देण्यासारख्या कांहीं जिनसा टॉलस्टॉय यांनीं घेतल्या होत्या. या देणग्या नवीन ओळखीच्या प्रसंगीं बाष्कीर लोकांस त्यांनीं वांटून दिल्या. या प्रसंगीं बाष्कीर लोकांच्या पाहुणचाराचा एक प्रकार टॉलस्टॉय यांस अथवा दुसऱ्या कोणाहि युरोपियनास आवडण्यासारखा नव्हता. यजमानानें स्वतःच्या हातासुें पाहुण्याच्या तोंडांत अन्न घालणें, हा पाहुण्याचा अत्युत्कृष्ट सन्मान होय, असा बाष्कीर लोकांचा समज आहे. टॉलस्टॉय व त्यांच्या बरोबरची मंडळी यांस हा प्रकार आवडण्यासारखा नव्हता; तथापि भक्तिभावानें अर्पण केलेल्या अन्नाचा तिरस्कारहि त्यांस करतां येईना, तेव्हां या पाहुणचारासहि मान देणें त्यांस भाग पडलें.

एके वेळीं बाष्कीर लोकांच्या एका कळपापैकीं एक फार सुंदर आणि

अगदीं तरुण घोडी कळपांतून एका बाजूस उभी होती. तिजकडे टॉलस्टॉय यांचें लक्ष जाऊन सहजगत्या ते ब्रस याला म्हणाले, 'वा काय सुंदर जनावर आहे.' हे शब्द त्या कळपाच्या मालकाच्या कानीं पडले. सुमारें एक घटकाभयानें टॉलस्टॉय पुढील मुक्कामीं जावयास निघाले, तेव्हां या मालकानें आपली घोडी टॉलस्टॉय यांच्या गाडीस आणून बांधली. एकाद्यानें आपली देणगी नाकारणें, या गोष्टीची बाष्कीर लोकांस मोठी चीड आहे. यामुळें टॉलस्टॉय यांस त्या देणगीचा स्वीकार निमूटपणें करावा लागला. परत जातांना टॉलस्टॉय त्या मुक्कामीं आले, तेव्हां त्या घोडीच्या मालकाला त्यांनींही एक किंमतवान् वस्तु नजर केली.

समारा प्रांताच्या हद्दींत असलेल्या पेट्रोस्की नांवाच्या गांवीं एक मोठी जत्रा दरसाल भरत असते. हें गांव कारालिकपासून सुमारें पंचवीस कोस अंतरावर आहे. टॉलस्टॉय यांचा मुक्काम कारालिक येथें असतां ही जत्रा भरली होती; तेव्हां त्या जत्रेला तेहि गेले. रशियन, बाष्कीर, ओरल प्रांताचे कोझाक किरगीझ, इत्यादि अनेक जातींचे लोक या जत्रेच्या प्रसंगीं एकत्र जमत असतात. या सर्व जातींच्या लोकांशीं टॉलस्टॉय यांची लवकरच ओळख होऊन त्यांच्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या.

तारीख १८ जुलई सन १८७१ रोजीं टॉलस्टॉय यांनीं फेट यांस लिहिलेल्या पत्रांत बाष्कीर लोकांसंबंधीं पुढील माहिती दिली आहे.

“तुमचें पत्र वाचून परमानंद झाला. मला क्षयानें पछाडलें आहे आणि त्यासाठीं घोडीच्या ताकाचें औषध घेण्याकरतां मला माझ्या पत्नीनें इकडे पाठविलें, हें तुम्हांस माहित आहेच. पण तिची ही समजूत अगदीं चुकीची होती, असें आतां मला वाटतें. कसेंहि असलें, तरी आतां एका महिन्याच्या या फेरबदलानें माझी प्रकृति पूर्वीसारखी उत्तम झाली आहे. सडकून घोडीचें ताक प्यावें आणि पुष्कळ घाम फुटेपर्यंत हिंडावें, असा माझा रोजचा क्रम आहे. हा क्रम मला इतका गमतीचा वाटतो कीं, बायकापोरांस भेटण्यासाठीं माझें मन उतावीळ झालें नसतें, तर मी येथें कायमचा मुक्कामसुद्धां केला असता. या प्रांताचें आणि येथील रहिवाशांचें सविस्तर वर्णन द्यावयाचें म्हटलें, तर एक शेंकडा कागद तरी सहज

लागतील. सध्यां मी हेरॉडोटस्चे ग्रंथ वाचीत आहे. यांतहि सिथियन लोकांचें जें वर्णन त्यानें केलें आहे, तें येथील रहिवाशांस पुष्कळ अंशीं लागू पडतें.”

“ हें पत्र लिहिण्यास मीं काल सुरुवात केली. त्यांत माझी प्रकृति उत्तम असल्याचें मीं सांगितलें; पण माझ्या छातींत आजच पुन्हां दुखू लागलें. मला खरोखरच कांहीं होतें आहे कीं काय, हें सांगतां येत नाहीं; पण माझ्या मनांत माझ्या प्रकृतीबद्दलचा विचार वारंवार घोळतो, इतकें मात्र खरें. गेले तीन दिवस येथें विलक्षण उकाडा होत आहे. तंबूसुद्धां अतिशय तापून जातांत. हा प्रांत फार सुंदर आहे. तो जणूं काय नुकताच तारुण्यांत प्रवेश करीत आहे. तो मोठा सुपीक आणि आरोग्यदायक आहे. येथील विशेष गोष्ट ही कीं, लोकांची राहणी अगदीं साधी असून नव्या मनूनें त्यांचीं हृदये अद्यापि वांकडीं झालेलीं नाहींत. आजूबाजूला एकादी मिळकत मिळाली, तर ती घेण्याचा माझा विचार आहे. या हेतूनें या प्रांतांत मी फिरतो आणि त्यामुळें लोकांची राहणी व त्यांची स्थिति हींहि मला आपोआपच कळतात.”

या प्रांतीं सहा आठवडे घालविल्यानंतर टॉलस्टॉय यासनायाला पुन्हां परत आले. त्यांच्या प्रवासांत एक मिळकत त्यांना आढळून आली होती; आणि मास्को येथें पोहोचल्यानंतर ती त्यांनीं खरेदी केली, या नव्या मिळकतीमुळें त्यांच्या मालकीच्या जमिनींत दोन हजार एकर जमिनीची भर पडली.

टॉलस्टॉय परत आले, त्या वेळीं ग्रीकसाहित्याकडचा त्यांचा ओढा बराच कमी झाला होता. आणि यापुढें या ग्रंथांचें वाचन त्यांनीं फारसें केलें असल्याचें दिसत नाहीं.

समारा प्रांतीं फिरत असतां मोलोकान नांवाच्या एका ख्रिस्ती पंथांतील बरेच लोक टॉलस्टॉय यांस भेटले. या पंथाचा आचार मुख्यतः बायबलास धरून असतो. ग्रीक मतानें आरूढ झालेले आचारविचार हा पंथ पाळीत नाहीं. यामुळें ग्रीक पंथांतील उपासना, मूर्ति आणि इतर विधीहि हा पंथ पाळीत नाहीं. रशियाचा धर्मपंथ मुख्यतः ग्रीक हाच आहे. या

धर्मपंथाप्रमाणें बरेचसे उपास रशियन लोक करीत असतात; पण मोलोकानपंथी लोक कोणतेहि उपासतापास करीत नाहींत. त्याचप्रमाणें मोलोकान पंथांतील लोक इतर सामान्य रशियन लोकांपेक्षां अधिक उद्योगी आणि अधिक प्रामाणिक असून दारूसारख्या कोणत्याहि अमली पदार्थांस ते स्पर्श करीत नाहींत, हा त्यांचा विशेष होय.

या पंथाचा अंगे नांवाचा एक प्रमुख होता. त्याजबरोबर वादविवाद करून या पंथाच्या मतासंबंधीं पुष्कळशी माहिती टॉलस्टॉय यांनीं मिळविली. त्याच प्रांतांतील पेट्रोका नांवाच्या गांवीं एक जुन्या ग्रीकपंथाचा रशियन धर्माधिकारी रहात होता. मोलोकान पंथांतील लोकांचीं मनें जुन्या ग्रीक पंथाकडे वळवावीं, या हेतूनें हा धर्मगुरु त्यांच्याशीं वादविवाद करीत असे. या वादविवादाच्या कित्येक प्रसंगीं टॉलस्टॉयहि हजर रहात असत. यामुळें रूसो-ग्रीकपंथ आणि मोलोकानपंथ यांच्या मतभेदांतील मुद्दे काय आहेत, हें त्यांस चांगलें समजून आलें. आपल्या बाष्कीर स्नेह्यांपासून महंमदीधर्माची माहितीहि टॉलस्टॉय यांनीं बरीच मिळविली होती. यासनाया येंथें परत आल्यानंतर कुराणाचें फ्रेंच भाषांतरहि त्यांनीं वाचलें. धर्ममतासंबंधीं पुढें दिसून आलेली तीव्र जिज्ञासा या वेळीं जगी टॉलस्टॉय यांच्या मनांत उत्पन्न झाली नव्हती, तरी तिचा पहिला अंकुर या वेळीं दिसूं लागला होता, इतकें मात्र खरें.

टॉलस्टॉय आणि टूरजीनेफ यांच्यांत खाजगी स्नेह नव्हता, एवढेंच नव्हे, तर परस्परांबद्दल परस्परांचीं मनें थोडीफार कलुषित होतीं, तरी टॉलस्टॉय यांच्या लेखनकलेबद्दल टूरजीनेफ यांच्या मनांत त्यांच्याबद्दल किती आदर वसत होता, हें पुढील मजकुरावरून दिसून येईल. तारीख २ जुलई इ. स. १८७१ रोजीं फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत तो म्हणतो:—

“ लियो टॉलस्टॉय यांजबद्दल तुम्हीं लिहिलेली हकीकत वाचून मला फार वाईट वाटलें. घोडीच्या ताकाचें औषध घेण्यासाठीं ते समारा प्रांतीं गेले, हें खरोखरच फार बरें झालें. टॉलस्टॉय यांचे दोन बंधु क्षयरोगाला बळी पडले, यामुळें त्यांजबद्दल भीति वाटणें साहजिक आहे. घोडीच्या ताकाचें औषध या रोगावर वस्ताद आहे, असें मला तरी खात्रीपूर्वक

वाटतें. पुष्कीन, लर्मॉटॉफ आणि गोगोल हे सारे रशियनसाहित्यसेवक पूर्ववयांतच वारले. त्यांच्या मृत्यूनें रशियनसाहित्य पोरकें झालें आहे. आतां त्यांच्या आशेचा एकच तंतू म्हटला म्हणजे टॉलस्टॉय हेच होत. याकरतां त्यांना आरोग्य प्राप्त होण्यासाठीं शक्य तितकी सगळी खटपट अवश्य केली पाहिजे.”

यानंतर नोव्हेंबर महिन्यांत लिहिलेल्या दुसऱ्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ टॉलस्टॉय यांची प्रकृति सुधारून आपल्या उद्योगास ते पूर्ववत् लागले, हें ऐकून मला फार समाधान वाटलें. कोणतेंहि काम त्यांनीं हातीं घेतलें, तरी ते तें चांगलेंच करतील याबद्दल मला शंका नाही. आतांपर्यंतच्या अनुभवानें त्यांच्यातील सारे दोष निघून जाऊन पूर्ण प्रतिभासंपन्न आणि शुद्ध स्वरूपाची साहित्यकला मात्र त्यांच्या अंगीं उरली असेल, असा मला भरंवसा आहे.”

समारा प्रांतांतून यासनाथा येथें आल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं आपलें मन शिक्षणविषयक गोष्टीकडे पुन्हां लावलें. शेतकरी विद्यार्थ्यांस उपयुक्त अशा रीतीनें सोप्या भाषेंत लिहिलेलीं पुस्तकें अस्तित्वांत नाहींत, ही गोष्ट इ. स. १८६२ सालींच टॉलस्टॉय यांस चांगली जाणवली होती. लब्ध-प्रतिष्ठ सुशिक्षित लोकांनीं ज्ञानाचा सर्व मक्ता आपणाकडे ठेवावा, या गोष्टीची चीड टॉलस्टॉय यांस फार होती. नुसत्या शब्दावडंबरानें भरलेलीं पुस्तकें केवळ निरुपयोगीच नसून अपायकारकहि असतात, असें त्यांचें मत होतें. ग्रीक ग्रंथ वाचीत असतां अशा प्रकारचीं पोकळ पुस्तकें लिहावयाचीं नाहींत, असा निश्चय त्यांनीं केला होता. यापुढें सामान्य लोकांकरतां साहित्य तयार करण्याचा उद्योग त्यांनीं सुरू केला. आणि या उद्योगाचें फळ म्हणून नवीन शिकाऊ लोकांसाठीं एक साधें आणि सोपें पुस्तक लिहिण्यास त्यांनीं सुरुवात केली.

अशा प्रकारचीं पुस्तकें तयार करण्याचा विचार इ. स. १८६८ साला पासूनच टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत घोळत होता. आणि या हेतूनें रशियांतील अमेरिकन कॉन्सल यूजीनशूलर याचेमार्फत अमेरिकन शाळांत चाल-

णारीं कांहीं धुळाक्षरांचीं पुस्तकेंहि त्यांनीं मागविलीं होतीं. या नवीन लेखनाच्या उद्योगास त्यांनीं आतां मनापासून आणि निश्चयानें सुरुवात केली.

या वेळीं आपल्या वाढत्या कुटुंबाच्या गरजांस पुरें होण्यासारखें आपलें घरहि टॉलस्टॉय यांनीं वाढविलें. त्यांचा मेव्हणा बर्स हा या वेळीं सोळा वर्षांचा झाला होता. तो कांहीं महिने यासनाया येथें राहण्याकरतां आला होता. बर्सच्या मनांत या वेळीं धर्मविषयक विचारांचें बरेंच तुमुल रण माजून राहिलें होतें. सर्व उद्योगधंदा सोडून देऊन मठवासी व्हावें, असाहि विचार त्याच्या चित्तांत घोळूं लागला होता. या बाबींत टॉलस्टॉय यांचीं मते काय होतीं, याचें दिग्दर्शन स्वतः बर्स यानें पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

“ धर्मविषयक बाबींत माझ्याशीं बोलतांना टॉलस्टॉय फार सावधगिरी बाळगीत. माझ्या मनांत उद्भवणाऱ्या नानाप्रकारच्या शंका आणि नानाप्रकारचे प्रश्न मी त्यांस विचारीत असें; पण यांसंबंधीं अगदीं निश्चित असें उत्तर त्यांनीं कधींच दिलें नाहीं, अगर माझें निश्चित मत अमुक आहे, असेंहि सांगितलें नाहीं. त्यांच्या मताचा परिणाम माझ्या मनावर कोणत्या प्रकारचा होईल, हें ते जाणून होते. यामुळें ही बाब सर्वस्वीं त्यांनीं मजबूरच सोंपविली होती. एके वेळीं आम्हीं घोड्यावर बसून रपेटील गेलों असतां स्मशानाच्या बाजूच्या मोकळ्या जमिनींत दोन घोडीं चरत होतीं. त्या वेळीं धर्मासंबंधींच विचार माझ्या मनांत घोळत असल्यानें कौट यांस मीं म्हटलें, ‘आपल्या भावी जीवनासंबंधीं कांहीं तरी निश्चितार्थ समजेपर्यंत मनुष्याला स्वस्थ राहणें शक्य आहे काय ? पुढचा कोणताहि विचार न करतां पुष्कळ माणसें अगदीं शांतींत दिवस कसे काढतात, याचेंच मला मोठें नवल वाटतें.’ यावर कौट म्हणाले, ‘ हीं समोर चरणारीं दोन घोडीं पहा ! हीं सुद्धां आपल्या भावी चरितार्थाची तजवीज करून ठेवीत नाहींत काय ? ’

मीं म्हटलें, ‘मी पारलौकिक जीवितासंबंधीं बोलत आहे.’

कौट म्हणाले, ‘तर मग त्यासंबंधीं मला कांहीं सांगतां येत नाहीं आणि निश्चितपणें कांहीं सांगतां येईल असेंहि वाटत नाहीं.’”

वरील हकीकतीवरून टॉलस्टॉय यांची कोणतीच धर्ममते या वेळीं निश्चित झालीं नव्हतीं, असें दिसते.

इ. स. १८७२ सालच्या आरंभीं टॉलस्टॉय यांनीं आपली शाळा पुन्हां सुरू केली. या वेळीं ही शाळा पूर्वीप्रमाणें निराळ्या घरांत न भर-वितां टॉलस्टॉय यांच्या घराच्या वाढविलेल्या मोठ्या दिवाणखान्यांत भरत असे. शाळेंत सुमारे तीसचाळीस मुलें जमलीं. संकाळच्या वेळीं टॉलस्टॉय यांची पत्नी मुलांना घरींच शिकवीत असे आणि दुपारच्या वेळीं ती व टॉलस्टॉय व त्यांचीं मुलेंहि शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिकवीत. शाळेचे वर्ग फक्त दुपारच्याच वेळीं भरत. या वेळीं पूर्वीप्रमाणें बाहेरचे शिक्षक ठेवलेले नव्हते. तरी टॉलस्टॉय हे स्वतः मनापासून काम करणारे असल्यामुळें मुलांचा अभ्यास बरा चालला होता.

मुलांसाठीं जें प्रथम पुस्तक टॉलस्टॉय यांनीं तयार केलें, त्यांत स्वतःच्या लहानपणाच्या अनेक गोष्टी अगदीं सोप्या भाषेंत त्यांनीं लिहिल्या होत्या. त्यांत स्वतःच्या कुत्र्यांच्या व घोड्यांच्या कांहीं मजेदार गोष्टीहि त्यांनीं लिहिल्या होत्या. यांतील भाषा अगदीं सोपी, वाक्यें लहान व सार्थी आणि भाषासरणी अगदीं सामान्य प्रचारांतली होती. याशिवाय दुसऱ्याहि लहान लहान ऐतिहासिक कथा, इसापच्या गोष्टींचीं भाषांतरें व हिंदू, हिब्रू आणि आरबी ग्रंथांतील कांहीं गोष्टीहि त्यांनीं लिहिल्या होत्या. त्याचप्रमाणें सामान्य लोकांच्या तोंडीं असलेले पवाडे व गाणीं यांचाहि अंतर्भाव यापुढें पुस्तकांत त्यांनीं केला होता. लोकांचीं गाणीं व पवाडे यांचे पाठ शक्य तितके चांगले, शुद्ध व अर्थबोधक मिळावे, म्हणून एकेक गाणें ते अनेकांकडून म्हणवून घेत.

अंकगणित शिकवितांना टॉलस्टॉय यांस विशेष खटपट करावी लागली. छापील अंकगणितांत दिलेल्या उपपत्ति व रीति अपुऱ्या व मुलांस न समजण्यासारख्या असतात, असा अनुभव त्यांस आल्यामुळें त्यांस नव्या नव्या रीति शोधून काढाव्या लागत.

या पहिल्या चोपडींत कांहीं सृष्टिशास्त्राचेहि धडे त्यांनीं घातले आहेत. हे धडे तयार करतांनाहि त्या त्या विषयांच्या छापील पुस्तकांवर अवलंबून

न राहतां त्या त्या शास्त्रांतील तज्ज्ञांची भेट त्यांनीं घेतली व पुष्कळ प्रयोग स्वतः करून पाहून हे धडे त्यांनीं लिहिले.

या पुस्तकाच्या नव्या आवृत्तींत खगोलविद्येवर एकदोन धडे लिहिण्याचा विचार त्यांच्या मनांत आल्यावरून या शास्त्राचा अभ्यासहि त्यांनीं सुरू केला आणि त्यांत त्यांना इतकी गोडी लागली कीं, कित्येक वेळां रात्रीच्या रात्री ते आकाशाकडे पहात बसत.

मुलांच्या प्रथमपुस्तकासाठीं लहान लहान गोष्टी टॉलस्टॉय लिहित आहेत, ही बातमी बाहेर पडतांच अनेक मासिक पुस्तकांच्या संपादकांनीं त्याजकडे गोष्टीसाठीं याचना करण्यास सुरुवात केली. शेंकडों पत्रें रोज त्यांच्या हातीं पडूं लागलीं; तेव्हां त्यांतल्या दोन गोष्टी दोन मासिकांस प्रसिद्धीसाठीं त्यांनीं पाठविल्या.

या दोन्ही गोष्टी साहित्यकलेच्या दृष्टीनें अगदीं उत्तमांपैकीं आहेत; तथापि त्या दोहींबद्दलहि टॉलस्टॉय यांस कांहींच पारितोषिक मिळालें नाहीं. या व त्यांनीं लिहिलेल्या दुसऱ्याहि पुष्कळ गोष्टींचीं भाषांतरें युरोपांतील अनेक भाषांत झालीं असून या गोष्टी फार लोकप्रिय झाल्या आहेत.

या वेळच्या आपल्या आयुष्यक्रमासंबंधीं पुढें बोलत असतां टॉलस्टॉय एकदां म्हणाले, “ या वेळचा माझा जीवनक्रम खरोखरच फार संतोषकारक होता. या वेळां मीं लिहिलेल्या गोष्टी रशियन शेतकऱ्यांस फार आवडून पुष्कळ शेतकरी शिळोप्याच्या वेळां त्या ऐकत असत.” या गोष्टींच्या अनेक आवृत्ती निघून त्यांच्या लक्षावधि प्रती खपल्या. या शिवाय त्या वाचनपाठमालेंत व टॉलस्टॉय यांच्या ‘समग्र ग्रंथांत’हि छापल्या आहेत.

धर्मविषयक दाबीसंबंधीं टॉलस्टॉय यांच्या विचारांची दिशा या वेळां काय होती, याचें दिग्दर्शन फेट याला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून होण्यासारखें आहे.

ता. ३० जानेवारी १८७२.

“ तुमचें पत्र येऊन बरेच दिवस झाले; पण त्याचें उत्तर पाठविण्यास आजपर्यंत मला फावलें नाहीं.”

“टूरजीनेफ मरण पावल्याची बातमी आहे व दूशेफ मृत्युपंथास लागला आहे, या तुम्हीं लिहिलेल्या दोन गोष्टी वाचून माझ्या चित्ताला विषाद वाटतो. आपलें शरीरयंत्र झिजत चाललें असून आपणहि आतां शांतपणें निर्वाणाचाच विचार करतां, हें वाचून माझा खेद अधिकच वाढला. स्वतःसंबंधीं तुम्हीं लिहिलेली हकीकत निराधार आहे, असें तावडतोच कळवा पाहूं. तुम्हांला खरी रोगराई कांहीं नसून रोगाच्या छायेचा भ्रम कदाचित् झाला असेल, असें मला वाटतें.”

“निर्वाण हा विषय थट्टेचा नाही अथवा याबद्दल कोणी रागावण्याचेंहि कारण नाही. जीवितापेक्षां मृत्यूचा विचार अधिक तांतडीचा आहे, ही गोष्ट आपणां सर्वास ठाऊक आहेच. तथापि कितीहि केलें तरी निर्वाण म्हणजे शून्यावस्था, इतकाच विचार माझ्या मनांत येतो. माझें मन अद्यापि यापलीकडे पाहू शकत नाही. यामुळें निर्वाणाचा विचार मनांत येतांच माझें चित्त स्तब्ध आणि भयाकुल होतें.”

“मी नुकताच आपल्या भावाला भेटण्यासाठीं गेलों होतो. मी तेथें असतां त्याचें एक मूल वारलें. त्याच्या स्मशानयात्रेची तयारी झाली. धर्मोपाध्ये जमा झाले. त्यांनीं सर्व विधींस सुरवात केली. अशा प्रकारचे विधि अनुपयुक्त आणि त्याज्य आहेत, असें या वेळीं मला पक्कें वाटलें; पण पुढें माझ्या मनांत असा विचार आला कीं, मुलाच्या या सडूं पाहणाऱ्या शरिराची दुसरी वाट तरी काय लावावी? चित्ताला विषाद उत्पन्न होणार नाही, अशा रीतीनें तें घराबाहेर काढलें पाहिजे. अशा स्थितींत धर्मोपाध्ये करतात, त्यांत वाईट तरी काय आहे? हें काम मजवर कोणी सोंपविलें असतें, तर मीं तरी अधिक काय केलें असतें? अशा प्रसंगाची गंभीरता आणि त्याचें महत्त्व हीं आजूबाजूच्या माणसांच्या चित्तावर ठसविणें इष्ट आहे. या वेळीं चित्ताला जो गंभीरपणा प्राप्त होतो, त्याची आठवण मनुष्याच्या साऱ्या आयुष्यभर त्याला उपयोगी पडत असते. धर्मतत्त्वे चित्तावर ठसविण्याकरतां विधि आणि आचार यांची आवश्यकता असते. आबालवृद्धांच्या चित्तास हीं तत्त्वे ठसविण्याचें काम मला कोणी सांगितलें, तर एकादा नवा मार्ग मला शोधून काढतां येईल, असें मला

वाटत नाही. उपाध्ये ते जुनाट शब्द उच्चारित असतां, माझे चित्त केवळ त्यांच्या ध्वनीनेच गंभीर होत असतें. निर्वाणाचा विचार करीत असतां जो गंभीरपणा येतो, तोच या प्रसंगींही येतो. लक्षावधि लोकांचीं चित्तें गंभीर करून सोडणें, हें कार्य धर्म आज युगानुयुगें करीत आला आहे. धर्माच्या कार्यांत मोठें आश्चर्य तें हेंच. एवढें महत्कार्य करतांना त्यांतील कित्येक क्रिया आणि आचारविचार हीं शुद्ध तर्कशास्त्राच्या कसोटीस उतरलीं नाहींत, तर त्यांत नवल काय ? ”

“ तुमच्या प्रकृतीवद्दल लवकरच अवश्य लिहावें.

“लियो टॉलस्टॉय.”

“ ता. क. सध्यां मी विलक्षण निरुत्साह झालों आहे. एक अत्यंत बिकट काम मीं हातीं घेतलें आहे. त्याच्यासाठीं आगाऊ तयारी कित्ती करावी आणि कित्ती न करावी, हेंच मला कळेनासें झालें आहे. त्याचें क्षेत्र दिवसेंदिवस वाढत चाललें आहे आणि माझी शक्ति दिवसेंदिवस कमी कमी होत आहे, असें दिसतें. माझी प्रकृति एक दिवस बरी, तर तीन दिवस बिघडलेली असते.”

वरील पत्रांत एक काम हातीं घेतल्याचा उल्लेख टॉलस्टॉय यांनीं केला आहे. हें काम म्हणजे पीटर दी ग्रेट या बादशहाच्या काळाचा अभ्यास हें होय. या विषयासंबंधीं एकादी कादंबरी लिहिण्याचा त्यांचा विचार होता. तारीख १६ मार्च रोजी फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतात—

“ तुम्हांला भेटण्याची मला कित्ती तरी इच्छा आहे; पण आजारीपणामुळें तिकडे येणें माझ्यानें होत नाहीं. माझे ‘ बालपुस्तक ’ सध्यां हातीं असल्यामुळें दुसऱ्या कोणत्याहि कामाकडे माझे लक्ष लागत नाहीं. त्याच्या छपाईचें काम गोगलगाईच्या गतीनें चाललें आहे आणि तें अखेरीस केव्हां पुरें होणार, हें एका ईश्वरालाच ठाऊक. शिवाय त्यांतच कांहीं मजकूर गाळण्याचें व कांहीं नवा मजकूर घालण्याचें काम अजून सुरू आहेच. अशा स्थितींत त्याचा शेवट काय होणार, हें कांहीं कळत नाहीं; पण आज माझे सारें लक्ष त्यांतच गुंतून गेलें आहे.”

इ. स. १८७२ च्या मे महिन्यांत टॉलस्टॉय यांस आणखी एक मुलगा झाला. याचें नांव त्यांनीं पीटर असें ठेवलें.

टॉलस्टॉय यांच्या पुस्तकाच्या छपाईचें काम मास्को येथील एका प्रकाशकानें हातीं घेतलें होतें. या प्रकाशकाच्या हातून हें काम लवकर तडीस जाईल, असें टॉलस्टॉय यांस वाटेना. अनेक प्रकारचा टाईप छपाईत वापरावयाचा असल्यामुळें ती एक अडचण होतीच. याशिवाय छपाई सुरू असतां मूळ प्रतींत टॉलस्टॉय वरचेवर बदल करीत. यामुळें आणखीहि घोटाळा होई. अशा प्रकारच्या घोटाळ्यांत चार महिने श्रम करूनहि पुस्तकाच्या अखेरच्या छपाईला सुद्धां आरंभ झाला नाहीं, तेव्हां तें पिटर्स-बर्ग येथें छापून घ्यावें असा विचार करून त्यांनीं आपला मित्र स्ट्राहॉफ याला पत्र लिहिलें. यानंतर या बाबींत कांहीं पत्रव्यवहार होऊन स्ट्राहॉफ यानें छपाईचें काम आपल्या हातीं घ्यावें असें ठरलें.

अशा रीतीनें स्ट्राहॉफकडून वेळींच मदत मिळाल्यामुळें टॉलस्टॉय यांना कांहीं काळ विश्रांति घेतां आली. या विश्रांतीच्या काळांत टॉलस्टॉय आपल्या समारा येथील मिळकतीवर गेले होते. तेथे एक नवें घर बांधण्याचें काम त्यांनीं सुरू केलें. त्याचप्रमाणें तेथली पडीत जमीन नांगरावयाचेंहि काम सुरू झालें. यासनाया येथील एका शेतकऱ्यास तेथें आपला मुकादम नेमून हीं दोन्हीं कामें टॉलस्टॉय यांनीं त्याजकड सोंपविलीं. जुलै महिन्याच्या अखेरीच्या सुमारास टॉलस्टॉय यासनायास परत आले. त्या वेळीं त्यांच्या गुरांतील एका खोंडानें एका मनुष्यास ठार मारल्याचें त्यांना कळलें. मनुष्यहानि झाली, तेव्हां या बाबींत सरकारी चौकशीस सुरुवात झाली. हें चवकशचें काम एका तरुण व अननुभवी म्याजिस्ट्रेटकडे सोंपविण्यांत आलें. हा म्याजिस्ट्रेट मोठा वाकवगार नव्हता, एवढेंच नव्हे, तर तो अत्यंत उद्धटहि होता. टॉलस्टॉय यांच्या निष्काळजीपणा-मुळेच ही मनुष्यहानि झाली, असें ठरवून त्यांजवर फौजदारी खटला चालविण्यास त्यानें रुकार दिला आणि याशिवाय यासनायाची हद्द सोडून आपण कोठें जाणार नाहीं, अशा अर्थाचा मुचलकाहि त्यानें टॉलस्टॉयकडून लिहून घेतला. टॉलस्टॉय हे स्वभावानें थोडसे संतापी असल्यामुळें

या सर्व प्रकरणाचा परिणाम त्यांच्या चित्तावर फार झाला. आपला मित्र प्रिन्स आवोलेन्स्की याला भेटावयास ते गेले असतां, ही सारी हकीकत सांगून ते शेवटीं म्हणाले, “ हा म्याजिस्ट्रेट मला एक वर्षभर तुरुंगांत देखील टाकील. ही सरकारी अधिकारी मंडळी कशी सुलतानी आहेत, हें यावरून दिसतें. रशियांतली सारी मालमिळकत विकून टाकून येथून उठून इंग्लंडला जावें, असें पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येतें. इंग्लंडांत मनुष्याचा कांहीं तरी बोज बाळगला जातो. रशियांतला प्रत्येक पोलिस शिपुर्डासुद्धां प्रति वादशहा बनला आहे. त्याची पायधरणी न करणाराला तो केव्हां आणि कसल्या गोत्यांत आणील याचा भ्रंवसा नाही. ”

या प्रसंगीं तेथें आणखीहि कांहीं मंडळी जमली होती; तेव्हां या प्रकरणावर बराच वादविवाद झाला आणि त्यांत आपल्या विचारसरणीची थोडीशी चूक टॉलस्टॉय यांनींहि कबूल केली.

या प्रकरणाची चवकशी सुमारें महिना दीड महिना चालून अखेरीस टॉलस्टॉय व त्यांचा कारभारी, हे दोघेहि दोषमुक्त झाले; पण चवकशी सुरू असतां रशियांतल्या सान्या पत्रांनीं सरकारी अधिकाऱ्यांबद्दल जो विलक्षण गिल्ला केला, त्याचाहि थोडाबहुत फायदा टॉलस्टॉय यांस या खटल्यांत मिळाला असला पाहिजे.

दिवसगत होतां होतां त्यांचें ‘बालपुस्तक’ नोव्हेंबर महिन्यांत अखेरीस प्रसिद्ध झालें. त्याची विक्री फारशी झपाट्यानें झाली नाही, आणि कांहीं लोकांनीं त्याजवर प्रतिकूल टीकाहि केली; तथापि या गोष्टींनीं टॉलस्टॉय यांस मुळींच वाईट वाटलें नाही. शिक्षणविषयक पुस्तकमालांत आपण क्रांति केली असून हेंच पुस्तक माझे खरें स्मारक होईल, असें ते म्हणत. आणि त्यांच्या या पुस्तकाला अखेरीस जें यश आलें, त्यावरून त्यांच्या या म्हणण्यांत पुष्कळ तथ्य होतें यांत शंका नाही. लहान मुलांना उपयोगी असें या पुस्तकाइतकें चांगलें पुस्तक रशियन भाषेंत नाही, एषढेंच नव्हे, तर युरोपांतली अथवा जगांतलीहि एकाद्या भाषेंत याला तोड देणारें पुस्तक असेल कीं नाही, याची शंकाच आहे. या पुस्तकाचा प्रसार आतां सान्या रशियाभर झाला असून त्यांच्या लक्षावधि प्रती खपत असतात.

यासनायाच्या शाळेंत बरेंच यश मिळविलेल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रसार आणखी कांहीं तरी ठिकाणीं करावा, या हेतूनें आजूबाजूंच्या शाळेंतील दहापंधरा शिक्षक लोकांस आपल्या घरीं येण्याविषयीं टॉलस्टॉय यांनीं आमंत्रण दिलें. या शिक्षकमंडळीची राहण्याची सोय, त्यांनीं आपल्या नव्या घरांत केली होती. आजूबाजूंच्या खेड्यांतून मिळालीं तितकीं निरक्षर मुलेंहि त्यांनीं आपल्या घरीं बोलावलीं. आपल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रयोग या शिक्षकांसमोर त्यांनीं केला. केवळ शेतकरी लोकांकरतां एक विश्व-विद्यालयहि काढण्याचा एक विचार त्यांच्या डोक्यांत या वेळीं घोळत होता. आपलीं शेतकीचीं कामें संभाळून शिक्षकाचेंहि काम कसें करावें, हें या विश्वविद्यालयांत शिकविण्याचा त्यांचा विचार होता. हा हेतु त्यांच्या मनांत कमीअधिक प्रमाणानें पुष्कळ दिवसांपासून घोळत होता; पण अनेक कारणांमुळें तो अखेरपर्यंत फलद्रूप झाला नाहीं.

टॉलस्टॉय यांच्या 'बाळचोपडी'बद्दल टूरजीनेफ याचें मत फारसें अनुकूल झालें नाहीं. त्यांतली फक्त एकच गोष्ट त्यांच्या पसंतीस उतरली.

या वेळेच्या सुमारास फेट यानें एक लांबलचक कविताबद्ध पत्र टॉलस्टॉय यांस पाठविलें होतें आणि टॉलस्टॉय यांनींहि तसेंच त्याचें कविताबद्ध उत्तर पाठविलें. त्यांत ते म्हणतातः—

“तुमच्या काव्यमय पत्राला गद्यमय उत्तर मीं पाठविलें असतें, तर गुलाबापुढें कांद्याला जशी लाज वाटते, तशी लाज मला वाटली असती. तथापि मी काय लिहूं या विचारानें माझे मन कातर झालें आहे. याकरतां तुम्हां केव्हां भेट देणार, हें तुम्हींच ठरवून मला कळवा.”

“प्रिय फेट, तुमच्याशीं संभाषणाचा योग एक दिवस आला, तरी तेवढ्यानें जो आनंद मला होईल, त्यामुळें आवर्षणानें राय आणि बार्लीचीं पिकें बुडाल्याचें माझे दुःख मी पार विसरून जाईन.”

“प्रिय फेट, भविष्यत्काळीं अमुक वार्डट होईल, या चिंतनानें पुष्कळ वेळां आपण उगीच दुःख करीत असतां. याकरतां भविष्यत्काळ नजरे-आड करून आणि चालू क्षण आषला आहे, असें समजून आपण तेवढ्या-पुरताच विचार करूं या.”

पीटर दी ग्रेट बादशहाच्या कारकीर्दीस अनुलक्षून एक मोठी कादंबरी लिहिण्याचा विचार टॉलस्टॉय यांच्या मनांत होता, हें पूर्वी सांगितलें आहेच. त्यांचें बालपुस्तक आतां हातावेगळें झाल्यामुळें या नव्या कादंबरीला लागणाऱ्या साहित्याची जुळवांजुळव ते करूं लागले. तारीख १९ नोव्हेंबर इ. स. १८७२ रोजीं बर्स याला लिहिलेल्या पत्रांत कौटिस बाई म्हणतात,

“ सध्यां आमच्या घरीं गप्पागोष्टी कांहीं चालत नाहींत. आमचा सारा दिवस कामांत जातो. लियो यांच्या भोंवतीं पुस्तकांचे, चित्रांचे व तजबिरींचे ढीगचे ढीग पडलेले असतात. एकसारखें वाचावें, खुणा कराव्या आणि उतारे काढावेत, यांत त्यांचा सारा दिवस जातो. संध्याकाळीं मुलांचीं जेवणींखाणीं होऊन तीं झोंपीं गेलीं म्हणजे आपले सारे बेत ते मला सांगत असतात. या नव्या कादंबरीबद्दल त्यांचें चित्त अद्यापि बरेंच अस्थिर आहे. ही सारी मेहनत फुकट जाणार असें वाटून एकादे दिवशीं ते अगदीं उदास होतात तर दुसऱ्या एकाद्या दिवशीं मोठ्या उत्साहानें ते कामाला लागतात. तरी अद्यापि त्यांची पूर्वतयारीच चालली असून, गोष्टीचा मजकूर असा त्यांनीं कांहींच लिहिला नाहीं.”

यानंतर आणखी एका महिन्यानें लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ नेहमींप्रमाणेंच आम्ही आपापल्या व्यवसायांत गढून गेलों आहों. शेतकऱ्यांना उन्हाळा जसा कामाचा, तसा आम्हां जमीनदारांना हिंवाळा कामाचा असतो. पीटर दी ग्रेटच्या काळाच्या इतिहासावरील ग्रंथ वाचण्यांत लियो अजूनहि गढून गेलेले आहेत. या वाचनांत त्यांचें चित्त बरेंच रमल्यासारखें दिसतें. खुद्द पीटर बादशहा व त्यांच्या आजूबाजूंची मंडळी यांचा जीवनक्रम, त्यांचे विचार आणि त्यांची वागणूक यांजबद्दल पुष्कळसे उतारे काढण्यांत ते सध्यां गुंतले आहेत. त्याचप्रमाणें त्या काळाच्या शेतकऱ्यांची स्थिति कशी होती, याचीहि बरीच सामुग्री त्यांनीं जुळविली आहे. तथापि या कादंबरीसंबंधीं त्यांचें मत अद्यापिहि बरेंच अनिश्चित आहे. ‘युद्ध आणि शांति’ या कादंबरीसारखी पीटरच्या काळाची काव्यमय कादंबरी आपणास वाचावयास मिळेल, असा माझा तर्क आहे.”

वरील गोष्टीस आणखी कांहीं महिने होऊन गेले, तेव्हां टॉलस्टॉय यांनी आपल्या या वेतास अजिवात फांट्या दिला. पीटर बादशहा हा फारच थोर पुरुष होऊन गेला, असा समज सर्वत्र आहे आणि याच समजामुळे त्याचा काळ कादंबरीच्या रूपाने रेखाटण्याची इच्छा टॉलस्टॉय यांस झाली होती; पण त्या काळच्या इतिहासाचा अभ्यास जो जो ते करू लागले, तो तो त्यांच्या मतांत फरक पडू लागला. लोकांस वाटते, तसा पीटर थोर नव्हता, असे त्यांचे मत होत चालले. यामुळे त्यांच्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीसंबंधी त्यांच्या मनांत मुळीच आदर राहिला नाही. पीटर दुर्गुणी असून त्याने एकहि महत्कृत्य केले नाही, असे त्यांचे निश्चित मत बनले. त्याने केलेल्या सुधारणा लोककल्याणाच्या इच्छेने केल्या नसून त्यांत त्याला केवळ स्वतःचाच स्वार्थ साधावयाचा होता, असे टॉलस्टॉय यांस वाटले.

पीटर बादशहाच्या कारकिर्दीपर्यंत रशियांत सुसंघटित साम्राज्य नव्हते. 'बोयार' हे उपपद धारण करणारे मोठमोठे जमीनदार व सरदार आपापल्या हद्दींत स्वतंत्र संस्थानिकांसारखे वागत असत. बादशहा केवळ नांवाचा होता. मास्को राजधानीतून सुटलेले हुकूम बोयार लोक खुशाल घाब्यावर बसवीत. पीटर बादशहाने बोयार लोकांच्या या वर्तनास आळा घातला, साम्राज्याची घटना केली आणि पिटर्सबर्ग शहर स्थापून तेथे राजधानी नेली; या गोष्टी त्याने लोककल्याणाकरता केल्या नसून बोयार लोकांच्या त्रासांतून सुटण्यासाठी केल्या होत्या, असे टॉलस्टॉय यांचे ठाम मत झाले. पीटर बादशहा खाजगी वर्तणुकीनेचि चोख नव्हता, असे टॉलस्टॉय यांस आढळून आले. नवीन सुधारणा म्हणून ज्या गोष्टी त्याने केल्या, त्या त्याने साक्सनीतून उसन्या आणल्या होत्या. त्याबरोबरच साक्सनीतील जुलमी राज्यपद्धति आणि अनीतीकडे कानाडोळा करणारे कायदे यांची जोडहि त्याने रशियाला दिली. साक्सनीचा राजा आणि पीटर बादशहा यांचे एवढे सख्य असल्याचे कारण हेंच की, ते दोघेहि सारखेच अनीतिमान् होते, असे टॉलस्टॉय यांचे म्हणणे आहे. याशिवाय पुत्रहत्येचे जे भयंकर पातक पीटर याने करविले, त्यामुळे टॉलस्टॉय यांचे

मन त्याच्याविरुद्ध अगदींच विथरून गेलें. अशा रीतीनें पीटरविषयीं टॉलस्टॉय यांच्या मनांत एकहि स्नेहतंतु उरला नाहीं. इतकेंच नव्हे; तर त्या बादशहाविषयीं त्यांच्या मनांत अत्यंत तिटकारा उत्पन्न झाला; तेव्हां या काळाची कादंबरी लिहिण्याचें काम त्यांनीं सोडून दिलें, यांत नवल नाहीं.

अशा रीतीनें ते एका बेतांतून मोकळे होतात न होतात तोंच 'अॅना-क्यारेनिना' या नांवाची दुसरी एक मोठी कादंबरी त्यांनीं हातीं घेतली: या कादंबरीसाठीं कोणतीहि पूर्वतयारी त्यांनीं केली नव्हती.

टॉलस्टॉय यांच्या गांवाशेजारींच विबीकॉफ नांवाचा एक जमीनदार रहात होता. त्याजपाशीं अॅना या नांवाची एक स्त्री राहिली होती. विबीकॉफचें लक्ष दुसऱ्या एका स्त्रीकडे जात आहे, असें पाहून अॅनानें आगगाडीपुढें उडी टाकून जीव दिला. या भानगडीची सर्व सविस्तर हकीकत टॉलस्टॉय यांस माहित होती. अॅनाच्या प्रेतावर ज्युरी भरली, त्या वेळीं टॉलस्टॉय स्वतः हजर होते. एवढ्या मूळ कथासूत्रावर अॅना-क्यारेनिना या कादंबरीची उभारणी झाली आहे. इ. स. १८७३ च्या मार्च महिन्यांत ही कादंबरी लिहिण्यास टॉलस्टॉय यांनीं प्रत्यक्ष सुरुवात केली. त्यांच्या एका स्नेह्याच्या घरीं चार मंडळी जमली असतां टॉलस्टॉयहि तेथें गेले होते. मेजावर घुष्कीनची नवी कादंबरी पडली होती. टॉलस्टॉय यांनीं सहजगत्या तिचें पहिलें प्रकरण उघडलें तेव्हां 'वाडीच्या बंगल्यांत पाहुणेमंडळी जमा झाली होती.' हें पहिलें वाक्य त्यांच्या नजरेस पडलें. तें वाक्य वाचून टॉलस्टॉय मंडळीलां म्हणाले, 'गोष्टीची ही सुरुवात मोठ्या थाटाची आहे. अशा प्रकारचा आरंभ मला फार आवडतो.' हें ऐकून जमलेल्या मंडळींतील एक गृहस्थ हंसत हंसत म्हणाले, 'तर मंग तुम्ही आपली नवी कादंबरीहि अशीच सुरू करा.' हें ऐकल्याबरोबर टॉलस्टॉय यांनींहि 'अब्लान्स्की यांच्या घरीं आज गोंधळ माजून राहिला होता.' हें वाक्य ताबडतोब लिहून अॅना-क्यारेनिना या कादंबरीस सुरुवात केली.

मे महिन्यांत कुटुंबाची सर्व मंडळी बरोबर घेऊन टॉलस्टॉय समारा

प्रांतीं गेले. या ठिकाणीं पूर्वी एक मोठी मिळकत त्यांनीं विकत घेतली होती आणि इ. स. १८७३ सालीं तींत त्यांनीं आणखीहि थोडी भर टाकली.

समारा येथें आल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं महमदशहा नांवाच्या एका बाष्कीरला आपल्या नौकरीस ठेवलें. महमदशहानें आपल्याबरोबर कित्येक दुभत्या घोड्याहि आणल्या होत्या. महमदशहा स्वभावानें मोठा दिलदार, सभ्य, वक्तशीर काम करणारा आणि रुबाबदार होता. आजूबाजूचे रशियन शेतकरी त्याला रोम्यानोव्हिच या टोपण नांवानें ओळखीत. याची बायको पडद्याची चाल पाळणारी होती. कोणीहि परकी मनुष्य आला, म्हणजे ताबडतोब ती पडद्याच्या आड होई.

टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या मिळकतींतील जमिनीची नांगरटी या सालीं प्रथमच केली. हा वेळपर्यंत ही जमीन अगदीं पडीत स्थितींत होती. या वर्षीं या प्रांतांतील जमिनीचें पीक सफाई बुडून जाऊन साऱ्या प्रांतभर भयंकर दुष्काळ पडला होता. टॉलस्टॉय त्यावेळीं तेथें होते, हें त्या प्रांतस्थ लोकांचें मोठें सुदैवच म्हणावयाचें. सुसंस्कृत रशियाच्या भागातून हा प्रांत अगदीं अलग आणि एकीकडे असल्यामुळें या दुष्काळाची खबरसुद्धां पश्चिम भागांतील लोकांना लागली नसती आणि त्यांजकडून कोणत्याहि प्रकारची मदत न पोहोचतां, तेथले लोक उपाशीं मेले असते; पण टॉलस्टॉय यांनीं पश्चिम रशियांतील मोठमोठ्या पत्रांस या दुष्काळाची खबर देऊन मदतीची याचना केली. विशेषतः 'मास्को गॅझेट' पत्रांत त्यांनीं वारंवार लेख लिहून लोकांची सहानुकंपा जागृत केली, तेव्हां अनेक शहरांतून वेळींच मदत येऊन या दुष्काळाचा उग्रपणा बराच कमी झाला. अदलीं दोन वर्षे तेथें पीक अगोदरच कमी आलें होतें आणि १८७३ सालीं तर पुरेंच अवर्षण झालें. यामुळें नऊदशांश लोक अन्नावांचून राहण्याच्या स्थितींत होते. ही सारी हकीकत टॉलस्टॉय यांनीं 'मास्को गॅझेट' च्या द्वारें रशियन लोकांस जाहीर केली.

खरी लोकस्थिति काय आहे, हें पाहण्याकरतां टॉलस्टॉय यांनीं जवळच्या एका खेड्यांत जाऊन तेथील प्रत्येक कुटुंबाची पाहणी केली. त्यांत शेंकडा सुमारें पाऊणशें कुटुंबे कर्जबाजारी असल्याचें त्यांस आढळून

आलें. तें दुष्काळाचें साल पार कसें पाडावें, त्या विवंचनेंत हीं कुटुंबे पडलीं होतीं. घरांतील पुरुष माणसें पोटाचा धंदा पाहण्यासाठीं परागंदा झालीं होतीं; पण सान्याच प्रांतांत दुष्काळ असल्यामुळें काम थोडें आणि रिकामे बुभुक्षित फार अशी स्थिति सर्वत्र पसरली होती. मजूर फार झाल्यामुळें मजुरीचे दर पूर्वींच्या दराच्या अष्टमांशाइतके खालीं गेले.

अशा रीतीनें टॉलस्टॉय यांनीं दुसन्याहि अनेक खेड्यांची पाहणी केली आणि सर्वत्र हीच स्थिति असल्याचें त्यांस आढळून आलें. हें पाहणीचें काम संपवून टॉलस्टॉय समारा येथें परत आले व 'मास्को गॅझेट'च्या द्वारे दुष्काळफंडास सुरुवात करून आरंभीं सुमारे दोनशें रुपयांची रक्कम त्यांनीं स्वतः भरली. तथापि या रकमेच्या कितीतरी पट पैसा खाजगी रीतीनें त्यांनीं खर्च केला. इ. स. १८८१ सालीं समारा प्रांतीं गेलेल्या कित्येक मंडळीला तेथील शेतकऱ्यांनीं या दुष्काळाची हकीकत सांगितली, तेव्हां टॉलस्टॉय यांनीं शेंकडों शेतकऱ्यांस घान्य व पैसा वांटल्याची हकीकत त्यांनीं सांगितली.

या फंडाला लोकांकडून मदतहि फार चांगली झाली. टॉलस्टॉय यांची खरी आत्याबाई कौंटेस ए. ए. टॉलस्टॉय हिची वग राजवाड्यांत होती. तिनें राजवाड्यांत जाऊन या फंडाची गोष्ट खुद्द महागणीच्या कानांवर घातली. महाराणीनें ताबडतोब बरीच रक्कम फंडाला दिली; तेव्हां पुष्कळ दरवारी लोकांनीं रकमा दिल्या आणि फंडाची एकंदर रक्कम चाळीस लक्ष रुपयांच्यावर गेली. दुष्काळी कामाचा अनुभव टॉलस्टॉय यांस हा पहिलाच होय. यापुढेंहि अनेक दुष्काळांत त्यांनीं महत्त्वाचीं कामें केलीं.

इ. स. १८७३ च्या आगष्ट महिन्यांत टॉलस्टॉय यासनाया येथें परत आले, तेव्हां पुढील पत्र त्यांनीं फेटला लिहिलें होतें.

“ आम्ही समाराहून सुखरूप येऊन पोहोचलों. समाराप्रांतीं यंदा अगदीं अवर्षण होऊन मोठा दुष्काळ पडला. त्यांत आमचेंहि पुष्कळ नुकसान झालें आणि कितीतरी नडी आम्हांस सोसाव्या लागल्या; तथापि एकंदरीनें ही सफर मला व माझ्या कुटुंबाला चांगली संतोष-

कारक झाली. आतां आम्ही आपापल्या पूर्वीच्या उद्योगास पुन्हां लागलों आहों.”

कसल्याहि प्रकारच्या शारीरिक छानछोकीचा तिटकारा टॉलस्टॉय यांस अतिशय होता, हें पूर्वीं एकवार सांगितलेंच आहे. येनकेन्प्रकारेण स्वतःच्या नांवाची दवंडी पिटाविणें ही गोष्टहि त्यांना पसंत नसे. स्वतःचें चित्र होतां होईतों, ते कोणास काढूं देत नसत. फोटो काढविण्याचा प्रसंग आलाच तर त्याची मूळ कांच ते फोडून टाकीत. अखेरीस क्रॅमस्काय नांवाच्या एका चितान्यानें त्यांना फार गळ घातल्यावरून आपलें चित्र काढण्याची धरवानगी त्यास त्यांनीं दिली. क्रॅमस्कॉय यास अशी परवानगी मिळाल्याबरोबर हळूहळू दुसऱ्याहि चितान्यांचा प्रवेश तेथें झाला व पुढें टॉलस्टॉय यांचे फोटो रशियांत बऱ्याच ठिकाणीं आढळून आले.

मास्को येथील सरकारी चित्रसंग्रहालयाकरतां कांहीं नवीं चित्रें तयार करण्याचें काम क्रॅमस्कॉय यांजकडे आलें होतें. त्यांत रशियांतील त्या काळचे मोठमोठे मुत्सद्दी, कवि आणि ग्रंथकार यांच्या चित्रांचाहि संग्रह व्हावयाचा होता. टॉलस्टॉय यांचा फोटो मिळविण्याकरतां सारें मास्को शहर त्यानें धुंडाळलें; पण त्याची एकहि प्रत त्याला उपलब्ध झाली नाहीं. टॉलस्टॉय हे यासनाया येथें एकाद्या वानप्रस्थाच्या वृत्तीनें रहात असून आपलें चित्र ते कोणासहि काढूं देत नाहींत, ही गोष्ट क्रॅमस्कॉय यांस माहीत होती. तेव्हां यासनायापासून तीन मैलांच्या अंतरावर असलेलें एक झोंपडें त्यानें भाड्यानें घेतलें. हें झोंपडें यासनायाहून येणाऱ्या मोठ्या हम-रस्त्यालगत होतें. या रस्त्यावरून टॉलस्टॉय पुष्कळ वेळां घोड्यावरून फेरफटका करावयास जात असत; तेव्हां या झोंपड्यांत छपून बसून टॉलस्टॉय यांचें चित्र उतरावयाचा वेत त्यानें केला. कर्म-धर्म-संयोगानें त्याचा हा वेत बाहेर फुटून तो खुद्द टॉलस्टॉय त्यांच्या कानांवरहि गेला. तेव्हां या चितान्याचें मोठें कौतुक वाटून त्यांनीं त्याला आपल्या घरीं बोलावून आणलें. क्रॅमस्कॉय यानें टॉलस्टॉय यांच्या चित्रांच्या दोन प्रति तयार केल्या. यांपैकीं एक मास्को येथील चित्रसंग्रहालयांत असून दुसरी टॉलस्टॉय घराण्यांत यासनाया येथें आहे.

तारीख ११ नोव्हेंबर रोजी फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“आम्ही सांप्रत दुःखांत आहों. माझा सर्वांत धाकटा मुलगा पीटर छातीच्या विकारानें दोन दिवस आजारी पडून मरण पावला. गेल्या अकरा वर्षांत आमच्या कुटुंबावर मृत्यूचा हा पहिलाच घाला पडला. यामुळें माझ्या पत्नीला तर हें दुःख फारच जाणवलें आहे. ‘लहान मूल मेलें, त्याचें इतकें काय?’ असें म्हणून लोक माझें व तिचें समाधान करूं पाहतात. पण हा विचार अंतःकरण शांत करूं शकत नाहीं. अंतःकरणाला विवेचकबुद्धीचा स्वार्थ ठाऊक नसल्यामुळें नफानुकसान ठरविण्याचें काम त्याच्याकडून होत नाहीं. त्यांतून मातेचें अंतःकरण म्हणजे परमेश्वराच्या दयेचें ऐहिक मूर्तरूपच आहे. तेव्हां त्याला स्वार्थाचा विचार शिवणार तरी कसा ? यामुळें विचाराच्या गोष्टी लोकांनीं कितीहि सांगितल्या, तरी माझ्या पत्नीच्या डोळ्यांचें पाणी खळत नाहीं.”

यासनाया येथील शाळेंत अजमावून बऱ्याच अंशीं यशस्वी ठरलेल्या आपल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रसार सार्वत्रिक करावा या हेतूनें टॉलस्टॉय यांनीं इ. स. १८७४ सालीं बरीच खटपट केली. सार्वजनिक व्याख्यानें देण्याचा त्यांना कंटाळा असे; तथापि आपली ही नावड क्षणभर बाजूला ठेवून मास्को येथील साहित्यमंडळीपुढें त्यांनीं व्याख्यानेंहि दिलीं.

या मंडळीच्या भव्य दिवाणखान्यांत त्यांचें पहिलें व्याख्यान झालें, तेव्हां ती सारी जागा श्रोत्यांनीं अगदीं चिकार भरून गेली होती. या मंडळीचे अध्यक्ष शाटिलॉफ यांनीं व्याख्यान सुरू करण्याची टॉलस्टॉय यांस विनंति केली; पण एकट्यानें लांबचलांब व्याख्यान देण्यापेक्षां या प्रश्नाची चर्चा प्रश्नोत्तररूपानें व्हावी, अशी सूचना टॉलस्टॉय यांनीं केली. हा वादविवाद बऱ्याच चढाओढीनें होऊन अखेरीस शिक्षणविषयक बहुतेक सर्व प्रश्नांची चर्चा तेथें झाली. या चर्चेत रशियांतील बहुतेक प्रमुख विद्वानांनीं व शिक्षकांनीं भाग घेतला होता. जें शिक्षण आणि जी संस्कृति सामान्य जनांच्या पचनी पडत नाहीं, अथवा जीबदल स्वतः त्यांच्या ठिकाणीं आतुरता नाहीं, अशी संस्कृति आणि असें शिक्षण लोकांवर बळ-

जबरीनें लादणें, अत्यंत नुकसानकारक आहे, असें आपलें मत टॉलस्टॉय यांनीं जोरानें प्रतिपादन केलें. त्यांच्या मनाचा कल विशेषतः अर्वाचिन शास्त्राच्या विरुद्ध बराच दिसला. प्राचीन काळचीं ज्योतिष वगैरे शास्त्रें आज जशीं कुचकामाचीं ठरलीं आहेत, त्याचप्रमाणें प्रत्यहीं लागणाऱ्या नव्या शोधानें आजचीं शास्त्रें उद्यां निरुपयोगी ठरण्याचा संभव आहे. यामुळें असल्या गोष्टींचें ओझें कोंवळ्या मुलांच्या स्मरणशक्तीवर लादणें, हें घातक आहे; असा टॉलस्टॉय यांच्या मताचा आशय होता. भाषा आणि अंकगणित या पलीकडचे कोणतेहि विषय मुलांस असूं नयेत, असें त्यांचें म्हणणें होतें. मुलांस वाचावयास कसें शिकवावें, याचा प्रत्यक्ष प्रयोग करावयाचें टॉलस्टॉय यांनीं कबूल केल्यावरून मास्को येथील एका गिरणीत हा प्रयोग त्यांनीं करून दाखविला. या वेळीं साहित्यप्रसारक मंडळाचे अध्यक्ष व इतर बरेच सभासद हजर होते. हा प्रयोग या मंडळाचे दृष्टीनें इतका यशस्वी झाला कीं, शाटिलॉफ यांच्या सूचनेवरून हा प्रयोग पक्का अजमावून पाहण्याकरितां दोन महिन्यांच्या मुदतीनें दोन शाळा साहित्यप्रसारक मंडळानें तें उघडल्या. एका शाळेंत जुन्या पद्धतीनें व दुसरींत टॉलस्टॉय यांच्या पद्धतीनें शिकविलें जात असे. शाळा सुरू होऊन सात आठवडे लोटल्यानंतर दोन्ही शाळांतील मुलांची परीक्षा घेऊन रिपोर्ट लिहिण्याकरितां एका कमेटीची नेमणूक झाली. दोन्ही शाळांच्या परीक्षा झाल्या; पण कमेटीच्या सभासदांचें एकमत होईना, तेव्हां त्यांनीं आपापले वेगळे रिपोर्ट लिहिले. परीक्षेचें काम योग्य परिस्थितींत झालें नाहीं, असा आक्षेप टॉलस्टॉय यांनीं घेतला होता. टॉलस्टॉय यांच्या पद्धतीनें चाललेल्या शाळेची परीक्षा होत असतां बाहेरील प्रेक्षकांची रहदारी एकसारखी सुरू होती. यामुळें प्रश्नांकडे मुलांचें वारंवार दुर्लक्ष्य होई, असें टॉलस्टॉय म्हणाले. तथापि अशा स्थितींतहि त्यांची पद्धति जुन्या पद्धतीहून थोडी तरी अधिक यशस्वी ठरली. तेव्हां तिची माहिती रशियांतील बऱ्याचशा भागास करून द्यावी, या उद्देशानें शाटिलॉफ यांच्या नांवें पत्ररूपानें एक मोठा रिपोर्ट व निबंध टॉलस्टॉय यांनीं तयार केला आणि त्याच्या प्रति कापून त्या त्यांनीं गांवोगांव वांटविल्या.

पिटर्सबर्ग येथें 'फादर-लँड-जर्नल' या नांवाचें एक मोठें वजनदार मासिक निघत असे. हें मासिक इ. स. १८६८ सालीं नेकन्यासॉफ यानें आपल्या ताब्यांत घेतलें. नेकन्यासॉफ आणि टॉलस्टॉय यांचा संबंध अलीकडे बरींच वर्षें तुटला होता; पण पिटर्सबर्गच्या मासिकाचें चालकत्व नेकन्यासॉफकडे आल्यावर त्याच्याद्वारें शिक्षण विषयाची चर्चा करण्याकरितां टॉलस्टॉय यांनीं नेकन्यासॉफपार्शीं पत्रव्यवहार सुरू केला. कॉटेम्पोरेरी या मासिकाशीं टॉलस्टॉय यांचा संबंध अगोदरच होता. तेव्हां टॉलस्टॉय यांचे लेख त्याच मासिकाच्याद्वारें वास्तविक पुढें यावयाचे; पण हें मासिक इ. स. १८६६ सालीं सरकारच्या दडपशाहीस बळी पडल्यामुळें टॉलस्टॉय यांस दुसरें द्वार शोधावें लागलें. 'फादर-लँड-जर्नल'च्या सप्टेंबरच्या अंकांत 'सामान्य लोकांचें शिक्षण' मथळ्याखालीं एक निबंध टॉलस्टॉय यांनीं लिहिला.

इ. स. १८६२ सालीं स्वतःच्या 'यासनाया' मासिकांत टॉलस्टॉय यांनीं या विषयाची बरीच चर्चा केली होती; पण त्या वेळीं लोकांत त्यासंबंधीं विशेषशी पर्वी कोणाकडूनच दाखविण्यांत आली नाहीं. सांप्रतच्या प्रसंगीं टॉलस्टॉय यांचें नांव तेव्हांपेक्षां अधिक प्रसिद्ध झालें होतें व 'फादर-लँड-जर्नल' हें मासिकहि मोठें वजनदार गणलें जात होतें. यामुळें त्यांत हा लेख प्रसिद्ध झाल्याबरोबर या विषयाची चर्चा बऱ्याच पत्रांनीं सुरू केली. टॉलस्टॉय यांच्या लेखावर अनुकूलप्रतिकूल अशा बऱ्याच टीका झाल्या. टॉलस्टॉय यांच्या या लेखामुळें जुन्या शिक्षणपद्धतींत विशेषसा बदल ताबडतोब पडला असें नाहीं; तथापि लोकशिक्षणाच्या बाबींत स्वतःकडे अग्रगण्यपणा घेणाऱ्या घमंडानंदांस यामुळें बराच धक्का बसला, यांत संशय नाहीं. शाळांतील मुलें म्हणजे मेंढरें असून त्यांचे शिक्षक-गुराखी त्यांस वळवितील तसें त्यांनीं वळावें, हा लोकांचा समज या लेखानें बराच कमी झाला. टॉलस्टॉय यांनीं कुचकामाचीं म्हणून ठरविलेलीं कांहीं पुस्तकें शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांतून वजाहि झालीं.

ही शिक्षणविषयाची चर्चा इ. स. १८७५ च्या जानेवारीपासून पुढेंहि कांहीं काळ बरीच जोरानें चालू होती. यांत बऱ्याच विद्वान् लोकांनीं आपल्या लेखांची भर घातली होती.

शेतकरी लोकांकरितां विश्वविद्यालय सुरू करावें, असाहि विचार टॉलस्टॉय यांच्या मनांत आला होता, ही गोष्ट वाचकांस आठवत असेलच. या आपल्या कल्पनेला मूर्तस्वरूप देण्याकरितां टॉलस्टॉय यांनीं याच सालीं खटपट सुरू केली. यासनायाच्या शाळेंतील कांहीं मुलांचें प्राथमिक शिक्षण घुरें झालें होतें. या मुलांना घुढें शिकण्याची इच्छा होती. बीजगणितादि कठिण विषय टॉलस्टॉय यांनीं या मुलांस खाजगी रीतीनें शिकविले होते व या बाबतींत त्यांस चांगलें यशहि आलें होतें. तेव्हां विश्वविद्यालयाचा प्रयोग याच मुलांपासून सुरू करावा, असा विचार त्यांच्या मनांत आला.

प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार शेतकरी लोकांत व्हावा तसा न होण्याचें आणखीहि एक कारण टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या एका लेखांत दिलें होतें. प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळागुरूचा भारी पगार गरीब शेतकरी लोकांस परवडत नाहीं, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला होता. तेव्हां या मध्यमवर्गाच्या शिक्षकांपेवजीं खुद्द शेतकरीवर्गांतूनच शिक्षक निर्माण केले, तर शिक्षणप्रसारास अधिक मदत होईल, असें त्यांस वाटे. या हेतूनें स्वतःच्या देखरेखीखालीं व आपल्या पुढारीपणाखालीं चाळणारें एक ट्रेनिंग कॉलेज यासनाया येथें सुरू करण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

इ. स. १८७४ च्या २० नोव्हेंबरच्या बर्स याला लिहिलेल्या पत्रांत कौंटेसबाई म्हणतात,

“आमचीं शेतकीचीं हिंवाळ्याचीं कामें झपाट्यानें सुरू आहेत. लियोचें लक्ष सध्यां शेतकऱ्यांचें शिक्षण, प्राथमिक शाळा, पाठशाळा इत्यादिकांकडे पूर्ण गुंतून गेलें आहे. या कामांत सकाळपासून रात्रीपर्यंतचा त्यांचा सारा वेळ निघून जातो. त्यांच्या या मेहनतीला प्रत्यक्ष फळ किती येईल हें मला सांगवत नाहीं. ती सारीच फुकट जाईल, अशीहि शंका केव्हां केव्हां मनांत येते. यापेक्षां त्यांच्या हातून आणखी कांहीं कादंबऱ्या निर्माण झाल्या असत्या, तर अधिक बरें झालें असतें. अशा प्रकारच्या कार्यांत त्यांच्या बुद्धीचा व्यय होतो, याबद्दल मला केव्हां केव्हां वाईटहि वाटतें. त्यांची खटपट कितीहि मोठी असली, तरी रशियाच्या एका कोपऱ्यापुरतीच ती असल्यामुळें तिला सार्वजनिक फळ किती येईल,

आणि तिचा उपयोग साऱ्या देशाला कितपत होईल, याची मला बरीच शंका आहे.”

टूला प्रांतांतील सरदार व जमीनदार घराण्याचे प्रमुख ‘समारीन’ या नांवाचे एक गृहस्थ होते. या गृहस्थांनीं टॉलस्टॉय यांस मदत करण्याचें चांगलें आश्वासन दिलें. त्या प्रांताच्या लोकलबोर्डाकडे बरीच मोठी रक्कम शिक्षणखर्चाकरतां मंजूर झालेली होती. ही रक्कम मिळण्याची खटपट टॉलस्टॉय यांनीं करावी, अशी सूचना समारीन यानें केली. तेव्हां नव्या निवडणुकींत टॉलस्टॉय उमेदवार म्हणून उभे राहिले व ते सभासद म्हणून निवडून आले. नंतर सर्व सभासदांनीं एकमतानें त्यांची नेमणूक शिक्षण-कमेटीच्या मुख्याच्या जागीं केली.

बोर्डाच्या हातीं असलेली रक्कम नव्या पद्धतीचीं ट्रेनिंग कॉलेजेें काढण्याकरतां खर्चावी, अशी सूचना टॉलस्टॉय यांनीं केली आणि तिला बहुतेक सभासदांचें अनुकूल मतहि मिळालें. पण रशियांतील शेतकऱ्यांचें दुर्दैव अजून संपलें नव्हतें. क्याथेराईन राणीची तिथी याच सुमारास पडत होती आणि तिचें स्मारक उभारण्याकरतां पैसा गोळा करण्याचें काम सर्व देशभर चालू होतें. तेव्हां बोर्डाच्या हातीं असलेला पैसा या कामाकडे लावावा, अशी सूचना एका वृद्ध सभासदानें केली. या सूचनेविरुद्ध बोलणें अर्थातच कोणासहि शक्य नसल्यामुळें ती सर्वानुमतें पास झाली व टॉलस्टॉय यांचे बेंत जागचेजागींच राहिले.

टॉलस्टॉय यांनीं जी शिक्षणविषयक खटपट चालविली होती, तिच्यांत त्यांना कोणताहि स्वार्थ साधावयाचा नव्हता. गरीब शेतकरीवर्गाचें हित आपल्या हातून होईल तितकें करावें इतकीच त्यांची इच्छा होती; पण अशा प्रकारची कोणतीहि चळवळ चालूं द्यावयाची नाहीं, अशी शपथ रशियन सरकारनें घेतली असल्यामुळें टॉलस्टॉय यांच्या प्रत्येक कार्यांत अडथळे घालण्याचा उद्योग अधिकारीवर्गानें एकसारखा चालविला होता. सैन्यांतील शिपायी लोकांकरतां एक पत्र टॉलस्टॉय यांनीं सुरू केलें होतें, अधिकारीवर्गानें तें ताबडतोब बंद केलें. टॉलस्टॉय यांनीं कांहीं गोष्टी लिहिल्या, कीं अधिकाऱ्यांनीं आपली कुऱ्हाड चालवून त्या छिन्नभिन्न करा-

व्यात ! भलत्यासलत्या संशयावरून त्यांच्या घराची व शाळेची झडतीहि त्यांनी घेतली. त्यांच्या शाळापत्रकांतहि व्यत्यय आणण्यास अधिकार्यांनी कमी केलें नाहीं. अशा स्थितींत टॉलस्टॉय यांचें पित्त सरकाराविरुद्ध खवळवें, यांत कांहीं नवल आहे काय ? सरकार म्हणजे सामान्य जनसमूहाला अज्ञानकृपांत लोटणारी संस्था होय, असा टॉलस्टॉय यांच्या बुद्धीचा निश्चय होऊं लागला. रशियन सरकार अशा रीतीनें विप्रवृक्षाचें जें बीजा-रोपण करीत होतें, त्याला मोहोर येण्यास याच सुमारास सुरुवात झाली. रशियन तरुण-तरुणींचीं मनं हळू हळू पण निश्चयानें भडकण्याचा सुमार दिसूं लागला. रशियाच्या दुःस्थितीचें कारण त्यांच्या एकंदर समाजरचनेंत आहे, हा समज तरुणांच्या चित्तांत जीव धरूं लागला. रशियन समाजाची सारीच घडी पालथी केली पाहिजे, असा त्यांचा निश्चय होऊं लागला. यांत वरेंच सुशिक्षित तरुण, पुढारी बनले होते आणि त्यांत मजूरवर्गाची व शेतकऱ्यांची भर पडत होती.

टॉलस्टॉय यांचें लक्ष या वेळीं शिक्षणांत वरेंच गुंतलें असल्यामुळे कादंबरी लेखनाचें त्यांचें कार्य अगदींच बंद नसलें, तरी तें रेंगाळत चाललें होतें. इ. स. १८७४ च्या उन्हाळ्याच्या सुमारास अनाक्यारे-निना ही कादंबरी त्यांनीं हातीं घेतली होती; पण त्या सालाच्या अखेरपर्यंत तिचें एकहि पान त्यांच्या हातून प्रसिद्ध झालें नाहीं.

टॉलस्टॉय यांनीं लिहिलेल्या गोष्टींपैकीं कांहीं निवडक गोष्टींचें भाषांतर फ्रेंच भाषेंत करण्याचें काम दूरजीनेफ यानें हातीं घेतलें होतें. दूरजीनेफ यानें फेट याला मार्च महिन्यांत लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ टॉलस्टॉय यांच्या कांहीं गोष्टींचें भाषांतर पारीस येथील कोणत्या तरी पत्रांत शक्य तितक्या लवकर प्रसिद्ध करण्याची खटपट मी करीत आहे. दि कोझ्याक् या कादंबरीचें भाषांतर येत्या पावसाळ्यांत बहुधा पुरें होईल. मी ही गोष्ट जों जों वाचतां, तों तों माझे मन तिजकडे अधिकाधिक वेधत जातें. रशियन कादंबऱ्यांत ही गोष्ट सर्वोत्कृष्ट आहे, अशी माझी अधिकाधिक खात्री होत जाते.”

इ. स. १८७४ च्या एप्रिल महिन्यांत टॉलस्टॉय यांस आणखी एक

मुलगा झाला. याचें नांव त्यांनीं निकोलस असें ठेवलें. जन्ममृत्यूंची भरती-ओहोटी अखंड चालू राहणें, हा सृष्टीचा नियमच आहे. टॉलस्टॉय यांचें घराणेंहि या नियमाला अपवाद होतें असें नाहीं. थोड्याच महिन्यांपूर्वी टॉलस्टॉय यांचें एक तान्हें मूल मृत्यु पावलें होतें आणि आतां आणखी एक घाला त्यांच्या घराण्यावर पडला. तारीख ३० जून रोजीं टाशियाना आत्याबाई मरण पावली व पुढें लवकरच टॉलस्टॉय यांची एक खरी आत्याहि तिच्या मागोमाग गेली. टाशियानासंबंधीं टॉलस्टॉय यांच्या मनांत अत्यंत प्रेम व आदरबुद्धि हीं अखेरपर्यंत वसत होतीं. तिचें स्मरण त्यांना केव्हांहि झालें, तरी त्यांचा कंठ अगदीं दाटून येत असे. एके वेळीं तिच्यासंबंधानें कांहीं गोष्टी निघाल्या असतां टॉलस्टॉय म्हणाले:—

“अखेरच्या दुखण्यांत तिची शक्ति जात चालली, तेव्हां आपला मृत्यु समीप आला हें तिला कळून चुकलें. एके दिवशीं मला जवळ बोलावून ती म्हणाली, ‘बाळ, ही खोली चांगली प्रशस्त आहे, ती तुम्हांला पुढें मागें लागेल. या खोलींत मी मेलें तर तुम्हांला या ठिकाणीं बरें वाटणार नाहीं. याकरतां मला बाजूच्या दुसऱ्या एकाद्या खोलींत नेऊन ठेव.’ लोकांची काळजी तिला किती वाटत होती, हें या हकीकतीवरून तुम्हांस समजेल. मला आठवतें तेव्हांपासून ती अशीच होती. लोकांच्या उपयोगी कोणत्या रीतीनें पडतां येईल, याशिवाय दुसरा कोणताच विचार तिच्या चित्तांत घोळत नसे. तिचा सारा जन्म परहिताच्या चिंतनांत गेला.”

“ती अगदीं शांतवृत्तीनें मरण पावली. तिच्या इच्छेप्रमाणें तिला आम्ही एका बाजूच्या खोलींत नेऊन ठेवलें होतें. मरणाच्या वेळीं तिला बेशुद्धी येत चालली होती. ती कोणाला ओळखीत नव्हती; तथापि मला मात्र ती अखेरपर्यंत ओळखीत होती. मला पाहिल्याबरोबर तिच्या तोंडावर तजेला येई आणि ती आपले ओंठ हालवी. ‘निकोलस’ हे शब्द उच्चारण्याची ती खटपट करीत होती. अशा रीतीनें मरेपर्यंत माझ्यावरचें तिचें प्रेम केव्हांहि उणें झालें नाहीं आणि त्यांत कधींहि खंड पडला नाहीं.”

टॉशियानाची प्रेतयात्रा निघाली, तेव्हां यासनायांतील एकंदर साठहि घरांतील सर्व माणसें प्रेतयात्रेबरोबर चालत होतीं आणि तिच्या आत्म्याला

शांति प्राप्त व्हावी, यासाठी ख्रिस्तीधर्मानें सांगितलेलीं सूक्तें म्हणत होतीं. यावरून सामान्य शेतकरीवर्गाचेंहि प्रेम तिजवर किती होतें, हें दिसून येतें. टॉशियानानें साऱ्या जन्मांत कोणालाहि कडू बोलून दुखाविलें नाहीं, यामुळें तिच्या ओळखीच्या प्रत्येक माणसाचें प्रेम तिजवर जडे यांत बिलकुल नवल नाहीं.”

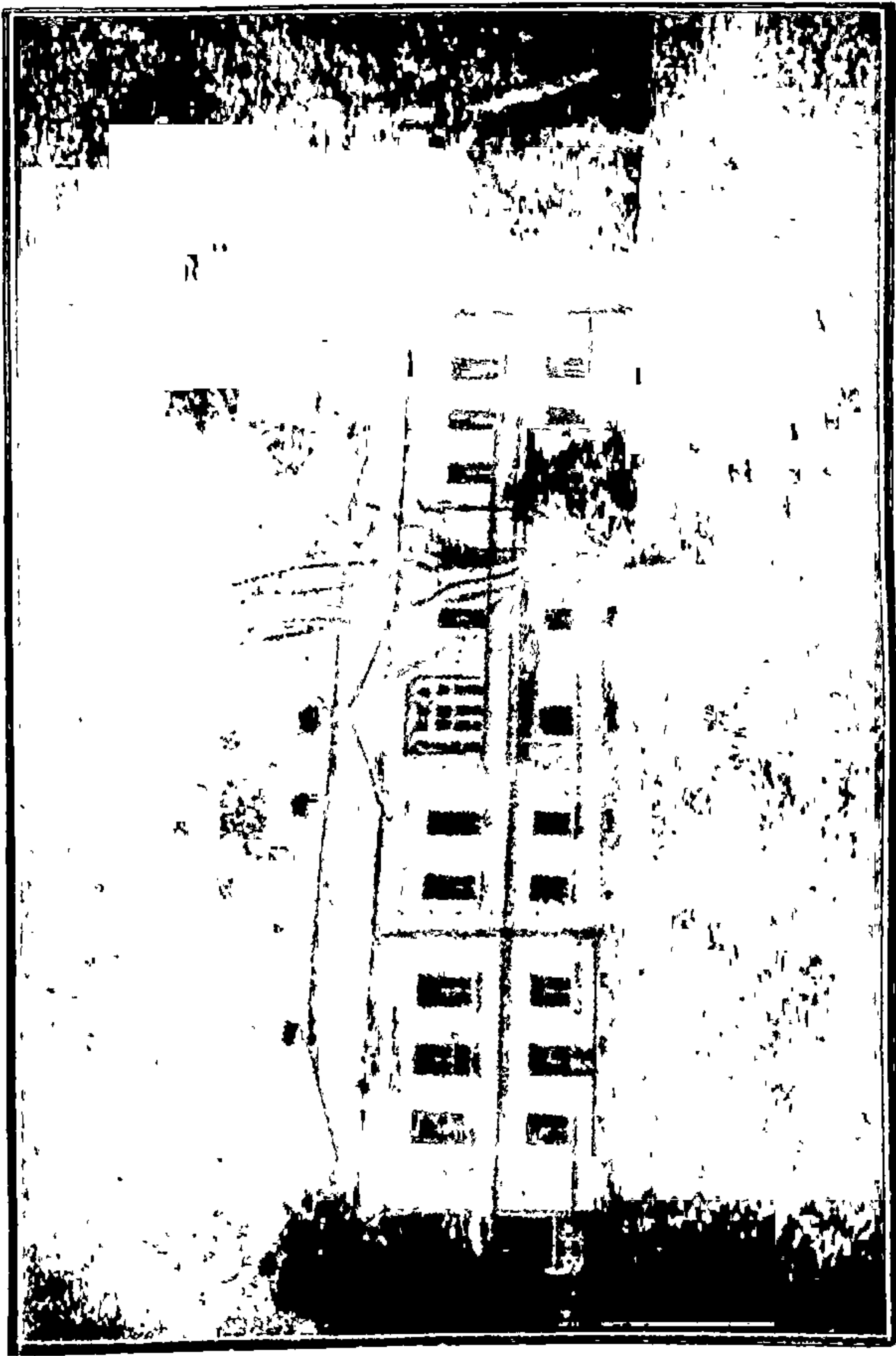
तारीख २४ जून इ. स. १८७४ रोजी फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“ दोन दिवसांपूर्वी टॉशियाना आत्याबाईंचा अंत्यविधि आम्ही केला. ती आम्हांला लवकरच सोडून जाणार, हें तिच्या मरणाच्या आधीं बरेच दिवस मला दिसूं लागलें होतें. यामुळें या दुःखाची आगामी सूचना माझ्या मनाला मिळाली होती; तथापि ती आम्हांला जेव्हां खरोखरच सोडून गेली, तेव्हां माझ्या दुःखाची तीव्रता रतिभरहि कमी जाणवली नाहीं. बाकीची सर्व मंडळी खुशाल आहेत. सध्यां हवामानहि चांगलें असल्यामुळें मी आळशी वनत चाललों आहे.”

तारीख २२ ऑक्टोबरच्या पत्रांत ते लिहितातः—

“ निकोलस्की येथें थोडीशी जमीन घेण्याचा माझा विचार आहे आणि त्यासाठीं कांहीं रक्कम तारण गहाणावर मला कर्जाऊ काढावी लागली. तुमच्यापार्शीं कर्जास देण्यासाठीं कांहीं पैसा असेल, तर निकोलस्की येथें ऑरलॉफ याला कळवा. म्हणजे तो तुमच्याशीं सारा व्यवहार निश्चित करील. तुम्हांला भेटण्याची फार इच्छा होती; पण शाळा—संसाराचें काम आणि शेतकी, यांच्या ब्रोजाखालीं मान वर करण्याची सुद्धां सोय मला नाहीं. एकादे दिवशीं शिकारीला देखील जाण्याची फुरसद मिळत नाहीं.”

याच वर्षीं टॉलस्टॉय यांच्या बालवाचनपाठाची दुसरी आवृत्ति निघाली. या आवृत्तींत टॉलस्टॉय यांनीं बरेच फेरफार केले. प्रथम जरूरी पुरती अक्षर ओळख मुलाला झाली, म्हणजे वाचनाची गोडी त्याला लागावी म्हणून अगदीं सोपीं, लहान व मौजेचा अर्थ असलेलीं अशीं वाक्यें या आवृत्तींत आरंभीं त्यांनीं घातलीं. टॉलस्टॉय यांच्या कोणत्याहि प्रयत्नाला सरकारचें पाठबळ केव्हांच मिळत नसे. अशा स्थितींतहि शिक्षण-

शासनाया-पालियाना.

खात्याच्या प्रधानानें हें पुस्तक पसंत करून तें सर्वत्र चालू करण्याची शिफारस शाळागुरूंना केली. या गोष्टींतच या वाचनपाठमालेचें महत्त्व दिसून येतें. सांप्रत या पुस्तकाच्या प्रत्येकीं पन्नास हजार अशा संख्येच्या किती तरी आवृत्ती निघाल्या आहेत.

‘रशियन मेसेंजर’ या मासिकाच्या इ. स. १८७५ च्या अंकांत अना-
क्यारेनिना या कादंबरीचीं पहिलीं चार प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं.

इ. स. १८७५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत टॉलस्टॉय यांचा सर्वांत धाकटा मुलगा निकोलस मॅदूच्या विकारानें मरण पावला. फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“ आमच्यावर दुःखें एकामागून एक येत आहेत. माझा मुलगा निकोलस दहा महिन्यांचा होऊन मरण पावला. वीसवावीस दिवस मॅदूच्या विकारानें तो आजारी होता. अखेरीस तीन दिवसांपूर्वी त्याच्या यातनांचा अंत झाला. माझ्या पत्नीकडे पाहून माझेहि दुःख अनावर होतें.”

“ क्यारेनिनाचे प्रसिद्ध झालेले भाग तुम्हांस फार आवडले, हें पाहून मला फार संतोष होतो. पुष्कळ लोक तिची स्तुति करतात, हेंहि मला आनंददायकच आहे; तथापि लोकांच्या स्तुतीचाहि आनंद मला आतांशा होईनासा झाला आहे. माझ्या लेखाची चहा झाली अथवा लोकांनी त्याचा तिरस्कार केला, तर मला त्याचें सुखदुःख कांहींच वाटत माहीं.”

“ शाळेचें काम एका बाजूनें माझे मन ओढीत आहेच आणि त्यांतच एका नव्या कथानकाकडे तें वेधलें जात आहे. निकोलस भयंकर आजारी असतां या कथानकाची रचना माझ्या मनांत जन्म पावली.”

“ माझ्या ‘हुजार’ या कादंबरीच्या फ्रेंच भाषांतराचे कांहीं भाग टूरजीनेफकडून आले आहेत. सोबत एक पत्र आहे. एकाद्या तिन्हाइतानें अगदीं अनोळखी माणसाला लिहावें, अशा धर्तीची भाषा टूरजीनेफ यानें वापरली आहे. व्हडों बाई माझ्या दुसऱ्या कांहीं ग्रंथांचें भाषांतर करीत आहे, असाहि मजकूर या पत्रांत आहे. प्रसिद्ध झालेलें भाषांतर मजकडे पाठविण्याचें अथवा दुसऱ्या पुस्तकांचीं भाषांतरें होत आहेत, हें कळविण्याचें कांहीं कारण टूरजीनेफ यांस नव्हतें.”

खात्याच्या प्रधानानें हें पुस्तक पसंत करून तें सर्वत्र चालू करण्याची शिफारस शाळागुरूंना केली. या गोष्टींतच या वाचनपाठमालेचें महत्त्व दिसून येतें. सांप्रत या पुस्तकाच्या प्रत्येकीं पन्नास हजार अशा संख्येच्या किती तरी आवृत्ती निघाल्या आहेत.

‘रशियन मेसेंजर’ या मासिकाच्या इ. स. १८७५ च्या अंकांत अना-
क्यारेनिना या कादंबरीची पहिलीं चार प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं.

इ. स. १८७५ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत टॉलस्टॉय यांचा सर्वांत धाकटा मुलगा निकोलस मेंदूच्या विकारानें मरण पावला. फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“ आमच्यावर दुःखें एकामागून एक येत आहेत. माझा मुलगा निकोलस दहा महिन्यांचा होऊन मरण पावला. वीसबावीस दिवस मेंदूच्या विकारानें तो आजारी होता. अखेरीस तीन दिवसांपूर्वी त्याच्या यातनांचा अंत झाला. माझ्या पत्नीकडे पाहून माझेहि दुःख अनावर होतें.”

“ क्यारेनिनाचे प्रसिद्ध झालेले भाग तुम्हांस फार आवडले, हें पाहून मला फार संतोष होतो. पुष्कळ लोक तिची स्तुति करतात, हेंहि मला आनंददायकच आहे; तथापि लोकांच्या स्तुतीचाहि आनंद मला आतांशा होईनासा झाला आहे. माझ्या लेखाची चहा झाली अथवा लोकांनी त्याचा तिरस्कार केला, तर मला त्याचें सुखदुःख कांहींच वाटत माहीं.”

“ शाळेचें काम एका बाजूनें माझे मन ओढीत आहेच आणि त्यांतच एका नव्या कथानकाकडे तें वेधलें जात आहे. निकोलस भयंकर आजारी असतां या कथानकाची रचना माझ्या मनांत जन्म पावली.”

“ माझ्या ‘हुजार’ या कादंबरीच्या फ्रेंच भाषांतराचे कांहीं भाग टूरजीनेफकडून आले आहेत. सोबत एक पत्र आहे. एकाद्या तिन्हाइतानें अगदीं अनोळखी माणसाला लिहावें, अशा धर्तीची भाषा टूरजीनेफ यानें वापरली आहे. व्हर्डी बाई माझ्या दुसऱ्या कांहीं ग्रंथांचें भाषांतर करीत आहे, असाहि मजकूर या पत्रांत आहे. प्रसिद्ध झालेलें भाषांतर मजकडे पाठविण्याचें अथवा दुसऱ्या पुस्तकांचीं भाषांतरें होत आहेत, हें कळविण्याचें कांहीं कारण टूरजीनेफ यांस नव्हतें.”

अनाक्यारेनिना दूरजीनेफला आवडल्याचें दिसत नाहीं. 'नोवी-रेम्या' पत्राच्या मालकाला लिहिलेल्या पत्रांत तो म्हणतो:—

“ टॉलस्टॉय यांची बुद्धि दिव्य आहे, यांत संशय नाहीं; पण या कादंबरींत तिची प्रतिभा मला दिसत नाहीं. एकंदर समाजापासून लांब कोठें तरी पडल्याचा भास मला होतो. यांत साहित्यकला म्हणून कांहीं नाहीं आणि तिचा दुसरा भाग तर अगदीं उथळ आहे.”

“ या कादंबरींत कांहीं स्थळें फार सरस आहेत; तथापि एकंदरीनें तींत आंबलेला व बेचव झालेला भाग बराच आहे. त्यांत मास्कोच्या शहराची घाण मला येते. वृद्ध कुमारिका आणि अहंमन्य जमीनदार यांचाहि सुळसुळाट कोठें कोठें दिसतो.”

अना-क्यारेनिनावद्दल दूरजीनेफ यानें अशा प्रकारचें मत प्रगट केलें, तें टॉलस्टॉय यांच्या खाजगी द्वेषामुळें नव्हे हे उघड आहे. या दोघांत स्नेहभाव नव्हता ही गोष्ट खरी; तथापि परस्परांची किंमत परस्पर जाणून होते. टॉलस्टॉय यांच्या कित्येक लेखांबद्दल पूर्ण आदरभाव दूरजीनेफ यानें पूर्वीं अनेक प्रसंगीं व्यक्त केला होता, तेव्हां ही नवी कादंबरी त्यांच्या पसंतीस उतरली नाहीं, यांचें कारण खाजगी द्वेषाहून कांहीं वेगळेंच, असलें पाहिजे. दूरजीनेफ यानें ही कादंबरी इतकी वाईट ठरविली आहे, तर त्यांच्याच तोडीच्या दुसऱ्या कित्येक परीक्षकांनीं टॉलस्टॉय यांच्या साऱ्या लेखांत ही कादंबरी सर्वोत्कृष्ट ठरविली आहे.

या वर्षाच्या उन्हाळ्यांत टॉलस्टॉय यांचें सारें कुटुंब समारा येथील वतनावर रहावयास गेलें होतें. पूर्वींच्या मिळकतींत आणखी भर पडून या वेळीं तिची एकंदर मोजणी सोळा हजार एकरांवर गेली होती. या वर्षींही महंमदशहा टॉलस्टॉय यांच्या नोकरीवर येऊन राहिला होता.

टॉलस्टॉय आपल्या साऱ्या कुटुंबासह शेतकीच्या कामांत लक्ष घालीत होते. समारा प्रांतांतील शेतकीची पद्धति अद्यापीहि पुष्कळ अंशीं जुनाट रीतीची आणि अडाणीपणाची असल्यामुळें या घद्यांतील फायदा पुष्कळ अंशीं कमी होतो, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला.

पांच अथवा सहा जोड्या बैलांच्या लावून नांगरणीचें काम चाले. या

बैलांच्या गळ्यांत मंजूळ नाद देणाऱ्या घंटा बांधलेल्या असत. दिवसां सारी टॉलस्टॉय मंडळी नांगर धरावयास जात. त्या वेळीं बैलांच्या गळ्यांतील घंटांचा ध्वनि, गुराख्यांनीं वाजविलेले पावे आणि स्वच्छ सूर्यप्रकाश इत्यादि गोष्टींनीं या साऱ्या मंडळींचीं मनं रममाण होऊन जात. चांदण्या रात्रीं चांदणेंहि अगदीं शुभ्रें पडे; तेव्हां टॉलस्टॉय आपल्या सर्व कुटुंबासह रात्रीच्या वेळींहि शेतांत जाऊन वसत. आजूबाजूस मनोरम सृष्टिशोभा आणि त्यांत टॉलस्टॉय यांजसारखा काव्यमय अंतःकरणाचा वक्ता. अशी जोड जमली म्हणजे रात्र केव्हां संपली, हेंहि श्रोतेमंडळीस कळत नसे.

समारा येथील मिळकतीवर असतां टॉलस्टॉय यांनीं बरींच नवीं घोडी खरेदी करून घोड्यांच्या एका नव्या जातीची पैदास करण्याची खटपट केली. एके दिवशीं हा सारा कळप व महमदशहाचा कळप एके ठिकाणीं चरत असतां किरगिझ नांवाच्या जातीच्या एका वडारी टोळीनें हा सर्व कळप पळविण्याची खटपट केली. तेव्हां महमदशहाच्या कांहीं स्वारांनीं त्या टोळीचा पाठलाग करून तीं घोडीं परत आणलीं.

समारा प्रांतीं जमीन पेरणें ही एक प्रकारची जुगारच होय, असें टॉलस्टॉय म्हणत. जमीन खेडण्यास लागणारा खर्च मूळ किंमतीच्या तिप्पट होई आणि जून महिन्यांत भरपूर पाऊस न झाला, तर तो सारा खर्च मार्तींत जाई. उलट पाऊस अगदीं भरपूर पडला, तर एकंदर पीक तीसचाळीस पटीनें अधिक येई. अशा रीतीनें उत्पन्नाचें एकंदर मान सर्वस्वीं पावसावर अवलंबून होतें.

आजूबाजूच्या खेड्यांत कित्येक सुखवस्तु रक्षिण्यन शेतकी करून राहिले होते. या मंडळीचा स्नेहहि टॉलस्टॉय यांनीं संपादन केला. ही सारी मंडळी घरची खाऊनपिऊन सुखी असल्यामुळें खालच्या शेतकरी वर्गांत मिसळण्याची संवय त्यांस केव्हांच नव्हती. यामुळें त्यांच्या अंगीं एकल-कोंडेपणा आला होता; तथापि मुक्यासहि बोलकें करण्याची हातोटी टॉलस्टॉय यांस उत्तम साधली असल्यामुळें ही सारी मंडळी टॉलस्टॉय यांजकडे जाऊं येऊं लागली व त्यांच्या संगतीनें खालच्या शेतकरी वर्गांतहि त्यांची घसटण पडत चालली. टॉलस्टॉय जेथें जेथें जात तेथें तेथें

परस्पर सहाय्याचा आणि सहानुकंपेचा धडा अशा रीतीने ते प्रत्यक्ष उदाहरणाने घालून देत.

समारा प्रांतांत दोन वेगवेगळ्या धर्मांच्या लोकांची वस्ती आहे. बाष्कीर लोक महमदानुयायी असून बाकीची रशियन वस्ती जुन्या ख्रिस्तीपंथाची आहे; तथापि या दोन जातींत पूर्ण सख्य असून परस्परांच्या धर्ममार्गांत ढवळाढवळ न करतां या दोन्ही जाती पूर्ण सलोख्याने आणि गुण्यागोविंदाने नांदतात हे पाहून टॉलस्टॉय यांस फार संतोष झाला. ख्रिस्ती पंथाचे कर्मठ उपाध्येसुद्धां महमदीधर्मीयांशीं पूर्ण स्नेहाने आणि सलोख्याने वागतात.

एके दिवशीं एका धर्मोपाध्यायाच्या घरीं टॉलस्टॉय आणि त्यांचा मेव्हणा बस हे रात्रीं बराच वेळपर्यंत गप्पागोष्टी करीत बसले होते. रात्र आधींच अंधारी आणि त्यांत पाऊस पडत होता. यामुळे त्या अंधाराला अधिकच भीषणता आली होती. टॉलस्टॉय आणि बस घरीं यावयास निघाले, ते काळोखांत कोठें वाट चुकले. त्यांच्या घोड्यांचीं डोकींसुद्धां त्यांस दिसत नव्हतीं इतका कुट्ट काळोख पडला होता. अशा स्थितींत ते अजमासाने कोठें तरी जात होते. शेतकाम करणाऱ्या एका म्हातान्या घोड्यावर बस बसला होता. जातां जातां ते घोडे डाव्या हाताकडे ओढ खाऊं लागले. आपला रस्ता उजवीकडे असावा, असें बसला वाटून तो त्याला तिकडे वळविण्याचा यत्न करीत होता; पण ते घोडे कांहीं केल्या आपला हट्ट सोडीना. ही ओढाताण पाहून टॉलस्टॉय म्हणाले, 'पक्का रस्ता आपणासहि माहीत नाही. आतां लगाम सईल सोड, आणि त्या घोड्याला वाटेल तिकडे जाऊं दे.' नांगरलेल्या शेतांतील एका पाऊलवाटेनें ते घोडे सरळ निघाले आणि कांहीं वेळाने मोठ्या रस्त्याच्या एका ओळखीच्या जागीं मंडळीस त्यानें बरोबर आणून सोडले.

समारा येथील या वर्षाच्या मुक्कामांत घोड्यांची एक जंगी शर्यत टॉलस्टॉय यांनीं कराविली. सर्व शेतकरी मंडळींनीं आपल्या जवळचीं चांगलीं घोडीं या शर्यतींत पाठवावीं, अशी विनंति महमदशहाने सर्वांस केली. बाष्कीर आणि किरागिश् अशा दोन्ही जातींचे लोक आपापलीं

खिल्लारें आणि पालें घेऊन आले होते. आजूबाजूच्या बऱ्याच लांबच्या प्रदेशांतून उरल नदीच्या कांठचे कोझ्याक व रशियन शेतकरी या शर्यती-सार्थी आले होते.

टॉलस्टॉय यांच्या जमिनींत एक मोठें विस्तीर्ण मैदान या कामासाठीं मुक्रर करण्यांत आलें होतें. तीन मैलांच्या परिघाचें वर्तूळ नांगरून घोड्यांस धांवण्याची जागा तयार केली होती. नेमलेल्या दिवशीं दोनतीन हजार मंडळी शर्यतीच्या जागीं जमा झाली. शर्यतीच्या वर्तुळाच्या बाहेरच्या बाजूस पालें आणि राहुट्या जिकडे तिकडे दिसूं लागल्या. शेजारच्या एका टेंकडीवर सतरांच्या पसरून बाष्कीर लोक खुरमांड्या घालून बसले. यांना घोडीच्या ताकाचे पेंले एक तरुण बाष्कीर मधून मधून भरून देत होता. यांतील कांहीं मंडळी रानटी गाणीं गात होती आणि कांहीं बांसऱ्या व पांचे वाजवीत होती. मध्यें मध्यें कोठें कुस्त्याहि चालल्या होत्या. बाष्कीर लोक कुस्त्या करण्यांत फार पटाईत आहेत. मुख्य शर्यतींत प्रथम तीस घोडे सोडण्यांत आले. यांजवर सुमारें दहा वर्षें वयाचीं मुलें खोगिराशिवाय बसलीं होतीं.

ही सुमारें पावणेदोन तास चालू होती. या शर्यतींत घोडा, बैल, बंदुक, घड्याळ, अंगरखा इत्यादि बक्षिसें ठेवलीं होतीं. हा समारंभ सुमारें दोन दिवस चालला होता आणि मध्यंतरीं कोणताहि व्यत्यय न येतां तो फार मौजेनें पार पडला. या समारंभांत पोलिसचें तोंड कोठें दिसलें नाहीं, यामुळें तर टॉलस्टॉय यांस फारच आनंद झाला.

दरवर्षीं पेट्रोस्की येथें एक मोठी जत्रा भरत असते; या जत्रेला जाण्याचा टॉलस्टॉय यांचा परिपाठ असे. पेट्रोस्की गांवीं एक जुना मठ होता. टॉलस्टॉय यांचा मुक्काम या मठांत असे. या मठांत एक बैरागी रहात होता. ह्या बैरागी पूर्ण त्यागी बनला होता. मठाच्या आवारांत जमिनीखालीं तयार केलेल्या एका भुयारांत तो अगदीं एकांतांत दिवस काढीत होता. तो कधीं कधीं बाहेर येई, तेव्हां त्यानें स्वतः चाळीस वर्षांमागे लावलेलें एक फळझाड तो लोकांस दाखवीत असे. भुयाराबाहेर तो आला म्हणजे याच झाडाखालीं बात्रेकरुंची भेट घेई व कांहीं वेळ

त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करी. टॉलस्टॉय यांनी या बैराग्याची भेट घेतली व त्यानेंही त्यांचें चांगलें स्वागत करून आपलें वसतिस्थान त्यांस दाखविलें. स्वतःस निजावयासाठीं त्यानें एक तिरडी तयार करून ठेवली होती, आणि तिच्यावरच तो झोंप घेई.

पेट्रोस्की गांवीं येणारे भाविक यात्रेकरू आणि जत्रेच्या वेळीं येणारे शेतकरी व इतर लोक या बैराग्याला फार पूज्य मानीत असत. सर्वसंग-परित्यागाचा उत्तम धडा ज्यानें प्रत्यक्ष घालून दिला व प्रपंच्याच्या तंट्या-पासून मोकळें कसें व्हावें हें ज्यानें शिकविलें, अशा मनुष्याबद्दल पूर्ण आदर वाळगणें हेंच योग्य आहे, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. त्यागाचा धडा शिकविणाऱ्या मूर्तिमंत गुरूची जरूर संसारी लोकांना आहे, असें टॉलस्टॉय म्हणत.

तारीख २६ आगस्ट रोजीं टॉलस्टॉय यासनायाला परत आले. त्याच दिवशीं फेट याला घुढील पत्र त्यांनीं लिहिलें.

“आम्ही घरीं सुखरूप पोहोंचलों. पीकपाणी सरासरीनें बरें आहे; पण मजुरीचे दर इतके भयंकर वाढले आहेत कीं, अखेरीस जमाखर्चाची तोंडमिळवणी कशीबशी होते ! गेल्या दोन महिन्यांत माझ्या बोटाना शाईचे डाग पडले नाहींत आणि मनावर विचारांचे ढगहि आले नाहींत. ती कंटाळवाणी ‘अॅना-क्यारेनिना’ कशी तरी तडीला पोहोंचवावी म्हणून मी लवकरच उद्योगास लागणार आहे. हें काम एकदां हातावेगळें झालें म्हणजे दुसऱ्या एकाद्या उद्योगाला मोकळीक मिळेल. या कादंबरीनें माझा किती तरी वेळ खाल्ला आहे.”

“समाराला माझ्या दैवानें मला का ओढून नेलें, हें कांहीं समजत नाहीं. इंग्लंडच्या पार्लमेंटांतिल भाषणें अत्यंत महत्त्वाचीं असतात अशी लोकवार्ता ऐकल्यावरून त्या सभेच्या कांहीं बैठकींनाहि हजर राहून कांहीं भाषणें मीं ऐकलीं. मला तर तीं भाषणें अगदीं नीरस आणि क्षुद्र वाटलीं. समारा येथें शेतकऱ्यांच्या गप्पागोष्टीहि मीं ऐकल्या. आजूबाजूला घाण पसरली आहे, आणि तिजवर माशा घोंगावत आहेत, अशा जागीं बसून ही बाष्कीर मंडळी आपल्या अडाणी भाषेंत आपले विचार प्रगट

करतात. हे विचार अत्यंत आदरानें ऐकत असतां तासांचे तास मी घाल-
वीत असतों. पार्लमेंटांतील शब्दजालापेक्षां हे अडाणी लोकांचे विचार
मला किती तरी पटीनें अधिक महत्त्वाचे वाटतात. लक्षावाधि लोक ज्या
परिस्थितींत रहात आहेत, आणि ज्या परिस्थितींत केवळ जगण्यासाठीं
घडपड करीत आहेत, त्या परिस्थितींत स्वतः जाऊन राहिल्याशिवाय आणि
या गोष्टी प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिल्याशिवाय शेतकऱ्यांच्या या घडपडीचें खरें
महत्त्व काय आहे, हें कधींहि समजावयाचें नाहीं.”

यासनायाला परत आल्याबरोबर कुटुंबांतील सर्व मंडळींना डांग्या
खोकल्याचा उपद्रव झाला. कौंटेसबाईंनाहि या खोकल्यानें पछाडलें. यामुळें
अकालप्रसूति होऊन त्यांना झालेली मुलगी दोन तासांतच वारली.

टॉलस्टॉय यांचा वडील मुलगा सर्जेस हा आतां बारा वर्षांचा झाला
होता. मुलांना शिकविण्याकरितां एका इंग्रज आणि एका स्वीज शिक्ष-
कणीची योजना कायमचीच केली होती. याशिवाय एक स्वीज, एक फ्रेंच
आणि एक जर्मन असे शिक्षकहि मधून मधून ठेवलेले होते. हे शिक्षक
निरनिराळ्या भाषा बोलण्यास शिकवीत. ही सर्व मंडळी टॉलस्टॉय यांच्या
घरीच रहात असे. याशिवाय त्यांच्या शाळेंत शिक्षक बनलेले त्यांचे विद्यार्थीहि
घरीच होते. वडील मुलगा सर्जेस याला गाण्याचा बराच नाद होता,
आणि त्याचा आवाजहि चांगला असल्यामुळें गाणें शिकविण्याकरितां एक
गवई टॉलस्टॉय यांनीं दूला येथून आणविला होता.

चित्रकलेचा नाद मुलांना लागावा यासाठीं टॉलस्टॉय पुष्कळ खटपट
करीत. या कलेंत टॉलस्टॉय यांची वडील मुलगी टाशियाना हिनें बरेंच
प्राविण्य मिळविलें होतें. मुलांना चित्रें काढतां यावीत, अशी इच्छा
टॉलस्टॉय यांस पुष्कळ होती; तथापि आपल्या तत्त्वास अनुसरून ती
शिकण्यासाठीं त्यांनीं कोणावरहि जुलूम केला नाहीं.

रशियांतील प्राथमिकशाळांत सुरू असलेली शिक्षणपद्धति टॉलस्टॉय
यांस मुळींच पसंत नव्हती; तथापि आपल्या मुलांस विश्वविद्यालयाचें द्वार
बंद होऊं नये म्हणून त्यांच्या अभ्यासक्रमाचें धोरण शाळेच्या पद्धतीनंच
ठेवलें होतें.

मुलांशी आणि सामान्यतः कुटुंबियांशी टॉलस्टॉय यांची वागणूक कशी होती, याचें वर्णन बर्स यानें पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

“यासनाया येथें आमचा वेळ किती मजेचा जाई, याचें वर्णन करणें माझ्या शक्तीबाहेरचें आहे. अशा प्रकारच्या आमच्या मनोवृत्तीचें कारण टॉलस्टॉय हेच होत. कोणत्याहि विषयावर ते बोलूं लागले, तरी त्यांत कांहीं ना कांहीं नवीनपणा अर्कश्य आढळून येत असे. शिक्षणासारख्या, राजकीय व्यवहारासारख्या अथवा शेतकीसारख्या शुद्ध ऐहिक विषयांपासून तों शुद्ध धार्मिक स्वरूपाच्या व तात्त्विक विषयांपर्यंत कोणत्याहि प्रश्नांत त्यांच्या मतांत नवीनपणा दिसून येई. आम्हां मुलांबरोबर खेळत असतां अथवा आम्हीं फिरावयास गेलों असतां इतक्या मौजेच्या गोष्टी ते सांगत कीं, आमचा वेळ कसा गेला, हेंहि आम्हांस समजत नसे.”

“खेळतां खेळतां कित्येक वेळां ते अशा नकला करीत कीं, आमचें हंसूं अगदीं अनावर होई. आम्हीं फिरावयास गेलों असतां कोठें कोठें गवत कापणीचें काम आमच्या नजरेस पडे; अशा वेळीं एकादा कामकरी थकलेला दिसला, तर त्याचा विळा त्याजकडून मागून घेऊन ते गवत कापूं लागत. कुरणांतून बाहेर पडतांना मूठभर गवत बरोबर घेऊन ते त्याचा फुलासारखा वास घेत असत. ताज्या कापलेल्या गवताचा वास त्यांना फार आवडे.”

टॉलस्टॉय यांच्या स्वभावांत कपटाचा लेशहि नव्हता. यामुळें त्यांची कोणतीहि मनोवृत्ति कधीहि मुग्ध न राहतां ती ताबडतोब बाहेर पडे. प्रसंगीं त्यांना राग आला, तरी त्याचें आविष्करण ताबडतोब होऊन तितक्याच लवकर तो निघूनहि जाई. कित्येक वेळां बाहेर गांवीं जाण्याकरतां ते स्टेशनावर येत तों गाडी नुकतीच निघून गेलेली असे. अशा वेळीं ते इतकी चमत्कारिक मुद्रा करीत कीं, त्यांजवर कांहीं तरी मोठाच अनर्थ कोसळला असावा, असें आजूबाजूच्या लोकांस वाटल्यावांचून रहात नसे; तथापि ही वृत्ति क्षणभर टिकते न टिकते तोंच गाडी चुकली हीच मौज वाटून ते इतक्या मोकळेपणें हंसत कीं, आजूबाजूची सारी मंडळी त्यांजबरोबर हंसूं लागत. एके वेळीं एका गृहस्थास भेटावयास जाण्याचें त्यांनीं

कबूल केलें होतें. भेटीची ठरलेली वेळ टळून जाईपर्यंत ती गोष्ट त्यांच्या स्मरणांत राहिली नाहीं; पण ती आठवतांच हातांतलें काम तसेंच अर्ध टाकून ते एकदम घाबरून उठले आणि आपले कपडे शोधूं लागले. तेव्हां जवळच असलेल्या त्यांच्या पत्नीनें 'काय झालें' म्हणून त्यांना विचारलें. यावर मोठ्यानें हंसून 'एका गृहस्थास भेटण्याचें विसरलों' असें म्हणून एकाद्या मुलासारखे आपल्या पत्नीपुढें हात जोडून ते म्हणाले, " पुन्हां असें करणार नाहीं." त्यांच्या हंसण्याची पद्धतहि अशा प्रकारची होती कीं, त्यांस हंसतांना पाहून दुसऱ्यांस हंसू लोटल्यावांचून राहूंच नये. हंसतांना त्यांचें सारें शरीर हदरून जाई.

कांहीं कारणानें कोणाचा राग त्यांस आला, तर त्याची कानउघडणी करतांना अशा प्रकारची भाषा ते वापरीत कीं, ऐकणाराला वाईट न वाटतां अथवा राग न येतां आपली वागणूक सुधारली पाहिजे असें त्यांच्या चित्तावर बिंबत असे. टॉलस्टॉय यांना वाचनाची कला फारच उत्तम साधली होती. एकादा कठिण विषयहि नुसत्या वाचनानें आपल्या श्रोत्यांस ते सुगम करून देत.

डॉक्टर लोकांबद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत पूर्ण तुच्छता होती. युद्ध व शांति आणि अना-क्यारेनिना या दोन्ही कादंबऱ्यांत त्यांचें हें मत अनेकवार त्यांनीं स्पष्ट दर्शविलें आहे. वैद्यक हा विषय एका विशिष्ट धंदे-वाल्यांच्या हातीं असूं नये आणि या विद्येचा प्रसार सामान्य जनांत अधिक होऊन औषाधिक्रिया त्यांच्या हातीं गेली पाहिजे, असें त्यांचें मत होतें. या बाबींत रूसोच्याच मताचा पूर्ण अनुवाद त्यांनीं केला होता आणि यामुळें सामान्य घरगुती उपचारांसंबंधीं त्यांना अधिक आदर वाटत होता. तथापि कुटुंबांत कोणाला दुखणेंबाणें होऊन तें विकोपास गेलें, तर डॉक्टरची सहा ते अगदींच नाकारीत, असें नाहीं. याच वर्षांच्या अखेरीस कझॉन येथील त्यांची खरी आत्याबाई मरण पावली. नवऱ्याशीं बेबनाव झाल्यामुळें ती त्याजपासून वेगळी रहात होती. हिची वृत्ति फार धार्मिक होती. इ. स. १८६९ सालीं नवरा वारल्याबरोबर ती जोगणि होऊन ऑप्लीन येथील मठांत रहावयास गेली. तेथें कांहीं दिवस घालविल्यानंतर

टूला येथील मठांत ती राहिली होती व मधून मधून ती यासनायालाहि कांहीं दिवस येऊन राही. यासनाया येथेंच ती आजारी पडून मरण पावली, तेव्हां तिचें वय ८० वर्षांचें होतें. ही बाई स्वभावानें सुशील असून जुन्या पद्धतीचे नेमधर्म अत्यंत दक्षतेनें पाळीत असे. दरमहा एका उपाध्यायाला बोलावून त्याजकडून ती धर्मविधि करवी. हा उपाध्याय घरीं आल्याबरोबर टॉलस्टॉय घरांतून निघून जात आणि तो निघून जाईपर्यंत आपला वेळ कोठें तरी ते बाहेर घालवीत.

या वेळीं टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत एकंदर तत्वविचारासंबंधी व धर्माच्या ब्राह्मविधीसंबंधी बरीच गडबड उडाली होती, असें दिसतें. त्यांच्या स्वतःच्या तैनातीला असलेल्या नौकरानें पुढील हकीकत सांगितली आहे.

“ इ. स. १८७५ सालीं व्हॉसिली इव्हॉनोव्हिच नांवाचा एक गृहस्थ टॉलस्टॉय यांच्या मुलांस वायबल शिकविण्यासाठीं येत असे. कौंट टॉलस्टॉय हे याजपार्शीं कधींहि फारसें संभाषण करीत नसत. एके दिवशीं हा गृहस्थ आमच्या घरीं आला असतां मोठें वादळ सुरू होऊन बर्फाचा पाऊस पडूं लागला. तेव्हां ती रात्र त्याला आमच्याच येथें काढणें भांग झालें. त्याजपार्शीं कौंट यांनीं भाषणास सुरुवात केली आणि हें भाषण उजाडेपर्यंत एकसारखें चाललें होतें. सारी रात्र ते दोघे बोलत होते.”

“ त्या दिवसापासून लियोच्या वृत्तींत विलक्षण फरक पडला. त्यांच्यांत अधिक गांभिर्य उत्पन्न झालें. व्हॉसिली याजपार्शीं पुढें त्यांचें रोज संभाषण होऊं लागलें. एका उपवासाच्या दिवशीं अगदीं सकाळींच उठून ते मला म्हणाले. ‘मला प्रार्थना करावयाची आहे, तूं जाऊन नीज. घोडेवाल्यालाहि उठूं नको असें सांग. मीच घोड्याला आज खोगीर घालीन, सर्जी, (गड्याचें नांव) मी तुला कधीं कांहीं वांकडें बोललों असेन, तर मला त्याबद्दल क्षमा कर.’ इतकें बोलून स्वारी देवळाकडे निघून गेली.”

“ त्या दिवसापासून सुमारे दोन वर्षेपर्यंत प्रत्येक रविवारच्या प्रार्थनेला कौंट जात असत. कौंट यांच्या वृत्तींत एकाएकीं एवढा फरक पडलेला पाहून साऱ्या गांवालाच मोठें नवल वाटलें.”

“ एके दिवशीं सकाळीं प्रार्थनेचें एक स्तोत्र माझ्या मुलाला मी शिकवीत होतों. इतक्यांत कौंटसाहेबांची स्वारी दारांत येऊन मला म्हणाली, ‘काय चाललें आहे?’ मी उत्तर दिलें, ‘मुलाला स्तोत्र शिकवीत आहे.’ यावर कौंट म्हणाले, ‘ठीक ठीक! जो मनुष्य परमेश्वराची प्रार्थना करीत नाही, तो मनुष्यच नव्हे!’ ”

इ. स. १८७६ सालच्या रशियन मैसेंजर पत्राच्या अंकांत अॅना-क्यारे-निनाच्या पुढील भागाच्या प्रकाशनास सुरुवात झाली. तारीख १ मार्च इ. स. १८७६ रोजीं फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतात.

“ आमची स्थिति सध्यां ठीकशी नाही. कौंटसेचा आजार अद्यापीहि तिला सोडीत नाही. तिला खोकला येतो आणि मधून मधून ताप येऊन डोकेंहि दुखतें. यामुळें दिवसेंदिवस ती वाळत चालली आहे. या कारणानें सारें घर उदासवाणें झालें आहे. माझ्या चित्तालाहि शांति नाही. ही कादंबरी आतां मला कंटाळवाणी होऊं लागली आहे. ती कशी तरी एकदां पुरी करून टाकलीच पाहिजे. तुम्हांला भेटण्याची फार इच्छा आहे. तुम्हीं इकडे येत नाही, यामुळें ती तशीच दाबून टाकावी लागली आहे. तुमचें एकादें यंत्र विघडावें अथवा तुमचा एकादा दांत निखळावा, अशीसुद्धां इच्छा मला केव्हां केव्हां होते. कारण तसें झालें, तर तुम्हांला मास्कोला जाणें भाग पडेल आणि मग वाटेंतल्या स्टेशनावर मी तुम्हांला पकडीन.”

एप्रिल महिन्यांत फेट आजारी पडला होता. या दुखण्यांतून आपण बरे-होऊं असें त्यास वाटेना, तेव्हां ‘आपल्या शेवटच्या भेटीला या,’ असें पत्र त्याजकडून टॉलस्टॉय यांस आलें; पण या दुखण्यांतून तो पुढें लवकरच बरा झाला. एप्रिलच्या २९ व्या तारखेस टॉलस्टॉय यांनीं त्याला पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ अखेरच्या भेटीसाठीं तुम्ही मला बोलाविलें, याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे आणि माझ्या अंतकाळीं, माझी विचारशक्ति कायम राहिली, तर मीहि तसेंच करीन. त्याप्रसंगीं तुम्ही आणि माझा भाऊ यां-शिवाय दुसऱ्या कोणाच्याहि भेटीची आवश्यकता मला नाही. मृत्यूच्या

सरहद्दीपलीकडे ज्यांनी आपली दृष्टि पोहोचविली आहे, अशा लोकांचे सान्निध्य अंतकाळीं अत्यंत मोलाचे असते. त्यांचेच सान्निध्य आनंददायी होत असते. तुमच्यासारखीं जीं थोडीशीं आणि क्वचित दिसणारीं खरीं माणसें असतात, तीं जीवित आणि निर्वाण यांस विभागणाऱ्या सरहद्दीवर नेहमीं उभीं असतात. संसाराचे अवलोकन एका डोळ्यानें करित असतां दुसऱ्या डोळ्यानें अथांग आणि अज्ञेय अशा निर्वाणाचा ठाव तीं काढीत असतात. त्यांचा एक डोळा निर्वाणाकडे असल्यामुळे त्यांची दृष्टि शुद्ध आणि तीव्र झालेली असते. शुद्ध संसारी मनुष्यानें देवाविषयीं वायफळ बडबड कितीहि केली, तरी तुमच्या आमच्या सारख्यांस त्यांची संगति कधींहि प्रिय होणार नाही. तशांतून अंतकाळीं असे लोक जवळ असणें, हें तर मोठेंच दुर्भाग्य होय. कारण त्यांची आणि आमची दृष्टि या परस्परांपासून अगदीं भिन्न असतात. यामुळे आम्हांला जें दिसतें, तें त्यांना दिसत नसतें. तुम्ही आजारी आहां म्हणून मृत्यूचा विचार करतां आणि मी बरा असलों, तरी तोच विचार मी सदोदित करित असतो. त्यासाठीं आपल्या चित्ताची तयारी करित असतो. या विषयासंबंधीं माझ्या मनांतले विचार रशियन मॅसेंजरच्या एप्रिल महिन्याच्या अंकांत व्यक्त करण्याचा यत्न मीं केला आहे.”

अॅना—क्यारेनिना या कादंबरींत लेव्हीन या नांवाचें एक पात्र आहे. त्याचा भाऊ मरण पावल्याची हकीकत तींत दिलेली आहे आणि तें सारें वर्णन टॉलस्टॉय यांचा भाऊ डिमिट्रियस याच्या मृत्यूच्या वेळचेच आहे. याच वर्णनाला उद्देशून वरच्या पत्रांतिल मजकूर टॉलस्टॉय यांनीं लिहिला आहे.

तारीख १२ मे रोजीं फेट याला टॉलस्टॉय लिहितातः—

“ सध्यां वसंतकाळ सुरू झाला आहे. आणि आमच्या घरांतहि पाहुण्याराहुण्यांची गर्दी उडून गेली आहे. या दिवसांत माझ्यानें फारसें काम होत नाही. यामुळे या दिवसांतला जीवनक्रम मला स्वप्नवत् वाटतो. हिंवाळ्यांत माझा खरा जीवनक्रम सुरू असतो. तेव्हांचें प्रतिबिंब आठवणीच्या रूपानें या दिवसांत मला दिसतें. आजूबाजूचीं माणसें चित्रासारखीं दिसूं

लागतात. कांहीं आठवणी रम्य आणि आनंदमय वाडतात, तर दुसरा एकादा देखावा उद्वेगजनक दिसतो. या वेळीं माझी बुद्धि जणूं काय बेशुद्ध स्थितींत असून तिची विवेकशक्ति, जणूं काय नाहीशी झालेली असते.”

“ तुम्ही पाठविलेला सुंदर घोडा सुखरूप येऊन पोहोंचला. त्याच्या किंमतीची रक्कम कोठें पाठवूं तें कळवावें.”

“ सर्जीची परीक्षा २७ तारखेला सुरू होते. माझे सगळे लक्ष सध्या याच गोष्टीकडे लागलें आहे.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांची पुतणी आपल्या सर्व कुटुंबासह त्यांजकडे पाहुणचारास आली होती. प्रत्येक उन्हाळ्यांत ही पांचसहा माणसें टॉलस्टॉय यांजकडे येऊन रहात.

उन्हाळ्यांत टॉलस्टॉय यांजकडून लेखनाचें काम फारसें होत नसे; यामुळे अना-क्यारेनिनाचें लेखनहि या वेळीं मंदावलें होतें; तथापि उन्हाळा संपतांच ही कादंबरी लवकर पुरी करण्याच्या उद्देशानें टॉलस्टॉय यांनीं ती घुन्हां हातीं घेतली. कित्येक स्त्रियांना या कादंबरीची इतकी चटक लागली होती कीं, मास्को येथें ज्या छापखान्यांत ती छापत होती, तेथें कांहीं कच्चे खर्चे मिळाले तर पहावें, या हेतूनें पुष्कळ बाया त्या छापखान्या-भोंवतीं घिरट्या घालीत.

या वेळीं तुर्कांच्या ताब्यांत असलेल्या हर्जगोविना प्रांतांत बंड होऊन स्लाव आणि तुर्क यांजमध्ये बरेच दिवस लढाया चालू होत्या. फेटचा भाऊ पीटर हा स्लाव लोकांच्या वतीनें लढण्याकरतां व्हालेंटियर होऊन त्या प्रांतीं गेला होता. हर्जगोविनाच्या लष्करांत कांहीं महिने नौकरी करून बंड मोडल्यानंतर तो परत आला. पीटर याला घोड्याची परीक्षा फार चांगली होती.

तारीख २१ जुलै रोजीं फेटला टॉलस्टॉय यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ तुम्हांला इतक्या दिवसांत लिहिलें नाहीं, हा माझा मोठाच अपराध होय; पण आळसामुळे मला वेळ मिळत नाहीं, त्याला मी तरी काय करूं ? गेल्या आठवड्यांत स्ट्राहॉफ येथें आला होता. त्याच्याशीं तत्वचर्चा इतकी झाली कीं, शेवटीं आम्हां दोघांसहि या घटपटाचा कंटाळा आला.”

“तुमचा भाऊ पीटर तलवार गाजवून परत आला आहे, तेव्हा त्याच्या तोंडून हर्जगोविनांतील गप्पा एक वेळ ऐकाव्यात असें वाटतें. त्या गोष्टींत पुष्कळ आंकडा बाद असणार, हें मला ठाऊक आहेच.”

टॉलस्टॉय यांस घोड्यांची परीक्षा चांगली असे. उत्पन्न वाढविण्याकरतां घोड्यांची पैदास करावी, असें मनांत येऊन तीं विकत घेण्याकरतां टॉलस्टॉय ऑरेनबर्ग येथें गेले होते. तारीख १३ नोव्हेंबर रोजीं फेटला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात.

“दोन गोष्टींमुळे माझी स्थिति सध्यां मोठी दीनवाणी झाली आहे. तुम्ही पाठविलेला सुंदर घोडा एका मूर्ख गाडीवाल्याच्या हातीं मीं दिला. समारा येथें तो गाडी घेऊन जात असतां मधल्या जवळच्या रस्त्यानें जाण्याच्या इराद्यानें तो भलत्याच वाटेला गेला आणि गाडी व घोडा हीं दोन्हीहि वाटेंतल्या एका बऱ्याच मोठ्या खाड्यांत पडलीं. तो खाडा पाण्यानें भरलेला असल्यामुळे घोडा बुडून मरण पावला. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आळसानें मला पूर्ण पछाडलें आहे. मी एकसारखा झोंप घेत असतो. माझ्यानें लेखणी हातींसुद्धां धरवत नाही. यामुळे माझा मलासुद्धां फार राग येतो; पण कोणत्याहि कामांला मला हात लाववत नाही.”

फेट यानें पाठविलेला घोडा खरोखरच मेला कीं त्यांत कांहीं दुसराच प्रकार घडला, याबद्दल कौंटेस वाईला बरीच शंका होती. ही गोष्ट घडल्यानंतर अठ्ठावीस वर्षांनीं ही हकीकत सांगत असतां कौंटेस म्हणाली, “कौंटसाहेबांचे बेट फार चांगले असत; पण एकादे वेळीं ते अशी विलक्षण चूक करीत कीं, त्यामुळे त्यांचे सारे बेट ढांसळून पडत. तीन हजार रुपये किंमतीचा वळू त्यांनीं समाराला पाठविला. समारा प्रांतीं घोड्यांची पैदास करण्याचा त्यांचा बेट होता, आणि तिकडे असले वळू मिळत नसत. तेव्हां हा घोडा त्यांनीं तिकडे पाठविला हें ठीकच झालें; पण तो ज्यांनीं एका दारूड्या तारताराच्या हातीं सोंपविला. त्यानें तो विकून टाकला आणि घोडा मेला, अशी थाप कौंटसाहेबांस मारली.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांना फेट यानें ‘ताज्यांच्या आसमंतांत’ अशा मथल्याची एक कविता पाठविली होती. या कवितेबद्दल लिहितांना टॉलस्टॉय

म्हणतात, “ ती तुमच्या नांवास अगदीं शोभण्यासारखी आहे. तीतल्या उत्तमपणाचा विशेष हा कीं, काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा मनोहर संगम येथें दृष्टीस पडतो. आणि ज्या कागदावर ही कविता तुम्ही मला लिहून पाठविली, त्याच कागदावर घासलेट तेलाचे भाव वाढल्याबद्दल तुम्ही दुःख प्रदर्शित केले आहे, या गोष्टीमुळे तर तुमच्या काव्यमय मनाची साक्ष अधिकच चांगली पटते.”

टॉलस्टॉय यांस गाण्याचा शोक होता, ही गोष्ट वाचकांच्या स्मरणांतून गेली नसेल. इतर अनेक आणि महत्त्वाच्या व्यवसायांमुळे या कलेकडे लक्ष देण्यास त्यांस फुरसद झाली नाहीं; तथापि तिचा विसर त्यांस केव्हांच पडला नाही. वेळ फावे तेव्हां पियानोची आठवण त्यांना होई आणि ते त्यावर बसून केव्हां केव्हां गातहि असत. गातांना बहुधा तात्विक गाण्यांचीच निवड ते करीत असत. श्रृंगारिक पद्यें त्यांना कधींच आवडत नसत. त्यांची बुद्धि जों जों अंतर्मुख होत चालली, तों तों त्यांचा गाण्याचा नादहि वाढत गेला. मास्को येथें बऱ्याच वर्षांपूर्वी टॉलस्टॉय यांनीं एक संगीत विद्यालय स्थापण्यांत पुढाकार घेतला होता, हें वाचकांस आठवत असेलच. ही शाळा या वेळीं चांगली भरभराटीस आली होती. शैकोस्की नांवाचा एक गायनपटु गृहस्थ या वेळीं या शाळेंत प्रमुख अध्यापकाचें काम करीत होता. इ. स. १८७६ च्या दिसेंबर महिन्यांत टॉलस्टॉय यांची या गृहस्थाशीं भेट झाली.

शैकोस्की हा टॉलस्टॉय यांचा मोठा चाहता होता. मानवी अंतःकरणाची परीक्षा टॉलस्टॉय यांसारखी दुसऱ्या कोणासहि नाही, असं याचें मत असल्यामुळे टॉलस्टॉय यांच्या परिचयानें त्याला अतिशय आनंद झाला, यांत नवल नाही.

टॉलस्टॉय मास्कोला गेले, त्या वेळीं त्यांस त्यांच्याकरतां म्हणून दुसऱ्या कांहीं गायनपटूस बोलावून कांहीं मैफली शैकोस्की यानें करविल्या. या मैफलींत इंग्लंडांतील एक प्रसिद्ध गायकहि होता.

मास्कोहून यासनायाला परत आल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं सामान्य जन-

समूहाचे तोंडीं असलेलीं घुष्कळशीं गाणीं एकत्र करून तीं शैकोस्कीकडे पाठविलीं व त्याबरोबर पुढील पत्रहि पाठविलें.

“ हीं गाणीं तुम्हांकडे मी पाठवीत आहें आणि तुमच्या हातीं पडल्यावर यांचें स्वरूप अत्यंत मनोहर होईल, असा मला भरंवसा आहे. हीं गाणीं तालसुरांत बसवितांना विटोव्हन, शूमन अथवा बर्लिओझ यांच्या कृत्रिम पद्धतीचा अवलंब न करतां मोझार्ट हेडन् याच्या पद्धतीचा उपयोग करावा, अशी तुम्हांस हात जोडून विनंति आहे. मास्को येथील मजलस माझ्या आठवणींत कायमची राहिल, अशी झाली. मी त्या वेळीं आनंदसागरांत अगदीं पोहत होतो. मीं केलेल्या साहित्यसेवेचा इतका विनमोल मोबदलां मला कधींच मिळाला नव्हता.”

याला शैकोस्की यानें पुढील जबाब पाठविला.

“ तुम्ही पाठविलेलीं गाणीं मला पोहोचलीं आणि त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. ज्यानें हीं गाणीं तालसुरांत लिहून घेतलीं, तो इसम अडाणी असावा, असें प्रांजलपणें म्हणणें मला भाग आहे. लोकांच्या तोंडीं असलेल्या सामान्य गाण्यांत तालबद्धता फारशी नसतेच आणि त्या गाण्यांना एकाद्या विशिष्ट तालांत आणि सुरांत कौबून भरल्यानें त्यांचें मूळचें स्वारस्य बहुतांशीं नष्ट होतें. या कारणाकरतां आपण पाठविलेल्या गाण्यांचा उपयोग शास्त्रानुसार करतां येईल असें मला वाटत नाहीं.”

यानंतर शैकोस्की व टॉलस्टॉय यांचा स्नेहसंबंध विशेषसा चालू असल्याचें दिसत नाही. हे दोघेहि गृहस्थ आपापल्यापरी मोठे होते. परस्परांबद्दल परस्परांच्या मनांत जो आदरभाव प्रथम होता तो पुढें राहिला नाही, ही गोष्ट खरोखरच मोठ्या खेदाची होय. टॉलस्टॉय हे खरोखरच अगदीं अद्वितीय गृहस्थ असावेत—सर्वज्ञ असावेत, असा विलक्षण समज शैकोस्की याच्या मनांत उत्पन्न झाला होता. टॉलस्टॉय यांचे लेख वाचून मानवी मनाचा कोणताहि भाग यांच्यापुढें गुप्त रहात नसावा, असा भ्रम शैकोस्की याच्या मनांत उत्पन्न झाला होता. थोडक्यांत इतकेंच सांगावयाचें कीं, शैकोस्की यानें टॉलस्टॉय यांस देवदेवतांच्या पदवीस नेऊन बसविलें होतें. पण टॉलस्टॉय यांशीं त्याची प्रत्यक्ष भेट झाली, तेव्हां तेहि सामान्य मनुष्या-

प्रमाणेंच आहेत, असें दिसल्याबरोबर शैकोस्की याच्या मनानें एकदम उलट खाली. टॉलस्टॉयसंबंधी आपल्या भेटीची हकीकत सांगत असतां शैकोस्की म्हणतो:—

“ मानवी अंतःकरणांत खोल बुडी मारून त्यांतील सर्व गुप्त वस्तु बाहेर काढणाऱ्या या साहित्याचार्यांची प्रत्यक्ष भेट झाली, तेव्हां हा गृहस्थ अगदीं साधाभोळा, व मोकळ्या मनाचा आहे, असें मला आढळून आलें. मला पाहिल्याबरोबर माझ्या अंतःकरणांतील सारे विकार टॉलस्टॉय बाहेर काढतील, अशी जी भीति पूर्वी मला वाटत होती, ती निराधार आहे, अशी माझी खात्री झाली. त्या वेळीं गायनविद्येशिवाय दुसरा कोणताच विषय त्यांच्या डोक्यांत नसल्यामुळें त्या एकाच विषयावर ते माझ्याशीं बोलत होते. बिटोव्हन् खरा कवीच नाही, असें म्हणण्यांत त्यांना मोठा संतोष वाटत होता. बिटोव्हन्चें बुद्धिवैभव नाकबूल करणें हें टॉलस्टॉय यांजसारख्या थोर पुरुषाला खास शोभत नाही. ज्याचा मोठेपणा सर्व जगानें कबूल केला, त्याला त्याच्या पदवीपासून खाली ओढून स्वतःच्या ओळीस आणून बसविण्याचा यत्न करणें ही गोष्ट क्षुद्र माणसांनाच शोभणारी आहे.”

शैकोस्की आणि टॉलस्टॉय यांचा स्नेहसंबंध पुढें कायम न राहण्याचें मुख्य कारण हेंच होय. बिटोव्हन्चीं गाणीं टॉलस्टॉय यांना मान्य नसण्याचें खरें कारण काय, हें शैकोस्कीस ठाऊक नव्हतें. बिटोव्हन्च्या गाण्याचें स्वारस्य न समजण्याइतकी अरसिकता अथवा बुद्धीची अप्रगल्भता टॉलस्टॉय यांच्या ठिकाणीं खास नव्हती. बिटोव्हन्ची बुद्धिमत्ता आणि त्याचें गायनपाटव हींही त्यांस पूर्ण मान्य होती. ते स्वतः म्हणतात—

“ बिटोव्हन्च्या गाण्याचें रहस्य इतर लोकांप्रमाणें मलाहि समजतें आणि पुष्कळ दिवसपर्यंत त्याच्या सरस्वतीनें माझें मनोरंजनहि केलें आहे. तथापि एवढ्या एकाच गोष्टीवरून बिटोव्हन्ची साहित्यशास्त्रांतील पदवी मला ठरवावयाची नाही. सामान्य लोकांत गुप्त स्थितींत असलेली सहृदयता प्रज्वलित करण्याचें सामर्थ्य एकाद्या कवीच्या ठिकाणीं किती आहे, या गोष्टीचा विचार करूनच कोणाहि कवीची पदवी, मी ठरवितां. कृत्रिम

रचनेन सामान्य जनसमूहाच्या वृत्ति आणि त्यांची सहृदयता ही जागृत होत नाहीत. त्यांना निसर्गसिद्ध सौंदर्याची अपेक्षा अधिक असते. सामान्य प्रचाराबाहेर पाहण्याची दृष्टि सुशिक्षित माणसांप्रमाणे त्यांच्या ठिकाणी नसते. यामुळे सामान्य प्रचाराबाहेर न जातां आणि मूठभर सुशिक्षित लोकांस दृष्टीसमोर ठेवून त्यांना वश करण्याचा यत्न न करतां जो साहित्याचार्य लक्षावधि सामान्य जनांच्या भावना जागृत करतो, तोच मोठा ग्रंथकार आणि त्याचीच कला साहित्यकला या नांवाला पात्र आहे, असें माझे स्पष्ट मत आहे. यामुळेच कोणत्याहि देशांतल्या पोवाड्यांना आणि फटक्यांना जें महत्त्व मी देतो, तें शेक्सपियरच्या नाटकांना अथवा विटोव्हनच्या गाण्यांना मी देत नाहीं. ही विचारपरंपरा माझ्या मनांत जन्म पावल्यापासून विटोव्हनूबद्दल वसत असलेली पूज्यबुद्धि अर्थातच अस्तंगत झाली.”

कोणत्याहि कलेचें हृद्गत जाणण्याचें सामर्थ्य प्रत्येक मनुष्यांत गुप्तरूपानें असतें, अशी टॉलस्टॉय यांची खात्री झाली होती. शेतकऱ्यांच्या मुलांस ते शिकवीत असत, त्या वेळीं या अगदीं अशिक्षित, उडाणटप्पू आणि कच्च्या मुलांच्या ठिकाणींहि हें सामर्थ्य आहे, हें त्यांस अनुभवानें समजलें होतें. कित्येक मुलांच्या ठिकाणीं तर साहित्यकलाहि त्यांस आढळून आली होती. तेव्हां लक्षावधि जनसमूहाच्या अंतरंगांत निद्रितावस्थेंत राहिलेली ही शक्ति, ज्या साहित्यानें जागृत होईल, तेंच साहित्य कला या दृष्टीनें श्रेष्ठ प्रतीचें आहे, असें ते म्हणत. यामुळेच पवाडे अथवा फटके यांसारखीं गाणीं आणि सामान्यजनांच्या तोंडांतील गोष्टी त्यांच्या पसंतीस अधिक उतरत असत. टॉलस्टॉय वर्तमानपत्रें बहुधा कधींच वाचीत नसत. किंबहुना असलीं पत्रें आपण वाचीत नाहीं, यांत त्यांना अभिमानच वाटे. राजकीय उलाढालींतहि ते कधीं मन घालीत नसत आणि राष्ट्रांराष्ट्रांत चालणाऱ्या विषयांतहि त्यांचें लक्ष नसे. तथापि या वेळीं जी एक गोष्ट घडून आली. तिजमुळे राजकीय विषयांकडे त्यांचें चित्त थोडेंसे वेधलें.

हर्जगोविना प्रांतांतील बंडाव्याची परिसमाप्ती होते न होते तोंच इ. स. १८७६ च्या मे महिन्यांत बल्गेरियांत बंडाची वावटळ उठली. हें बंडहि

तुर्कांनीं ताबडतोब मोडून टाकलें. या वेळीं थोडीशीहि माणुसकी न ठेवतां जाळपोळ व अत्याचार करून बंडाचा बीमोड तुर्कांनीं केला. या वेळीं सुमारे ६५ खेडीं भस्मसात् झालीं व हजारों लोकांची कत्तलहि झाली. पुढें जुलै महिन्याच्या आरंभीं सर्गिह्या आणि मांटेनिग्रो यांनीं तुर्कांविरुद्ध युद्ध पुकारलें. या युद्धांतहि तुर्कांनीं चांगला जय मिळविला आणि रशिया मध्यें पडला नसता, तर या दोन्ही संस्थानांची चटणी तुर्कांनीं उडविली असती; पण तुर्कांस इतकें वाढूं देणें रशियाला इष्ट नसल्यामुळें रशियानें तारीख ३१ आक्टोबर रोजीं तुर्कांना निर्वाणीचा खलिता पाठविला व तुर्कांनींहि आलेक्झांडर बादशहाचें म्हणणें निमुटपणें मान्य केलें. तुर्कां साम्राज्यांत सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीचा अम्मल लवकर जारी न होईल, तर इतर युरोपीय राष्ट्रांचें कोणतेंहि म्हणणें न ऐकतां योग्य मार्गाचा स्वीकार आपण करूं अशा आशयाचें भाषण आलेक्झांडर बादशहानें मास्को येथें तारीख १० नोव्हेंबर रोजीं केलें होतें. या वेळीं तुर्कस्थान आणि रशिया यांजमध्यें जो लढा उपास्थित झाला, तो दिवसेंदिवस वाढत जाऊन इ. स. १८७७ च्या एप्रिल महिन्यांत तुर्कस्थान आणि रशिया यांजमध्यें युद्ध सुरू झालें.

हें युद्ध सुरू होण्यापूर्वीं टॉलस्टॉय यांचा मुक्काम मास्को येथें होता. तेथून फेट याला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—

“युद्धाची हकीकत समजण्यासाठीं मास्कोला मी गेलों. सध्यां चाललेल्या प्रकारामुळें माझें मन विलक्षण गोंधळून गेलें आहे. युद्ध कोणत्या परिस्थितींत उत्पन्न झालें, हें ज्यांना अगदीं बरोबर समजतें, त्यांची गोष्ट वेगळी; पण माझ्यासारख्याची वृत्ति तर अगदींच गोंधळून जाते. एकादी सरदाराची अहंमन्य बायको अथवा झारचा एकादा लाडका हस्तकहि भावी इतिहासाची रचना कशी करित असतो, हें पाहिलें म्हणजे या प्रचंड घडामोडीची कार्यकारण मीमांसा माझ्यानें करवत नाहीं. अशा स्थितींत माझें चित्त अगदीं वावरून जातें.”

क्याटकोफ या नांवाचा एक रशियन पुढारी बराच प्रसिद्धीस आला होता. रशियांत सुधारणा घडवून आणाव्यात म्हणून जो पक्ष निर्माण

झाला होता, त्यांत क्याटकॉफचें अंग बऱ्याच प्रमुखत्वानें होतें. रशियांत अनेक प्रकारच्या सुधारणा झाल्या पाहिजेत, असें क्याटकॉफप्रमाणें टॉलस्टॉय यांसहि वाटत होतें. यामुळें या दोघांमध्ये कांहीं काळ स्नेह जमला होता; पण या युद्धामुळें त्यांच्या या स्नेहांत व्यत्यय आला. स्लाव लोकांच्या मानेवर असलेलें तुर्काचें जूं झुगारून देऊन स्लाव लोकांची मुक्तता केली पाहिजे, असें क्याटकॉफ याचें मत होतें. यामुळें या युद्धांत स्वयंसेवक म्हणून जो जो पुढें येई, त्याची अतोनात स्तुति तो करी; पण अशा प्रकारचीं युद्धे उपस्थित करण्यांत मुत्सद्दीमंडळीचे काय डाव असतात, त्या वेळीं त्यांच्या चित्तांतील भावना कोणत्या स्वरूपाच्या असतात आणि युद्धे प्रत्यक्ष रणांगणावर कशीं होतात, याचा प्रत्यक्ष अनुभव टॉलस्टॉय यांस होता. वर्तमानपत्रांतून या वेळीं देशाभिमानाचा जो पूर लोटतो आणि स्वयंसेवक म्हणून सैन्याबरोबर जाणारे लोक खरोखर स्वार्थत्यागी असतात कीं नाहीं, आणि त्यांच्या मनांतील हेतु खरोखरच परहिताचा असतो कीं काय, याबद्दल टॉलस्टॉय यांस जबर शंका वाटत असे. वर्तमानपत्रांतील देशाभिमानासंबंधानें बोलत असतां ते म्हणाले, 'बरोबरच आहे. यांच्या देशाभिमानाचें कारण माझ्या लक्षांत आलें. एकादें युद्ध सुरू झालें कीं, वर्तमानपत्राचें उखळ पांढरें होतें. मग हें युद्ध अवश्य आहे, यांत स्लाव वंशाच्या भवितव्यतेचा निकाल लागावयाचा आहे, असें त्यांनीं न म्हणावें तर काय करावें ?'

रशियन मेसेंजर पत्राचें चालकत्व क्याटकॉफ यांजकडे होतें. इ. स. १८७७ चें युद्ध झालें, तेव्हां अॅना-क्यारेनिना ही टॉलस्टॉय यांची कादंबरी संपावयाच्या वेतास आली होती. रशियन मेसेंजर पत्रांत ती भागशः चालू असतां अखेरअखेरच्या भागांत या युद्धाचा उल्लेख तींत आला आहे. तेव्हां त्यांनीं आपलीं युद्धविषयक मते अगदीं मोकळेपणीं तींत नमूद केली. हीं मते क्याटकॉफ यांस अर्थातच आवडलीं नाहींत. त्यांनें टॉलस्टॉय यांस धत्र लिहिलें व अशीं मते असलेलीं स्थळे गाळून टाकल्याशिवाय आपण ती छपीत नाहीं, असें कळविलें.

एका पोटभरू कलमब्रहाद्वरानें आपल्या लेखांत अशा प्रकारें ढवळा-

ढवळ करावी, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांस अर्थातच रुचली नाहीं. आपल्या लेखांतील एक शब्दहि आपण इकडचा तिकडे करणार नाहीं, असा खडखडीत जबाब त्यांस टॉलस्टॉय यांनीं लिहिला. यामुळें या दोघांचा पुरा बेबनाव होऊने अॅना-क्यारोनिनाचें अखेरचें प्रकरण मेसेंजर पत्रांत न छापतां लहानशा चोपड्याच्या रूपानें टॉलस्टॉय यांनीं स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध केलें. मेसेंजर पत्राच्या मे महिन्याच्या अंकांत क्याटकोफ यानें या कादंबरीचा उपसंहार स्वतःच कसाबसा करून ती कादंबरी त्यानें पुरी केली.

तारीख २३ मार्च इ. स. १८७७ रोजीं फेटला लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे:—

“ केव्हांहि तुमचें पत्र आलें म्हणजे मला किती आनंद होतो, याची कल्पनासुद्धां तुम्हांस होणार नाहीं. माझे लेख तुमच्या पसंतीस उतरतात, याबद्दलहि मला मोठा संतोष वाटतो. रशियन मेसेंजरनें तुमची कविता मागें ठेवून दुसरीच एक भिकार कविता छापली, असें तुम्हीं लिहितां; पण यांत मला नवल कांहींच वाटत नाहीं. याच्या इतकें सहृदयताशून्य आणि मृतपिंडबुद्धीचे प्रकाशक दुसरे कोणी असतील कीं नाहीं, याची मला शंकाच आहे. मला तर या प्रकाशकाचें नांवहि नकोसें झालें आहे. मी माझ्यासाठीं असें म्हणत नाहीं; पण तुम्हांप्रमाणेंच पुष्कळ चांगल्या लेखकांस ते वाईट रीतीनें वागवितात, याचें मला वाईट वाटतें.”

“ माझें डोकें आतां पुन्हां सुस्थितींत आलें आहे. तें सुस्थितींत असतें, तोंपर्यंत त्यांजवर कामाचा बोजाहि पुष्कळ पडतो. मार्च आणि एप्रिल हेच माझ्या खऱ्या कामाचे महिने होत. सध्यां हातीं घेतलेला विषय फारच महत्वाचा आहे, हा माझा भ्रम अजूनहि कायम आहे. आपखी महिन्याभरानें हा भ्रम उत्तरेल आणि माझ्या क्षुद्र विचारांना इतकें महत्त्व मीं कसें दिलें, याबद्दल माझें मलाच नवल वाटेल, हें मला ठाऊक आहे.”

“ सध्यां एक नवें खूळ अस्तित्वांत आलें आहे. तें खूळ म्हणजे कविता करणें. उठला सुटला तो टला ट जोडीत बसतो. वास्तविक काव्य त्यांत

कमंहींच नसतें; पण ज्याला त्वाला हा नाद लागला आहे, हें मात्र खरें. गेल्या थोड्या दिवसांच्या अवधींत असे पांच नवे कवी मला भेटून गेले.^{११}

तुर्कस्थान आणि रशिया यांजमधील चालू असलेल्या युद्धाबद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत इतका अनादर असण्याचें मुख्य कारण हें कीं, तें युद्ध वस्तुतः रशियन सरकारानें उपस्थित केलें नसून वर्तमानपत्रांनीं देशामिमानाच्या कृत्रिम लेखांनीं या युद्धांत सरकारास ओढलें होतें. अशा प्रकारें सामान्यजनतेनें युद्धाबद्दल उत्सुकता दाखविणें, टॉलस्टॉय यांस नापसंत होतें. युद्धासारख्या आपत्ति निर्माण करण्यांत खाजगी लोकांचा हात असावा, हें त्यांस युक्त वाटलें नाहीं. या हकीकतीवरून त्यांच्या मनांत जे धार्मिक श्रण पुढें माजावयाचें होतें, त्याला या वेळीं आरंभ झाला, असें स्पष्ट दिसतें. लॉर्ड रॅडस्टॉक या नांवाचे एक गृहस्थ या वेळीं धर्मसुधारण्याकरतां पुढें सरसावले होते. हे वारंवार रशियांत जात येत असत. रशियांतील कांहीं नामांकित सरदार घराण्यांत त्यांचा प्रवेश होऊन त्यांना तेथे बरेच अनुयायीहि मिळाले होते. अशाच लोकांपैकीं कौंट बॉब्रिन्स्की या नांवाचे एक गृहस्थ होते. हे प्रधानमंडळापैकीं एक असून रॅडस्टॉक यांच्या धर्ममतांचा फैलाव करण्यांत बराच पुढाकार घेत असत. टॉलस्टॉय यांजसारखा अद्वितीय बुद्धिमान् पुरुष आपल्या पंथाला मिळाला, तर त्याचा प्रसार झपाट्यानें होईल, असें वाटून बॉब्रिन्स्की यांनीं टॉलस्टॉय यांची भेट घेतली व या बाबींत त्यांच्याशीं बोलणेंहि सुरू केलें. कोणत्याहि धर्मविषयक चळवळींत पडण्यास टॉलस्टॉय यांनीं मार्ग घेतलें असतें असें नाहीं; पण बायबलाच्या चालू अर्थावर रचलेल्या पंथापेक्षां अधिक शुद्ध आणि बुद्धिग्राह्य अशा धर्माची आवश्यकता त्यांना वाटत होती. येशू ख्रिस्ताच्या नांवानें मद्यपान केलें, कीं मुक्ति मिळते, असें सांगणारा पंथ त्यांना नको होता. मानवी जीवनक्रमांत प्रत्यहीं घडून येणाऱ्या गोष्टी जो धर्म हिशोबांत घेतो आणि प्रत्येकास पोटभर भाकरी मिळेल, अशी समाजव्यवस्था जो धर्म निर्माण करील, असा धर्म त्यांना हवा होता. एका मनुष्यानें जन्मभर हाडांचीं काडें करावीं आणि त्यास पोटभर खाण्यासहि मिळूं नये आणि दुसऱ्यानें इकडची काडी तिकडेहि न करतां

जन्मापासून संपत्तींत लोळतां लोळतां आयुष्याला कंटाळावें, ही विषमता हिशोबांत धरून ती नाहिशी करण्याचा प्रयत्न जो धर्म करील, असा धर्म त्यांस पाहिजे होता. बायबलांतील चालू अर्थावर उपस्थित झालेल्या कोणत्याहि पंथाच्या ठिकाणीं हें सामर्थ्य नाहीं, अशी खात्री होऊन या साऱ्यांच पंथांचा त्यांना पुरा वीट आला होता.

तारीख ११ जानेवारी सन १८७७ रोजीं फेटला लिहिलेल्या पत्रांत नगरवासापेक्षां खेडेगांवांत राहणें आपणास अधिक पसंत का पडतें, याचें कारण टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें दिलें आहे.

“ अनेक अपराधांचा जन्म डोक्यांत होतो, म्हणून कोणी डोकें तोडतो, असें नाहीं. तुमच्याशीं वागतांना पुष्कळ प्रकारचे अपराध मी करीत असतो. विशेषतः मास्कोसारख्या शहरां मी असलों, म्हणजे आपल्यावर कांहीं जबाबदारी आहे, ही माझी जाणीवच नष्ट होते. माझे मन अगदीं बेताल असतें. आजूबाजूच्या गडबडीमुळे तास मिनिटासारखे जातात आणि भरीतभर म्हणून ज्यांना भेटण्याची इच्छा नसते, असले लोक हटकून भेटावयास येतात आणि ज्यांची भेट व्हावी, असें मनापासून वाटतें, त्यांचें दर्शन होत नाहीं. यामुळे शहरापेक्षां खेड्याच्या शांत वर्तीत राहणें, मला अधिक बरें वाटतें.”

या विश्वाच्या कोड्याचा उलगडा सत्यार्थानें करावां, अशी आकांक्षा टॉलस्टॉय यांजप्रमाणें दुसन्या कित्येक अधिभौतिक शास्त्रज्ञांच्या मनांत उत्पन्न झाली होती. डार्विन याचा उत्क्रांतिवाद पुढें आल्यापासून जन्म-मृत्यूचें रहस्य मनुष्याच्या हस्तगत होईल अशी आशा पुष्कळांस उद्भवली होती. साहित्याचार्य या नात्यानें टॉलस्टॉय यांची कीर्ति या वेळीं बरीच पसरली असल्यामुळे अशा प्रकारच्या शास्त्रज्ञांच्या ओळखी करून घेणें, त्यांस फारसें अवघड नव्हतें.

बूटलरॉफ नांवाचा एक प्रख्यात रसायनशास्त्री टॉलस्टॉय यांस भेटला. रसायनशास्त्रांत प्रवीण असल्याबद्दल हा फार प्रख्यात होता. विश्वाच्या कोड्याचा विचार करतां करतां अखेरीस हा जादूटोणा व छाळूच्या मार्गें लागलेला टॉलस्टॉय यांस आढळून आला. जन्ममृत्यूचें रहस्य बाजूस

राहून हा जाडा पंडित असल्या हातचलाखीच्या मार्गे लागला, हें पाहून टॉलस्टॉय यांस फार नवल वाटलें. असल्या हातचलाख्या करणाऱ्या लोकांबद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत पूर्ण तिटकारा बाणलेला होता. अशाच प्रकारें आणखी कित्येक पंडितांच्या भेटी घेतल्यावर सत्याचा शोध मनापासून करणारा विरळा एवढी गोष्ट मात्र टॉलस्टॉय यांस पटली.

या वेळीं त्यांची धार्मिक प्रवृत्ति कशा प्रकारची होती, हें पुढील पत्रावरून दिसून येईल.

ता. १४ एप्रिल १८७७.

“तुमचें कोणतेंहि पत्र मला मोठें मोलाचें वाटतें. आणि त्यांतून गेल्या पत्रासारखें पत्र तर विनमोलच आहे ! परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल त्यांत तुमचे प्रगट झालेले विचार पाहून मला किती आनंद झाला, हें तुम्हांस सांगितलें, तर तुम्हांस खरेंसुद्धां वाटणार नाहीं. तुमचे सारे विचार मला मान्य आहेत आणि या बाबतींतले माझे विचारहि मी तुम्हांस कळविणार होतो; पण एक तर एवढा विस्तृत विषय पत्राच्या आटोक्यांतला नव्हे आणि दुसरें असं कीं, यावर सविस्तर लिहिण्यास मला वेळ नाहीं. तुमचे ईश्वरविषयक विचार हे तुम्ही पहिल्यानेच प्रकट केले आहेत. या विषयावर माझे डोकें आज केवढा तरी दीर्घकाल विचार करीत आहे. किंबहुना माझ्या सान्या विचारमालिकेचा मध्यमणी हाच आहे. या विषयावर विचार करतां येणें अशक्य आहे, असं तुम्ही कधींहि म्हणूं नका. प्रत्येकाला हा विचार करतां येणें शक्य आहे, इतकेंच नव्हे, तर तो करणें हें प्रत्येकाचें आद्य कर्तव्य आहे. युगानुयुगीं सान्या बुद्धिमान् पुरुषांनीं हा विचार केला आहे. अशाच पुरुषांना मनुष्यत्वाची पदवी खरोखर शोभते. त्यांच्याप्रमाणें आम्हांस विचार करतां येत नसेल, तर तसें का होतें, हा शोध आपण अवश्य केला पाहिजे. माझी कादंबरी सध्यां माझ्या शिरावर नसती, तर तुम्हांस भेटण्याकरतां मी धांवत आलों असतो.”

जुलै महिन्याच्या अखेरीस स्ट्रॉहाफ यांस बरोबर घेऊन कालौगा प्रांतांतील आप्टीन येथील मठांत टॉलस्टॉय गेले होते. या वेळीं फादर अनरोज या नांवाचा एक संन्यासी एकंदर मठवासी जनांत फार प्रसिद्धीस

आला होता. आष्टीनच्या मठांत अनरोज याची गांठ पडून त्या दोघां-
मध्ये पुष्कळ वेळपर्यंत संभाषण सुरू होतें. या मठांत दुसरेहि अनेक
संन्यासी होते. यापैकीं एक तरुण संन्यासी पूर्वी घोडदळ पलटणांत
अम्मलदार असून पुढे त्यानें सर्वसंगपरित्याग केला होता. फादर सजेंस
या नांवाची एक कादंबरी टॉलस्टॉय याच्या मरणानंतर प्रसिद्ध झाली,
तींत या मठांत समजलेल्या अनेक गोष्टींचा उपयोग टॉलस्टॉय यांनीं केला
आहे. याच ठिकाणीं त्यांचा जुना मित्र प्रिन्स आबोलेन्स्की यांशीं त्यांची
भेट झाली.

टॉलस्टॉय यांजकडे अनेक प्रकारचे पाहुणे नित्य येत असत. यांत
कांहीं धर्मवेडे व कांहीं अर्धवेडे अशा प्रकारचेहि लोक असत. एके वेळीं
या पाहुण्यांत त्यांना एक गोष्टी सांगणारा पाहुणा भेटला होता. त्याजपार्शीं
दंतकथांचा भरणा पुष्कळ होता. गोष्टी सांगण्याची हातोटी त्याला अप्रतीम
साधली असून सामान्य लोकांच्या तोंडीं असलेली भाषाहि तो फार सफा-
ईनें बोले. या गृहस्थाला बरेच दिवस आपल्या घरीं ठेवून घेऊन टॉल-
स्टॉय यांनीं त्याच्या तोंडच्या गोष्टी लिहून घेतल्या व त्यांतील कांहीं गोष्टी
त्यांनीं पुढें प्रसिद्धहि केल्या.

इ. स. १८७८ सालच्या अखेरीच्या सुमारास टूला आणि यासनाया
यांच्या दरम्यान असलेल्या एका साखरेच्या कारखान्यांत कांहीं तुर्की कैदी
आणून ठेवले होते. टॉलस्टॉय यांनीं या शिपायांची भेट घेतली. त्यांस
धार्मिक विषयांचा नाद स्वभावतःच असल्यामुळें या शिपायांशींहि कांहीं
धर्मविषयक संभाषणाचा उपक्रम त्यांनीं केला. प्रत्येक शिपायाच्या तोज-
दानांत कुराणाची प्रत आहे, हें पाहून टॉलस्टॉय यांस फार नवल वाटलें.

या वेळीं टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत धर्मविषयक बाबीचें बरेंच तुमूल-
युद्ध चालू होतें आणि मनाच्या या स्थितीचा परिणाम त्यांच्या शरीरावर
घडत होता. तारीख २७ जानेवारी सन १८७८ रोजीं फेटला लिहिलेल्या
पत्रांत ते म्हणतातः—

“लेखन व्यवसायांत मी अगदीं दंग असेन, अशी जी तुमची कल्पना
आहे, ती अगदीं चुकीची आहे. मी सध्यां कोणतेंच काम करीत नाहीं,

इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या पत्राचें उत्तर सुद्धां जाण्यास इतका विलंब लागला, याचें कारण हेंच कीं, आज किती तरी दिवस माझी प्रकृति अस्वस्थ आहे. गेले कांहीं दिवस तर मी आंथरुणांवर पडून होतो. सर्दीचा विकार कोणत्या ना कोणत्या रूपानें एकसारखा प्रकट होत असतो. कधीं दात दुखतात, तर कधीं बरगडींत खुपू लागते आणि 'माझा अमूल्य वेळ अशा प्रकारें अगदीं फुकट जात आहे. माझ्यानें हल्लीं कोणताहि उद्योग होत नाही.'"

"तुमच्या पत्रांतील कविता मला फार आवडली. ती माझ्या पत्नीला मी वांचून दाखविली आणि म्हटलें, 'सारे काव्य रमणीय आहे; पण यांत एकच शब्द चुकीचा आहे,' तिलाहि माझें म्हणणें बरोबर पटलें."

तारीख २५ मार्च सन १८७८ च्या पत्रांत पुढील उल्लेख आहे.

"सतरा वर्षांच्या अवधीनंतर मी गेल्या आठवड्यांत पिटर्सबर्गला जाऊन आलों. या ठिकाणीं दोन सेनापति मला भेटले. या दोन मूर्तीना पाहून माझ्या अंगावर खरोखर कांटा उभा राहिला. दोन्ही वाजूनीं मालगाड्या जात असाव्या आणि त्या दोहोंच्या मध्येच अकस्मात् एकाद्यानें सांपडावें, तसें मला झालें. माझ्या लहानपणीं दारूनें मस्त झालेले लोक मी पाही आणि त्याच वेळेचें स्मरण मला या वेळींहि झालें."

अना—क्यारेनिना ही कादंबरी पुरी केल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं 'डिसेंब्रिस्ट' ही कादंबरी हातीं व्यावयाचा पुन्हां विचार केला. या कादंबरीला याच्या आधीं चवदा वर्षांपूर्वीच त्यांनीं सुरुवात केली होती; पण पुढें अनेक कारणांनीं ती तशीच राहिली. ती आतां पुन्हां हातीं व्यावी, अशी इच्छा होऊन त्या दृष्टीनें कांहीं माहिती मिळविण्याचा उद्योग टॉलस्टॉय यांनीं सुरू केला. टॉलस्टॉय यांच्या आईचा एक नातेवाईक प्रिन्स व्हॉलकान्स्की यानें या कटांत बरेंच पुढारीपण स्वीकारलें होतें. त्याच्या रोजनिशा आणि खाजगी पत्रव्यवहार टॉलस्टॉय यांच्या हातीं आला होता. यामुळें या कटाची वऱ्याच महत्त्वाची माहिती टॉलस्टॉय यांना अवगत झाली. अधिक माहिती मिळविण्याच्या उद्देशानें टॉलस्टॉय पिटर्सबर्ग येथें गेले व डिसेंब्रिस्ट कटवाल्यांपैकीं शिल्क उरलेल्या मंडळीची भेट त्यांनीं

घेतली. त्याचप्रमाणें पीटरोपालो नांवाच्या किल्ल्याच्या गडकन्यालाहि ते भेटले. राजकीय कैदी या किल्ल्यांत ठेवीत असत. या वेळीं या किल्ल्यावर असलेला मुख्य अधिकारी क्रिमियन युद्धांत सेव्हास्टोपोल येथें होता व याच्याच अधिकारांतील एका तोफखान्यावर टॉलस्टॉयहि काम करीत होते. अशी जुनी ओळख निघतांच त्यानें टॉलस्टॉय यांचें उत्तम स्वागत केलें. ज्या अंधारकोठड्यांत डिसेंब्रिस्टांना कोंडून ठेवले होते, त्या स्वतः पाहण्याची इच्छा टॉलस्टॉय यांनीं दर्शविल्यावरून गडकरी त्यांना म्हणाला, “ किल्ल्याचे दुसरे कोणतेहि भाग तुम्ही जाऊन पहा; पण या कोठड्यांत शिरण्याची इच्छा मात्र करूं नका. कारण खुद्द बादशहा, गडकरी आणि हुजुरांत स्वारांचा मुख्य अधिकारी या तिघांशिवाय या कोठडींत गेलेला मनुष्य जगाच्या नजरेस पुन्हां पडत नाहीं.”

पिटर्सबर्ग येथून परत आल्यानंतर या गोष्टीचे दोन तीन भाग लिहून टॉलस्टॉय यांनीं तिचें लेखन पुढें कायमचें बंद केलें. ही कादंबरी टॉलस्टॉय यांच्या हातून योग्य रीतीनें पुरी झाली असती कीं नाहीं, याची शंकाच आहे. हा विषय राजकीय असल्यामुळें सरकारी परिक्षकांनें टॉलस्टॉय यांचे विचार लोकांपर्यंत जसेच्या तसे येऊं दिले असते कीं नाहीं, याचीहि शंकाच होती आणि आडपडद्यानें लिहिण्याची अथवा आपले कांहीं विचार अगदीं मार्गे ठेवून सरकारच्या प्रसंतीस उतरतील तेवढेच विचार पुढें करण्याची संवय टॉलस्टॉय यांस नव्हती. यामुळें ही कादंबरी त्यांनीं पुरी केली असती, तरी ती लोकांपुढें आली असती कीं नाहीं, याची शंका आहे. या कादंबरीचें लेखन बंद करतांना टॉलस्टॉय यांच्या मनांत हाच विचार आला असावा. डिसेंब्रिस्ट कटवाल्यांसंबंधीं सरकारी दफ्तरांत असलेली नोंद आपणास पाहण्यास मिळावी, असा अर्ज टॉलस्टॉय यांनीं केला होता. या अर्जाला त्यांना साफ नकारात्मक जबाब मिळाला. या हकीकतीवरून या बाबींत सरकारचें मत्त काय होतें, हेंहि दिसून येतें. या कादंबरीसंबंधीं हकीकत सांगत असतां बर्से म्हणतो:—

“ फ्रान्सांतील राज्यक्रांतिनंतर कांहीं फ्रेंच सरदारलोक रशियांत रहावयास आले होते आणि याच सरदार मंडळीच्या विधावणीनें या कटाची

उत्पत्ति झाली, असें टॉलस्टॉय यांचें ठाम मत बनलें होतें. या सरदार लोकांपैकीं बहुतेक लोक रशियन जमिनदार घराण्यांतून शिक्षक या नात्यानें नौकरीस राहिले होते आणि त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या शिक्षणाच्याद्वारे रशियन सरदार घराण्यांत या कटाचें बीजारोपण केलें. डिसेंब्रिस्ट कटवाल्यांपैकीं बहुतेक लोक जुन्या क्याथोलिकपंथाचे होते; यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते, असें टॉलस्टॉय म्हणत. या कटाचा उगम राष्ट्रीयभावनेपासून झाला नसून परक्यांच्या चिथावणीमुळें झाला असल्यानें कटवाल्यांबद्दलचा माझा आदर सर्वथैव नष्ट झाला, असें उद्गार टॉलस्टॉय यांनीं एके प्रसंगीं काढले होते.”

तारीख ६ एप्रिल सन १८७८ रोजीं फेट याला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून टॉलस्टॉय यांची मनःस्थिति कोणत्या प्रकारची होती. याचें बरेंच अनुमान होतें.

“तुमचें लांबचलांब पत्र वाचून फार आनंद झाला. माझी इतकी स्तुति करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. आपला तो वाव्या आणि लोकांचा तो कारटा या न्यायानें माझ्या ठिकाणीं नसलेले गुणसुद्धां तुम्हांस दिसतात. माझ्यांत एक मोठा गुण आहे, तो हा कीं, तुमची ओळख मला पुरी झाली आहे आणि त्यामुळें तुम्हांवर माझे प्रेम जडलें आहे. तुमच्यांतले दोष फारसे न पाहतां जरी मी तुम्हांवर प्रेम करतां, तरी तुमचासुद्धां राग मला केव्हां केव्हां येतो. ‘मार्थाला अमुक जिन्नस न मिळाल्यामुळें ती मोठ्या काळजींत पडली आहे’ अथवा ‘विलियर्डचें टेबल कसें मांडावें’ असल्या गोष्टी जेव्हां तुम्ही लिहितां, तेव्हां तुमचा मला फार राग येतो. तुमच्या काव्यासंबंधानें मी कांहीं म्हणतां, असें मात्र समजूं नका. कवित्व हा तुमचा जन्मजात गुण असल्यामुळें तुमच्या बुद्धींतून तें आपोआपच बाहेर पडेल. त्याबद्दल मला बोलण्याचें प्रयोजनच नाही. तुम्ही विलियर्ड खेळा अथवा खेळूं नका, तरी तुमची काव्यशक्ति आहे तशीच राहणार. माझा तंट्या आहे, तो निराळ्याच गोष्टींत आहे. जग आहे तसें तें आपणास बरोबर वाटत नाही. आपणांस तें वांकडें दिसतें, असें न होतां तें आपणास सरळ दिसावें, अशा अर्थाचा त्याचा कांहीं उलगाडा करतां

येतो कीं काय, याचा विचार मी करीत आहे. जगांत काहीं घडलें, तरी तें योग्य असून शिस्तीला सोडून नाहीं, असें आपणास सप्रमाण सिद्ध करतां आलें, म्हणजे कोणा एकाद्यानें केवढाहि मूर्खपणा केला, तरी त्याबद्दल आपणास राग येणार नाहीं. कारण त्याचा तो मूर्खपणाहि जगाच्या शिस्तीला सोडून नव्हता, असें आपणास दाखवितां येईल. तुम्हाला व मला खलवत्यांत एकत्र कुटून त्या गोळ्यांतून दोन सारख्या व्यक्ती निर्माण झाल्या असत्या, तर किती गम्मत झाली असती ? पण तुम्ही सध्यां आहां त्या स्थितींत तुम्हांस वाहिलें म्हणजे ऐहिक विषयांची लालसा तुमच्या ठिकाणीं फार आहे, असें मला आढळून येतें. हे विषय तुम्हापासून दृष्टीनें हिरावून नेले, तर तुमची स्थिति काय होईल ? ती फार भयंकर होईल, अशी भीति मला वाटते. तुमच्या ठिकाणीं या प्रकाराचा अतिरेक आहे, तर माझ्या ठिकाणीं याच्या उलट प्रकारचा अतिरेक झाला आहे. साऱ्या ऐहिक विषयांबद्दल मी पूर्ण उदासीन बनून गेलों आहे. या भयंकर औदासिन्यामुळे मला जीवसुद्धां नकोसा झाला आहे आणि माझ्या या उदासीनपणाची छाया दुसऱ्यांवर पडून तेहि विचारे कोमेजून जातात. आकाशांतून शून्यांत आणि शून्यांतून पुन्हां आकाशांत अशा माझ्या मनाच्या येरझारा चालू असतात. वेडा होऊन मी धोंडे मारीत सुटलों आहे, असें समजूं नका; तथापि माझ्या जीवाला स्वस्थता नाहीं, हें खरें. मी याहूनहि अधिक बिघडलों, तरी माझ्यावरचें तुमचें प्रेम अखंड राहिल अशी मला आशा आहे.”

इ. स. १८७४ पासून १८७८ पर्यंतचा टॉलस्टॉय यांचा काळ बऱ्याच तीव्र अशा मानसिक उदासीनतेत गेला. अनेक प्रश्न त्यांच्या चित्तांत उद्भवत होते. त्यांचीं उत्तरें मिळावीत म्हणून ते धरपड करीत होते आणि त्यांचें समाधान न होतां, हे प्रश्न तसेच मुग्ध राहिले, म्हणजे ते अधिक उदासीन होत. अशा प्रकारें त्यांस वारंवार उदासीनता येत होती. इ. स. १८७६ सालापासून त्यांची ही मानसिक स्थिति इतक्या उघड स्वरूपाची झाली, कीं, ती आजूबाजूंच्या मंडळींच्याहि लक्षांत येऊन त्यांना मोठी काळजी वाटूं लागली. दर रविवारीं न चुकतां प्रार्थनेकरतां ते देवळांत जात. या-

शिवाय रोज सकाळसंध्याकाळ आपल्या खोलीत ते प्रार्थना करीत; तथापि त्यांच्या चित्तास समाधान म्हणून नसे. त्यांची पूर्वीची तडफ नाहीशी झाली. त्यांची आनंदी वृत्ति मावळली. त्यांच्या स्वभावांत नम्रभाव स्पष्ट दिसू लागला. ही सारी स्थिति या वेळीं इतक्या स्पष्ट दशेला आली होती कीं, ती आजूबाजूंच्या मंडळींच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाही. जगांत कोणाहि प्राण्याशीं वैर नसावें, अशी इच्छा या वेळीं त्यांच्या चित्तांत उद्भूत झाली होती व तशा अर्थाचें एक पत्रहि दूरजीनेफ याला त्यांनीं लिहिलें होतें. दूरजीनेफ व टॉलस्टॉय यांचें परस्परसंबंध कोणत्या प्रकारचे होते, हें वाचकांना आठवत असेलच. या पत्राला दूरजीनेफ यानें पुढील उत्तर दिलें आहे.

पारीस, ८ मे १८७८.

“ प्रिय लियो निकोलेविच,

“ तुमचें पत्र आजच माझ्या हातीं पडलें. तें वाचून मला फार आनंद झाला. आपला पूर्वीचा स्नेह पुन्हां ताजा व्हावा, हें मलाहि खरोखर बरें वाटतें आणि तसें करण्यास मी एका पायावर तयार आहे. माझ्या मनांत तुमच्याबद्दल कोणत्याहि प्रकारचा वैरभाव नाही, ही तुमची कल्पना सर्वथैव रास्त आहे. तुमच्याबद्दल एकादी दुष्ट कल्पना माझ्या चित्तांत कधींकाळीं उद्भवली असली, तरी ती नष्ट होऊन आतां फार काळ लोटून गेला आहे. टॉलस्टॉय म्हणजे एक प्रतिभावान् लेखक, ज्यांची प्रतिभाशक्ति माझ्या नजरेस प्रथम पडली आणि ज्यांच्या प्रत्येक नव्या कृतीकडे मी कौतुकानें आणि आशेनें डोळे लावून बसतो, असे एक गृहस्थ आहेत, इतकीच तुमच्याविषयींची भावना माझ्या मनांत शिल्पक उरली आहे. तुम्हांआम्हांमधील गैरसमज नाहीसा झाला, यामुळें मला मनापासून आनंद झाला आहे. येत्या उन्हाळ्यांत तिकडे येण्याचा माझा विचार आहे आणि तसें झालें तर तुमची प्रत्यक्ष भेट होईलच. तशी भेट होईपर्यंत परमेश्वरानें तुम्हास पूर्ण सुखी ठेवावें, इतकीच माझी इच्छा आहे.”

या वर्षीहि दरसालच्या चालीप्रमाणें टॉलस्टॉय समारा येथें कांहीं दिवस जाऊन राहिले होते. समारा येथून यासनायाला ते परत येऊन पोहोचतात

तोंच टूरजीनेफ टूला येथें आला असल्याचें वर्तमान त्यांना समजलें. तेव्हां टॉलस्टॉय टूला येथें गेले व टूरजीनेफ यास त्यांनीं आपल्या बरोबर आणिलें. यासनाया येथें टूरजीनेफ दोन दिवस राहिला होता. या साहित्यभक्तांचा सत्रा वर्षांचा तंट्या अशा रीतीनें मिटला याबद्दल त्या दोघांसहि फार आनंद झाला. या भेटीसंबंधीं बर्स यानें पुढील हकीकत दिली आहे.

“ जेवतांना टूरजीनेफ यानें नाना प्रकारच्या गमतीच्या गोष्टी सांगितल्या. कित्येक सुप्रसिद्ध पुरुषांच्या नकला त्यांनीं करून दाखविल्या आणि कांहीं जनावरांसारखें ओरडूनहि दाखविलें. त्या वेळीं सर्व लहान मंडळींत मोठाच हंशा पिकला. पीटर दी ग्रेटच्या काळच्या टूरजीनेफ याच्या एका पूर्वजाची प्रसिद्धी अनुकरणाच्या बाबतींत फारच झालेली होती. त्याचा तो गूण त्याच्या या वंशजांत बराच उतरला आहे, अशी माझी खात्री झाली.”

यानंतर बर्स हा लवकरच सरकारी नौकरीवर रुजू होण्यासाठीं कॉकेशस प्रांतीं गेला. टॉलस्टॉय शिकारीसाठीं केव्हांहि बाहेर पडले, तरी बर्स हा त्यांच्या बरोबर नेहमीं असे. पुष्कळ वेळां हे दोघे शिकारी घरापासून २५।३० मैलाच्या अंतरावरहि जात असत. बर्स यानें सरकारी नौकरी धरली, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांस फारशी पसंत पडली नाहीं. बर्स कॉकेशस प्रांतीं जावयास निघाला, तेव्हां ते म्हणाले, “ सारा देश सरकारी कामगारांनीं बुजबुजून जाऊन लोकांना त्यांची घाण सहन होईनाशीं झाली आहे. मग त्यांत तूं आपली आपखी भर कशाला घालतोस ? ”

सप्टेंबर महिन्याच्या आरंभीं टूरजीनेफ यासनाया येथें पुन्हां एकवार येऊन गेला. तारीख ५ सप्टेंबर रोजीं फेट यास टॉलस्टॉय यांनीं लिहिलेल्या पत्रांत पुढील उल्लेख आहे.

“ टूरजीनेफ नुकताच येथें येऊन गेला. तुमचें पत्र वाचून त्यालाहि फार आनंद झाला. त्याच्या मनांत अथवा वृत्तींत कोणताहि फरक झालेला नाहीं. तो पूर्वीं जसा होता, तसाच अद्यापीहि कायम आहे. त्याच्या व माझ्या मतांत कितपत साम्य येईल, हें आम्हां दोघांसहि आतां

पक्के कळून चुकलें आहे; तेव्हां या बाबींत आतां अधिक वाटाघाट करण्यानें कांहीं अधिक फायदा होण्याचा संभव नाही.”

“ कांहीं तरी लिहावें, अशी प्रवळ इच्छा मला होऊं लागली आहे; पण ही भूक खरी कीं खोटी याचा निश्चय हात नसल्यानें मनाला वारंवार औदासिन्य येतें.”

आक्टोबर महिन्यांत लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ तुम्हांला काय लिहावें आणि आरंभ तरी कसा करावा, हें सुद्धां मला समजेनासें झालें आहे. ‘सर्व दोष माझ्याकडे आहे’ एवढा मजकूर लिहिला म्हणजे, यांत सर्व कांहीं आलें, असेंच मला वाटतें. आपला दोष कबूल केला, म्हणजे केलेल्या अपराधांची मीमांसा करण्याचें कारणच बहुधा उरत नाही; तथापि हीं कारणें मी आतां सांगणार आहे. हीं कारणें अगदीं खरी आहेत, हें एक व दुसरें असें कीं, माझी मनःस्थिति सध्यां कशी आहे, याचेंहि अनुमान तुम्हांस होईल. गेला संबंध महिना किंबहुना अधिक काळ मी धूम्रमय स्थितींत काढीत आहे. चोंहोंकडे धुरकट झालें, म्हणजे दृष्टि जशी अंधुक होते, तशी माझी स्थिति सध्यां झाली आहे. माझ्या सध्यांच्या स्थितीचें कारण बाह्य उपाधी हें नव्हे. कुटुंबातील सारीं माणसें आनंदांत आहेत आणि मला काळजी वाटेल, असें कारण एकहि सध्यां दिसत नाही. तथापि माझ्या अंतर्दृष्टीस संशयाचा धूर भरून गेल्यामुळे माझी अंतर्दृष्टि अगदीं अंधुक झाली आहे. ‘तुला काय होतें?’ असें कोणी मला विचारलें, तर त्याला उत्तरहि मला देतां येणार नाही. मी शिकारीला बाहेर जातो, वाचतो, कोणी कांहीं विचारलें तर त्याला जवाब देतो, खातो पितो आणि झोंपहि घेतो; पण माझ्यानें काम म्हणून कसलेंहि होत नाही. ५।२५. पत्रें माझ्या मेजावर पडलीं आहेत; पण एकाचेंहि उत्तर लिहिण्याचें काम माझ्याकडू होत नाही.”

अशा प्रकारच्या मनःस्थितींत असतां टॉलस्टॉय यांनीं दूरजीनेफ यांस एक पत्र लिहिलें होतें, त्याचें दूरजीनेफकडून पुढील उत्तर आलें.

“ तुमची शरीर प्रकृति चांगली आहे, ही हकीकत वाचून फार संतोष

झाला. आतां मनाच्या अस्वास्थ्याविषयीं तुम्ही लिहिलें; पण तेंहि आतां-पर्यंत नाहींसें झालें असेल, अशी मला आशा आहे.”

“तुमच्या लेखांविषयीं मीं कांहींच लिहूं नये, असें तुमचें म्हणणें आहे; तथापि तुमच्या कोणत्याहि लेखाला मी तिरस्कारबुद्धीनें हंसलों नाहीं अथवा तुमची कधीं मी चेष्टाहि केली नाहीं, इतकें सांगणें मला भाग आहे. तुमचे कांहीं लेख मला फार आवडले. आणि दुसरे कांहीं मुळींच आवडले नाहींत. तुमची ‘कोझ्याक्स’ ही कादंबरी वाचून मला फार संतोष झाला. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या मनाला कौतुक वाटून माझें आश्चर्यहि जागृत झालें. तुमच्या कोणत्याहि लेखाकडे मी तिरस्कारानें पाहतों, असें तुम्हांस वाटण्यास काय कारण आहे ? तुमच्या असल्या भावना कधींच मावळून गेल्या असतील, असें मला वाटत होतें. गवयी, चित्रकार आणि दुसरे कलाभिज्ञ लोक यांजमध्ये असल्या भावना कधींच आढळून येत नाहींत. मग साहित्यसेवकांतच त्यांचें अस्तित्व का असावें ? लोकांच्या नजरेस पडूं नये, असें जीवात्म्याचें स्वरूप साहित्यांत अधिक स्पष्ट होतें आणि यामुळेंच असल्या भावनांचा जन्म होतो, हें त्यांचें कारण असावें; पण तुम्ही आम्ही आतां वयस्क झालों, तेव्हां आतां या वयांत तरी या गोष्टी आपल्या आंगवळणीं पडाव्या, हें बरें नव्हे काय ? ”

हें पत्र वाचून टॉलस्टॉय यांस बरें वाटलें नाहीं. टूरजीनेफचें लिहिणें आपणास खोंचून आहे, असा त्यांचा समज झाला. तारीख २२ नोव्हेंबर सन १८७८ रोजीं फेटला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात.

“आतां मास्कोला जाऊन पत्र लिहिण्याच्या कागदावर ‘सर्व दोष माझा आहे’ हीं अक्षरें मीं छापूनच घेतों; तथापि तुमच्या गेल्या पत्राचें उत्तर मीं पाठविलें नाहीं, याचा दोष मजकडे नाहीं, असें मला वाटतें. कारण त्या पत्रांत मला भेट देण्याचें आश्वासन तुम्हीं दिलें होतें. ही बातमी वाचतांच मला अतिशय आनंद झाला आणि ताबडतोब पत्र लिहून तुम्हांला मीं इकडे बोलावलें, असें मला स्मरतें. तथापि असें झालें नसलें, तरी या अपराधाबद्दल आतां अधिक शासन न करतां तुम्ही ताबडतोब निघून या कसे ! ”

“ काल टूरजीनेफचें पत्र आलें. आतां या गृहस्थाचें पुन्हां दर्शन घेऊं नये, असा निश्चय मीं केला आहे. त्याच्यापासून लांब राहण्यांतच मौज आहे. भांडणें उकरून काढण्याची वाईट खोड या गृहस्थाला लागली आहे.”

“ तुमचा वाढदिवस आला, याबद्दल तुमचें मी अभिनंदन करतां. यापुढें २३ नोव्हेंबर ही तारीख मी पक्की लक्षांत ठेवीन आणि त्या दिवशीं तुमचें अभिनंदन करण्यास विसरणार नाहीं. अशा प्रकारचीं आणखी दहा-बारा अभिनंदनें तुमच्या आमच्यांत होतील, अशी मला आशा आहे. आतां तुमच्या आमच्या वयाच्या माणसाला, आणखी इतकें आयुष्य घुष्कळ झालें.”

टॉलस्टॉय यांच्या अजमासाहून फेट आणखीहि चार वर्षे अधिक जगला व परमेश्वराच्या कृपेनें टॉलस्टॉय यांचें आयुष्य त्याहिपेक्षां किती तरी पटीनें अधिक वाढलें; पण त्यांच्या उत्तरवयांतील हीं वर्षे अत्यंत निकराचीं गेलीं. “ रात्रंदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग, अंतरबाह्य जग आणि मन । जीवाहि अगोज पडति अघात, येऊनीया नित्य नित्य करी । तुका म्हणे तुझ्या नामाचीया वळें, अवघीयांचें काळें केलें तोंड.” ही साधुक्ति टॉलस्टॉय यांच्या उत्तरवयांतील जीवनक्रमास पूर्णपणें लागूं पडते. जनाच्या व मनाच्या रणभूमीवर प्रचंड युद्धें त्यांस करावीं लागलीं. एकां संशयाचा निःपात व्हावा न व्हावा तोंच दुसऱ्यानें दत्त म्हणून त्यांजपुढें उभें रहावें, असा क्रम त्यांच्या ऐहिक जीवनाची अखेर होई-पर्यंत कायम होता. ख्रिस्तानें सांगितलेला धर्म, सांप्रतचा दिग्वाऊ व रूढिश्रृंखलाबद्ध धर्म, समाजरचना, जगाची आर्थिक स्थिति; दुष्काळ, युद्धें, सत्तेची लष्करी नौकरी, सरकारी सत्ता, देशाभिमान, साहित्य-संगितादि कला, अर्वाचीन शास्त्रें, मनुष्याचें अन्न, स्त्रीपुरुषांतील परस्पर संबंध, मादक, येंथें अशा प्रकारच्या गहन व शास्त्रीय विषयांपासून तों मुलांवाळांच्या सामान्य गोष्टीपर्यंत अनेक विषयांवरून त्यांची लेखणी फिरली होती. कोणत्याहि विषयासंबंधीं स्वानुभवानें स्वतःच्या चित्तास पटलेले विचार लोकांपुढें त्यांनीं स्पष्टपणें मांडले. त्यांचीं सर्वच मतें बरोबर

असतील असें नाहीं, अथवा त्यांची विचारसरणी सदोदित एकाच प्रकारच्या ठाम स्वरूपाची होती, असेंहि नाहीं; तथापि आपले विचार कोणास आवडणार नाहींत, या भयानें त्यांनीं ते चोरून ठेवले नाहींत अथवा त्यांची मांडणी अस्पष्टहि केली नाहीं. विचारांची दिशा बदलली, तेव्हां ती गोष्टहि त्यांनीं प्रांजलपणें सर्वासमक्ष कबूल केली. अशा रीतीनें दीर्घकालपर्यंत सरस्वतीचा ओघ यासनायाच्या खेड्यांतून जगाकडे वहात राहिला. त्यांच्या हयातींत प्रसिद्ध झालेलें साहित्य, गुणानें व तसेंच आकारमानानेंहि मोठें आहे; पण त्याहूनहि अधिक किंमतीचें साहित्य आपल्या पश्चात प्रसिद्ध व्हावें, या हेतूनें त्यांनीं मार्गें ठेवलें आहे.

तारीख १ आक्टोबर सन १८७८ रोजीं टूरजीनेफ यानें फेट यांस एक पत्र लिहून कोझ्याक्स कादंबरीचें भाषांतर फ्रेंच भाषेंत करण्याचा आपला मनोदय त्यांत व्यक्त केला होता. या पत्रांत तो म्हणतो, “आमच्या भाषेंतील एका अत्युत्कृष्ट कादंबरीचा परिचय फ्रेंच लोकांस करून देण्यांत मला फार आनंद होईल. टॉलस्टॉय यांची कीर्ति युरोपांत आतां पसरूं लागली आहे. त्यांच्याशीं स्पर्धा करण्यासारखा लेखक रशियांत दुसरा कोणी नाहीं, ही गोष्ट आम्हां रशियनांना अगोदरच ठाऊक होती. आतां युरोपीय लोकांस ती माहित करून दिली पाहिजे.”

टॉलस्टॉय यांच्या आयुष्यक्रमास अगदीं नवीन वळण लागावें, असा हा समय होता. त्यांच्या मनोभूमिकेची वाढ या कालापर्यंत दोन तत्वांवर चाललेली होती. आतां यापुढें यांपैकीं कोणतें अंग प्रमुख असावें व कोणतें मार्गें पडावें, याचा निर्णय त्यांची बुद्धि करित होती आणि कोणताहि निश्चय ठाम न झाल्यामुळें बुद्धीला जी कातरता अथवा कंप प्राप्त होत असतो, त्याचा अनुभव ते या वेळीं घेत होते. यामुळेंच त्यांचें चित्त उदासीन बनलें होतें. संसारांतून ते सुटूं पहात होते; पण परमार्थाचा ओढा अद्यापि पकदशेला आला नव्हता. यामुळें त्यांची स्थिति त्रिशंकूसारखी झाली होती. सामान्य रशियन लोकांच्या ठिकाणीं इतर युरोपीयांहून धर्मबुद्धि अधिक प्रमाणानें आहे. रशियांतील धर्मपंथ विचारप्रधान नसला, तरी जुन्या आचारविचारपंथाचें प्राबल्य युरोपापेक्षां तेथें अधिक आहे.

टॉलस्टॉय यांच्या घरापासून थोड्याच अंतरावर एक मोठा राजमार्ग गेलेला आहे आणि या मार्गावर पायांनी यात्रा करणाऱ्या गोसाव्यांची रहदारी नेहमी चालू असते. केवळ धर्माळा वाहून घेतलेले, अशा प्रकारचे लोक टॉलस्टॉय यांस सतत भेटत. यांत कित्येक दांभिक असत आणि कित्येक भोळसर व वेडेहि असत. तथापि त्यांत खरे त्यागी मुळींच नव्हते, असें मात्र नव्हे. ऐहिक विषयाचा त्याग अंतःकरणपूर्वक करून आपल्या सम-जुतीप्रमाणें केवळ ईश्वरसेवेत निमग्न राहणारे खरे संन्यासीहि टॉलस्टॉय यांस बरेच भेटले. टॉलस्टॉय हे संसारी होते आणि संसाराकडचा त्यांचा ओढा पूर्णपणें सुटलेला नव्हता. तथापि त्यागाचें बीज त्यांच्या हृदयांत होतें. त्याला योग्य खतपाणी मिळण्याचाच काय तो अवकाश होता. हें बीज मुळांत किडकें नव्हतें. तसेंच त्यांची मनोभूमिकाहि चांगली सुपीक होती. यामुळें असल्या खऱ्या त्यागी लोकांच्या दर्शनानें टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत सहानुकंपा उत्पन्न होई, यांत नवल नाही. असे त्यागी लोक हेच आपले खरे बांधव आहेत, असें त्यांस वाटे. अशा रीतीनें निवृत्तिमार्ग त्यांस एकीकडे ओढीत असतां प्रवृत्ति त्यांस दुसरीकडे ओढीत होती. रशियांतील सामान्य जनतेची स्थिति केव्हांहि स्पृहणीय नव्हती. ही स्थिति सुधारण्याचा यत्न या वेळीं जोरांत येऊं पहात होता. सामान्य जनतेची स्थिति टॉलस्टॉय यांस स्वानुभवानें कळलेली होती. चालू शासनपद्धतींत आमूलाग्र फेरफार झाल्याशिवाय सामान्य लोक सुखी होणार माहींत, असें खुद्द टॉलस्टॉय यांस वाटू लागलें होतें. यामुळें लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां म्हणून जी जी चळवळ सुरू होई, तिजकडे त्यांचें मन आपोआपच ओढलें जाई.

इ. स. १८७७ च्या मार्च महिन्यांत मास्को येथील पन्नास माणसांना राजद्रोहाच्या कटाच्या आरोपावरून न्यायासनासमोर उभें करण्यांत आलें होतें. यापूर्वी दोनच वर्षे अशाच प्रकारचा आणखी एक खटला रशियन सरकारपुढें मांडला होता. मास्कोच्या खटल्यांत एक विशेष गोष्ट लोकांच्या नजरेस प्रमुखपणें आली. कित्येक श्रीमंत व धरंदाज कुटुंबांतील तरुण मुली निरनिराळ्या कारखान्यांत मजुरी करून राहिल्या होत्या. सामान्य

मजुरवर्गाची स्थिति कशी आहे, हें स्वानुभवानें कळावें आणि मजुरवर्गांत सामाजिक व राजकीय विषयांचें बीज पेरवें, या उद्देशानें या तरुण मुली रोज चवदा तास कारखान्यांत कामाचे कावाडकष्ट करण्यास तयार झाल्या होत्या. मास्कोच्या खटल्यांत ही गोष्ट उघडकीस आल्यामुळें लोकांत मोठी खळबळ उडून गेली. यानंतर इ. स. १८७८ सालीं अशाच प्रकारच्या आरोपावर १९३ असामींवर सरकारनें एक खटला उभारला होता.

अशा प्रकारच्या खटल्यांच्या सत्रामुळें एक गोष्ट लोकांच्या नजरेस पक्की येऊन चुकली; ती ही कीं, चालू सामाजिक आणि राजकीय शासनपद्धति सबंध फिरवून टाकल्याशिवाय लोक कधींहि सुखी होणार नाहींत. अठरा विश्वे दारिद्र्य आणि एकोणिस विश्वे अज्ञान, यांच्या उपपत्तीची सारी जबाबदारी चालू शासनपद्धतीवर आहे, अशी टॉलस्टॉय यांची स्वतःची खात्री अगोदरच होऊन चुकली होती. स्वतःच्या पोटचें पाणीहि हलूं न देतां, मूठभर बांडगुळवजा लोकांनीं चैनीत मनमुराद लोळव असार्वें आणि ही त्यांची चैन पुरी करण्यासाठीं कोट्यवधि लोकांनीं प्रसंगीं आपलीं पोटेंहि बांधून कामाच्या रगाड्यांखालीं चूर व्हावें, या असह्य विषमतेचें कारण चालू शासनपद्धतींत आहे, हें टॉलस्टॉय यांस स्वानुभवानें कळलें होतें. टॉलस्टॉय यांस आलेला हा अनुभव इतर तरुण-तरुणींस येऊं लागला. ज्या लक्षावधि लोकांच्या निढळाच्या घामानें आपण सुशिक्षित झालों व चैन भोगली त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याची खटपट करणें आपलें आद्य कर्तव्य आहे, ही जाणीव या तरुण पिढीच्या मनांत उत्पन्न होऊं लागली. त्यांनीं आपला श्रीमंती बाणा सोडला, थाटमाट व धरादाराचा त्याग केला आणि शुद्ध मजुरदाराप्रमाणें हीं तरुण माणसें स्वतः कष्ट करून अगदीं साध्या राहणीनें राहूं लागलीं. कांहीं तरी लोकसेवा करावी, या एकाच उद्देशानें हा मार्ग त्यांनीं स्वीकारला होता.

अशा प्रकारची चळवळ चोहोंकडे जोमांत असतां टॉलस्टॉयसारखे गारिबांचे कनवाळू गृहस्थ या चळवळींतून अगदीं अलिप्त राहतील, हें तर शक्यच नव्हतें.

मिहेलोस्की या नांवाच्या एका प्रसिद्ध लेखकानें इ. स. १८७५ सालीं

‘टॉलस्टॉय यांचा उजवा व डावा हात’ या मथळ्याखालीं एक उत्तम लेख-माला प्रसिद्ध केली होती. टॉलस्टॉय यांची मनोवृत्ति अनिश्चित स्वरूपाची असून तिचा प्रवाह दोन मार्गांनीं कसा वाहतो; हें या लेखमालेंत मिहेलोस्की यानें दाखविलें होतें. टॉलस्टॉय यांचें अखेरचें साध्य काय आहे, याचा निश्चय त्यांच्या ग्रंथांवरून होत नाही, असें या लेखकानें म्हटलें होतें. अशा प्रकारच्या मनोवृत्तीची अखेर कोणत्या प्रकारची होण्याचा संभव आहे, याचें भविष्य वर्तवितांना मिहेलोस्की म्हणतो:—

“अशा प्रकारची द्विधा प्रवृत्ति जेथें दिसून येते, तेथें या गृहस्थाचें अखेर होणार तरी काय? असा प्रश्न मनांत सहजच उभा राहतो. अशा स्थितींत सांपडलेला मनुष्य सामान्यबुद्धीचा असेल तर त्याचें पर्यवसान आत्महत्यांत अथवा निशाबार्जींत होईल; पण तो खरोखरच तेजस्वी बुद्धीचा असेल, तर त्याची बुद्धि कोणत्या तरी चांगल्या मार्गाकडे निश्चयानें वळेल आणि त्यांत अखेर साधील. हा चांगला मार्ग अमुक एकाच विशिष्ट प्रकारचा असला पाहिजे, असें नाही. अनेक विकट साध्यांपैकीं एकादें साध्य निश्चित करून त्याची तेजस्वी बुद्धि तें साध्य सिद्ध होईपर्यंत मुळींच थांबणार नाही.”

“अशा प्रकारच्या मनुष्याला कांहीं सूचना कराव्यात असें म्हटलें, तर एकदोन गोष्टी मला सांगतां येण्यासारख्या आहेत. एक असें कीं, अगदीं सामान्य मनुष्याच्या उपयोगी पडेल असें वाङ्मय त्यानें तयार करावें. टॉलस्टॉय यांच्या अंगीं हें सामर्थ्य आहे. दुसरा मार्ग असा कीं, वरच्या सुशिक्षित लोकांसाठीं कांहीं ग्रंथ त्यांस निर्माण करावयाचे असतील, तर सामान्य जनतेच्या उपयोगी पडणें हें या वरच्या वर्गाचें आद्य कर्तव्य आहे, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांनीं या वरच्या वर्गाच्या लक्षांत आणून दिली पाहिजे. वरच्या वर्गाच्या शिक्षणाचा बोजा सामान्य जनतेवर पडलेला असतो. त्यांच्या चैनीच्या वस्तु सामान्य जनतेच्या निढळाच्या घामानें निर्माण झालेल्या असतात. याकरतां केवळ सामान्य न्यायाच्या दृष्टीनें विचार केला, तरी वरिष्ठ वर्गाच्या माथ्यावर सामान्य लोकांच्या उपकाराचें ओझे असतें. स्वतःच्या चैनींत गर्क झालेल्या वरिष्ठ वर्गाला या ऋणाचा विसर पडलेला

असतो. याकरतां या गोष्टीची आठवण त्यांस करून देऊन त्यांची न्याय-बुद्धि जागृत केली पाहिजे. या दोहोंपैकी कोणताहि एक मार्ग टॉलस्टॉय यांनीं स्वीकारावा.”

१९३ लोकांवर झालेल्या खटल्याची सारी हकीकत टॉलस्टॉय यांनीं वाचली, तेव्हां तिचा परिणाम त्यांच्या चित्तावर झाल्यावांचून राहिला नाहीं. या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष वेधण्यास आणखीहि एक कारण झालें. आपल्या मुलाला गणित शिकविण्याकरतां पिटर्सवर्ग विश्वविद्यालयाचा आलेक्झीक नांवाचा एक पदवीधर टॉलस्टॉय यांनीं शिक्षक म्हणून ठेवला होता. इ. स. १८७० च्या सुमारास सोशियालिझमच्या तत्वाचा प्रसार लोकांत करण्याकरतां एक गुप्त मंडळी निर्माण झाली होती. अलेक्झीक हा या मंडळीपैकी एक होता. या मंडळाच्या अस्तित्वाची वार्ता पोलिसांस कळली, तेव्हां या मंडळाचे उद्योग हाणून पाडण्यास पोलिसांनींहि कंवर बांधली. पोलिसांचा दंडुका या मंडळाच्या मार्गांत जेथें तेथें व्यत्यय आणूं लागला. तेव्हां त्यांतील कांहीं सभासद रशियाच्या बाहेर गेले व तेथें आपलें एक संघटित मंडळ स्थापून त्यांनीं तेथून आपली चळवळ चालविली; पण पुढें या मंडळांत आपसांतच फाटाफूट झाली आणि त्या-मुळें त्यांचा उद्योग ढांसळला. तेव्हां आलेक्झीक रशियांत पुन्हां परत आला. दुसरी कांहीं मंडळी इंग्लंडासारख्या देशांत निघून गेली. स्वाम-ताच्या प्रतिपादनासाठीं हवे ते कष्ट सोसण्याचें धैर्य आलेक्झीक यांच्या अंगीं आहे, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांच्या निदर्शनास आली, तेव्हां त्याज-बद्दल त्यांच्या मनांत चांगला आदरभाव उत्पन्न झाला. सोशियालिझमची चळवळ या वेळीं पुन्हां जोमांत येऊं पहात होती. आलेक्झीक यांच्या मार्फतीनें या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांची ओळख टॉलस्टॉय यांनीं करून घेतली. विचारांचें संक्रमण जगभर कसें होत असतें, याचें प्रत्यंतर रशियां-तील या चळवळींत बरेंच पहावयास सांपडे. ऑगस्ट काम्टी यानें आपले तत्वदर्शी ग्रंथ लिहिले. त्यांच्या आधारावर लुई व जे. एस. मिह्ल यांनीं आपल्या ग्रंथांची उभारणी केली. या ग्रंथांचीं रशियन भाषांतरें पिटर्सवर्ग येथील शाळेंत सातव्या वर्तेंत असणाऱ्या चवदा वर्षें वयाच्या

शैकोस्की नांवाच्या विद्यार्थ्यांच्या हातीं पडलीं. 'रशियन क्रांति' या नांवाच्या एका ग्रंथांत या विषयाचा उल्लेख करतांना शैकोस्की म्हणतो:—

“ या ग्रंथांनीं मला इतकें वेड लावलें कीं, मी वर्गांत बसलों असतां माझें मन माझ्या खोलीकडे लागलेलें असे. मी घरीं जाईन केव्हां आणि तीं पुस्तकें वाचीन केव्हां असें मला होऊन जाई. हीं पुस्तकें मी अधिकाधिक वाचूं लागलों, तों तों माझा नाद बळावतच चालला. या ग्रंथांच्या वाचनानें माझ्या विचारांची जुळणी नीट होऊन त्यांना पद्धतशीर रूप प्राप्त झालें. पुढें थोड्याच वर्षांनीं मला अनुकूल असणाऱ्या तरुणांचा संघ मीं जमा केला आणि नव्या विचारांच्या बीजारोपणास सुरुवात केली; तथापि हे विचार लघकर वाढीस लागण्याजोगी भूमिका रशियांत अगोदर तयार झालेली नव्हती. यामुळें या विचारांचा प्रसार व्हावा तसा लवकर झाला नाही. यूरोपांतील देशांत विचारप्रसाराचें काम ज्या पद्धतीनें चालतें, ती पद्धत रशियांत उपयोगी पडत नाही, असा अनुभव मला आला. 'असेल माझा हरी, तरी देईल खाटल्यावरी !' या मंत्राचा जप सदोदित करणाऱ्या रशियन शेतकऱ्यांना नवे विचार शिकविणें, हें मोठें दुष्करकर्म आहे. जुन्या चालीरीति, जुना धर्म, जुनी समाजरचना आणि जुनी राजकीय पद्धति यांजवर त्यांचा पूर्ण विश्वास ! परमेश्वरानें अथवा राजानें कांहीं केलें तरच आपलें बरें होणार, असा त्यांचा पूर्ण भरंवसा ! अशा स्थितींत या जुन्या कल्पना समूळ नष्ट करणारे विचार, त्यांना कसे पटावेत ? अखेरीस विचार करतां करतां मूलेकुठारः या न्यायाचा अवलंब करून आत्मविश्वास उद्ध्वस्त करणारा आणि केवळ स्वप्नाक्रमानें अभ्युदय साधणारा धर्म वनविण्याच्या उद्योगास आम्ही सुरुवात केली. ही गोष्ट केवळ कल्पनासृष्टींतील आहे, हें आम्ही जाणून होतो. प्रत्यक्ष सृष्टींत तिचा अवतार होईल कीं नाही, याबद्दलहि आम्हांस जबर शंका होती; तथापि उद्योगाची कांस आम्ही सोडली नाही. रशियांत राहून ही गोष्ट साधणें शक्य नाही, असा अनुभव येतांच आम्ही देशत्याग केला.”

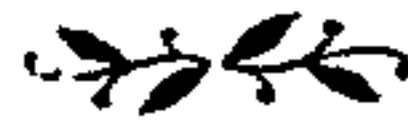
सारी समाजरचना आमूलाग्र बदलण्याकरतां नव्या धर्माची योजना केली पाहिजे, ही गोष्ट शैकोस्कीला स्वानुभवानें पटली होती. समाजाच्या

रचनेंत विलक्षण उलथापालथ झाल्याशिवाय सामान्य जनांची स्थिति सुधारणार नाही, असें टॉलस्टॉय यांचें मतहि स्वानुभवानें बनलें होतें. या दृष्टीनें पाहतां शैकोस्की आणि टॉलस्टॉय यांचे विचार तंतोतंत जुळते होते. कॉम्टी अथवा मिह्ल यांची विचारसरणी टॉलस्टॉय यांस पसंत नव्हती. तथापि याच ग्रंथांवर पोसलेल्या शैकोस्कीशीं त्यांचे विचार जुळते होते, फरक इतकाच कीं, समाजांत ही उलथापालथ घडवून आणण्याकरतां जरूर पडल्यास प्रसंगीं अत्याचाराचाहि अवलंब करावा, हें शैकोस्कीच्या अनुयायांचें मत टॉलस्टॉय यांस मुळींच पसंत नव्हतें. अत्याचार आम्ही स्वखुशीनें करीत नसून अशा गोष्टी करणें आम्हांस भाग पडतें; असें शैकोस्कीचे अनुयायी म्हणत; पण या वाम मार्गाचें अवलंबन करणें कोणत्याहि स्थितींत श्रेयस्कर नाही, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. टॉलस्टॉय आणि शैकोस्की यांच्यातील फरक विचारमूलक नसून आचारमूलक होता. तथापि शैकोस्कीच्या अनुयायांबद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत आदरबुद्धि होती. या अनुयायांच्या मनांत परहितावांचून दुसरी कोणतीहि बुद्धि नाही, हें टॉलस्टॉय यांस समजत होतें. अशा प्रकारच्या चळवळींत पडणें, म्हणजे साऱ्या आत्मलाभावर पाणी सोडून स्वतःच्या जन्माचें मातेरें करून घेणें होय, हें पक्कें ठाऊक असतांही हीं माणसें या कार्याला उद्युक्त झालीं होती. पिटर्सबर्ग येथील गव्हरनर जनरलाची मुलगी सोफी परोस्की ही १९३ च्या खटल्यांत सांपडून अखेरीस पिटर्सबर्ग येथें फांशी गेली. डिमिट्रियस् नांवाच्या एका जमीनदारानें सहा लाख किंमतीची आपली सारी मालमत्ता या कार्याला वाहिनी होती. हा गृहस्थहि अखेर ओडेसा येथें फांशी गेला. मजुरदार आणि शेतकरीवर्ग यांस ज्ञानदान करण्याकरतां प्रिन्स पिटर क्रोपोटकिन यानें आपल्या सर्वस्वावर पाणी सोडलें, आणि अखेरीस या कार्यांत त्याला स्वदेशत्यागाहि करावा लागला. अशा प्रकारें स्वार्थाचा होम करणाऱ्या माणसांबद्दल कोणाच्याहि मनांस पूज्य-बुद्धि उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाही. टॉलस्टॉय हे स्वतःच्या मतांस पूर्णपणें चिटकून बसणारे गृहस्थ असल्यामुळें आणि कांहीं बाबींत सोशि-यालिस्टांशीं त्यांचा तीव्र मतभेद असल्यामुळें या चळवळींत ते प्रत्यक्ष

पडले नाहीत. तथापि तिच्याशी त्यांची सहानुकंपा वऱ्याच अंशानें होती, यांत शंका नाही.

या वेळीं रशियाची राजकीय परिस्थिति एकंदरीनें फार नाजुक परिस्थितीस पोहोचली होती. परदुःखानें दुःखित होणाऱ्या कोणाहि मनुष्याला ती स्वस्थ वसू देणारी नव्हती. ही गोष्ट एकट्या रशियालाच लागू पडते असें नाही. परदुःखानें दुःखी होणारीं सहृदय माणसें कोणत्याहि काळीं आणि कोणत्याहि देशांत जन्मास आलीं असलीं, तरी परदुःखनिवारणार्थ खटपट केल्यावांचून तीं रहावयाचींच नाहीत. त्या वेळची रशियांतील परिस्थिति टॉलस्टॉय यांच्याहि चित्तास जाणवत होती. अशा स्थितींत स्वस्थ वसून राहणें, हें त्यांच्या स्वभावालाच खपण्यासारखें नव्हतें; तथापि तिचा अखेर परिणाम काय होईल, हें टॉलस्टॉय यांच्याहि लक्षांत आलें नव्हतें.

प्रकरण तिसरें.

आत्मनिवेदन.

मध्यवयाच्या सुभारापर्यंत टॉलस्टॉय यांचा चरित्रक्रम कसा बनत गेला, याचें वर्णन गेल्या भागापर्यंत झालें. तथापि हें वर्णन त्यांच्या जडरूपाचेंच होय. त्यांच्या मनोभूमिकेची वाढ कशी झाली, हें या भागांत पहावयाचें आहे आणि ही गोष्ट त्यांनीं स्वतःच काढलेल्या चित्रावरून जशी लक्षांत येईल, तशी तिन्हाइताच्या शब्दचित्रानें ती येणार नाही. याकरतां हें चित्र शक्य तोंपर्यंत त्यांच्याच शब्दांनीं या भागांत देण्याचें योजिलें आहे.

बाल्यदशा संपून गेली आहे, आणि तारुण्याचा बालरवि उदयाचलावर डोकावूं पहात आहे, अशा संध्यासमयीं पुष्कळ मनुष्यांची स्थिति मोठी नाजुक होते. जीवनाच्या अफाट विस्तारावर त्यांची नजर परिभ्रमण करीत असतां अनेक मार्ग तिच्यापुढें दिसत असतात आणि यांपैकीं कोणत्या मार्गाचा स्वीकार आपण करावा, याचा निश्चय त्यांच्या बुद्धीनें केलेला

नसतो. तशांतून ज्यांची बुद्धिमत्ता तीव्र रूपाची असते; त्यांना तर हा संध्यासमय अधिकच विकट झालेला असतो. ऐहिक आणि पारमार्थिक असे दोन मार्ग या वेळीं त्यांच्या नजरेसमोर ठळकपणें उभे असतात. यांपैकीं त्याज्य कोणता आणि ग्राह्य कोणता, याचा विचार हे पुरुष करूं लागतात. ऐहिक वस्तूंची आसक्ति कमी पडून परमार्थाकडे त्यांचें चित्त ओढूं लागतें. टॉलस्टॉय यांचीहि गोष्ट अशीच झाली.

टॉलस्टॉय यांची धर्मप्रवृत्ति बऱ्याच उशिरां जागृत झाली. तारुण्याचा काल संपून जाऊन ते बरेच परिपक्व दशेला येईपर्यंत या प्रवृत्तीचा उदय विशेष जोमाचा नव्हता. त्याचप्रमाणें ही जागृति त्यांस अगदीं हळू हळू आणि क्रमानें येत गेली. दुसरें अर्थें कीं, या जागृतींत भावनामय अंतःकरणापेक्षां तीव्र बुद्धीच्या विचाराचा पगडा या प्रवृत्तींत अधिक दिसतो.

कित्येकांच्या ठिकाणची धर्मजागृति अंतःकरणाच्या भावनांनीं झालेली असते. जगांतील कांहीं दुःखें पाहून अथवा स्वतः कांहीं दुःखें अनुभवून अंतःकरण मृदु झाल्यामुळें ईश्वराकडे ते वळलेले असतात. अशा माणसांच्या ठिकाणीं अमुक असें कां ? अशा प्रकारचे प्रश्न फारसे उद्भवत नाहींत. त्यांची प्रवृत्ति बुद्धिप्रधान नसून भावनाप्रधान असते. असे लोक साबडे-भक्त या कोटींत येतात. टॉलस्टॉय यांची गोष्ट अशी नव्हती. त्यांची प्रवृत्ति बुद्धिप्रधान होती. यामुळें अंधविश्वासाचा मागमूसहि त्यांच्या ठिकाणीं आढळत नाहीं. त्यांना भावनामय अंतःकरण नव्हतें असें मात्र नव्हे, पर-दुःखानें ते कळवळत नव्हते असेंहि नाहीं; तथापि भावनामय अंतःकरणापेक्षां त्यांची बुद्धि अधिक तीव्र असल्यामुळें ती पुढें सरसावली आणि भावना मागें पडल्या. इ. स. १८७९ सालीं त्यांनीं आपलें मनोमय चरित्र लिहून ठेवलें आहे. त्यावरून त्यांच्या धर्मबुद्धीची वाढ कसकशी होत गेली, याचा चांगला उलगडा होतो. या ग्रंथांत ते म्हणतात:—

“ या गोष्टीला पांच वर्षे होऊन गेलीं. त्या वेळीं माझी वृत्ति कांहीं चमत्कारिकच होऊन गेली होती. माझें मन केव्हां केव्हां विलक्षण घोट्यांत पडे. माझें आयुष्य जणूं काय चालावयाचें थांबलें, असें मला वाटे. माझा आयुष्यक्रम कोणत्या प्रकारचा असावा, आणि मीं कसें वागावे, हें

केव्हां केव्हां माझें मलाच समजेमासें होई. अशा वेळीं औदासिन्याची घूर्ण छाया मजवर पडे आणि माझें सारें जीवित फुकट गेलें असें मला वाटे. तथापि असे क्षणहि निघून जात आणि माझ्या आयुष्याचा क्रम मागील अंकावरून पुढें चालू होई. पुढें असे क्षण वारंवार येऊं लागले आणि त्यांचें स्वरूपहि नेहमीं एकाच प्रकारचें असे. कोणत्याहि कामाला हात घातला कीं, हें कां करावें आणि याची अखेर कशांत होणार? असे प्रश्न मनांत येऊन माझा मोठा घोटाळा उडे आणि हातचें काम तसेंच राही. अशा प्रकारचे प्रश्न गैरमुद्याचे आणि उत्तर देतां न येण्यासारखे आहेत, अशी माझ्या मनाची समजूत आरंभीं मी घालीत असें. या प्रश्नांचीं उत्तरें पूर्वकालीन लोकांनीं अगोदरच देऊन ठेवलीं आहेत; पण तीं पहावयास मला वेळ नसल्यामुळें तीं मी पहात नाहीं, अशी माझ्या मनाची समजूत मी घालीं; पण तेवढ्यानें त्याची समजूत होईना. हे प्रश्न वारंवार उद्भवूं लागले आणि त्यांचीं उत्तरें शोधून काढल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें मला दिसून येऊं लागलें. एकाच जाग्यावर शाईचे थेंब पडत असले, म्हणजे तेथें जसा काळाकुड्ड डाग पडतो, त्याचप्रमाणें माझ्या मनावरहि हे प्रश्न एकसारखे आदळत राहून त्यांची कृष्णच्छावा त्यावर पसरली. एकाद्याला भयंकर विकार जडला असला, तर पुष्कळ वेळां त्याची अशी स्थिति होत असते. आरंभीं दुखण्याचीं बारीकसारीक चिन्हे होऊं लागतात; त्याकडे तो फारसें लक्ष देत नाहीं. पुढें हीं चिन्हे वारंवार होऊं लागतात आणि अखेरीस तीं सर्व एकरूप होऊन त्यांचा एक मोठा रोग बनतो आणि मग दीर्घकालपर्यंत त्याच्या शरीरांत तो आपलें ठाणें बसवितो. त्याचें दुःख वाढत जातें. अखेरीस या रोगाचा प्रभाव इतका तीव्र होतो कीं, आपणास हें काय झालें, याचा पुरा विचार करण्याची सवड मिळण्यापूर्वीच तो मनुष्य कालाच्या भक्ष्यस्थानीं पडतो.”

“माझीहि गोष्ट अशीच झाली. माझ्या मनाचा रोग केवळ आगंतुक नव्हें; हें मला कळून चुकलें. हे प्रश्न जेव्हां वारंवार उद्भवूं लागले, तेव्हां त्यांचीं उत्तरें दिलींच पाहिजेत, असें मला आढळून आलें आणि त्या दिशेनें मीं प्रयत्न चालविला. या कामाला हात घालतांच या प्रश्नांचें पूर्वीचें

सौम्यरूप नाहीसैं होऊन भयानक आणि उग्र असैं रूप त्यांनीं धारण केलें. जे प्रश्न आरंभीं मला पोरखेळाप्रमाणें वाटत होते, तेच आतां फार निकट दिसूं लागले. ते प्रश्न पोरकट नाहीत आणि मूर्खपणाचेहि नाहीत, तर मानवी जीवितांतील अत्यंत महत्त्वाचे प्रश्न हेच आहेत, आणि ते अत्यंत खोल आणि निगूढ आहेत, अशी माझी खात्री झाली. बुद्धीची धडपड करतां करतां मी अगदीं थकून गेलों आणि हे प्रश्न आपल्या आवांक्या-बाहेरील आहेत, असैं मला वाटूं लागलें. समाराच्या वतनावर मी जाव-यास निघालों, मुलांना शिकवावें असैं वाटलें, अथवा एकादा ग्रंथ लिहि-ण्याचें मनांत आलें, तर या गोष्टी मीं कां कराव्यात ? असा प्रश्न ताबडतोब उत्पन्न होऊन माझा हात जागच्याजागींच आंखडूं लागला. या प्रश्नांचें उत्तर मिळेपर्यंत कोणतीहि क्रिया करणें, मला अशक्य होऊं लागलें. फार काय, पण मीं जणूहि नये, असैं मला वाटूं लागलें. एकादे वेळीं वतनाचा हिशोब माझ्या मनांत येई, पण त्याबरोबरच असा प्रश्न उद्भवे कीं, 'वेड्या, समारा प्रांतांत तुला १६००० एकर जमीन मिळेल, तुझ्या पागेंत तीनशें घोडीं होतील, तुला पुष्कळ पैसा मिळेल; पण पुढें काय ? माझ्या दौलतीची अखेर कशांत होणार ?' अशी प्रश्नमालिका सुरू झाली, कीं माझें चित्त विचारांच्या चक्रव्यूहांत सांपडून फिरतां फिरतां पुन्हां पहिल्याच जागीं येई. आणि किलीहि मटकलें तरी या व्यूहांतून बाहेर पडण्याचा मार्ग त्याला दिसेनासा होई. असैं झालें म्हणजे तें विचारें गलितवीर्य होऊन आपलें चिंतनाचें कार्यहि सोडून देई. मुलांना कोणत्या पद्धतीनें शिकवावें याचा विचार एकादे वेळीं मनांत आला, कीं ताबड-तोब, पुढें काय ? हा प्रश्न दत्त म्हणून पुढें उभा राही. शेतकऱ्यांची स्थिति कशी सुधारावी, असा प्रश्न कधीं उद्भवला, कीं त्याच्या मागोमाग 'तुला त्याची काय पंचाईत ?' हा प्रश्न आलाच ! माझे ग्रंथ लोकप्रिय होऊन मला कीर्तिलाभ होईल, या विचारानें माझें मन थोडेंसें फुरफुरूं लागतें तांच 'होय. गोगोलपेक्षां, पुष्कीनपेक्षां, शेक्सपियरपेक्षां अथवा मोलिअरपेक्षां तूं अधिक कीर्तिवान् होशील, फार काय; पण जगांतील सान्या लेखकांचा मुकुटमणीसुद्धां तूं होशील; पण पुढें काय ? तुझ्या

कीर्तीची अखेर कोठें ? ' हे प्रश्न वज्राघातासारखे, माझ्या मनावर आद-
ळून त्याला लंगडें करीत. या प्रश्नांना सबुरी कशी ती ठाऊकच नाही.
उत्तर दे, असा लकडा एकसारखा ते माझ्या मार्गें लावीत. त्यांचें 'उत्तर
न द्यावें, तर जगावें तरी कसें ? पण कांहीं केल्या उत्तर म्हणून सांपडेना."

"माझ्या पायाखालची फळी निघून गेली असून त्या जागीं दुसरें
कांहींच न आल्यामुळें मी अधांतरीं लोंबत राहिलों आहे, असें मला
कळून आलें. ज्या आधारावर मीं आयुष्याचे दिवस आजवर कंठिले,
तो आधार नाहीसा झाला आणि त्या जागीं नवा आधार कांहीं आला
नाहीं; अशा रीतीनें माझे जीवित अगदीं शून्य होऊन राहिलें. मी
खातपीत होतो, झोंप घेत होतो आणि श्वासोच्छ्वासहि करीत होतो ! या
क्रिया केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें, म्हणून त्या होत होत्या; पण त्या
सान्या एकाद्या निर्जीव यंत्राप्रमाणें घडत होत्या. त्यांच्या पाठीमार्गें माझी
स्वतःची क्रियाशक्ति अथवा चैतन्य यांचा सहेतुक जोर नव्हता. माझ्या
बुद्धीला पटेल, असें कोणतेंहि साध्य उरलें नसल्यामुळें त्यासाठीं कांहीं
हेतुपूर्वक क्रिया करावी, असें मला कसें वाटणार ? एकादी देवता मला
प्रसन्न झाली असती आणि इच्छित वर माग, असें ती मला म्हणाली
असती, तर मला कांहींसुद्धां मागतां आलें नसतें. कारण मला काय हवें
हेंच मला समजत नव्हतें. अमुक करावें अथवा तमुक भोगावें, अशा
प्रकारची संवय चित्तास दीर्घकाल लागलेली असल्यामुळें तिचा कांहीं
अम्मल अद्यापि बाकी होता. या अमलाची लहर एकादे वेळीं आली,
म्हणजे कांहीं करण्याची इच्छा मला होई. तथापि ती खरी इच्छा नव्हे,
हें मला ताबडतोब दिसून येई. फार काय पण सत्य जाणावें, ही इच्छा-
सुद्धां माझ्या ठिकाणीं उरली नाही. कारण मानवी जीविताचा अंत्य हेतु
आणि त्याचें सत्यस्वरूप हीं मीं जाणलीं आहेत, असें मला वाटत होतें.
मानवी जीवित मृगजलासारखें अर्थशून्य आहे आणि हेंच त्याचें सत्य
स्वरूप, असें मला वाटत होतें. मग अधिक सत्य तें काय जाणावयाचें ?
जमीन तुडवतां तुडवतां अखेरीस खालीं भयंकर खोली आहे, अशा तुट-
लेल्या कड्याच्या टोंकावर येऊन तेथें मार्ग संपावा, तशी माझी स्थिति

झाली होती. आतां यापुढें पाऊल टाकणें म्हणजे मिनाशाच्या दरींत पडणेंच होय. तथापि जागच्या जागीं थांबणेंहि मला शक्य नव्हतें आणि परतहि जातां येत नव्हतें. अथवा डोळे मिटून पुढें कांहींच नाही, अशी मनाची समजूत घालावी, तर तेंहि शक्य नव्हतें. अशा प्रकारचा निर्वाण-समय या वेळीं प्राप्त झाला होता.”

“ मला शरीरसामर्थ्य चांगलें होतें, संपत्ति होती, संतती होती आणि कीर्तीचीहि प्राप्ति मला झाली होती. तथापि अशा स्थितींत सुद्धां माझ्या जीविताला हेतु असा कांहींच उरला नव्हता. कोणत्याहि उपायांनीं या जीविताचा त्याग तूं कर, असें जणूं काय आंतून मला कोणी तरी एक-सारखें म्हणत होतें. मला आत्महत्या करण्याची इच्छा होती, असें माझ्यानें म्हणवत नाहीं.”

“ आपण आपलें जीवित उज्ज्वल रूपाचें केलें पाहिजे, अशी प्रबल इच्छा पूर्वीं ज्याप्रमाणें मला होत होती, त्याचप्रमाणें आतां जीवित नको, ही इच्छा तितक्याच प्रबलपणें माझ्या ठिकाणीं होऊं लागली. कोण जाणें, भलत्याच प्रसंगीं मी जीवसुद्धां देईन, या भीतीनें माझें मलाच जपावें लागे. आज माझा जीवितक्रम अगदीं विसंगत दिसत असला, तरी अद्यापि पुष्कळ वेळ शिल्क आहे, असेंहि माझ्या मनांत येई. माझ्या खोलींत दोरीचा तुकडा दिसूं नये अशी काळजी मी बाळगी. बंदुक भरून शिकारीलाहि मी जाईनासा झालों. कारण इतकेंच कीं, न जाणों, वेडाच्या लहरींत भलतीच गोष्ट मी करीन, अशी भीति मला वाटे. मला काय हवें होतें, हेंच मला समजत नव्हतें. चालू जीवित नको, इतकें मला वाटत होतें; तथापि यांतूनहि कांहीं चांगला भाग अद्यापि निघेल, अशी आशाहि मला वाटत होती.”

“ आणि ही सारी स्थिति केव्हां झाली ? ज्या वेळीं ‘हा अत्यंत नशिव-वान्’ असें लोक मला म्हणत होते, त्या वेळीं. वयाला पन्नास वर्षेहि पुरीं झालीं नव्हतीं, सुशील, प्रेमळ आणि संसारदक्ष गृहिणीचा लाभ मला झाला होता, माझीं मुलें आशाधारक आणि प्रेमळ होतीं आणि माझ्या-पार्शीं वतनघाडीहि बरीच चांगल्या प्रतीची होती. माझी फारशी मेहनत

होत नसतांहि स्वतःच्या सुपीकपणानेंच माझी जमीन माझ्या संपत्तींत भर टाकीत होती. माझ्या आसेष्टांच्या मनांत माझ्याबद्दल पूर्ण आदरभाव वसत होता. सामान्य जनता माझी स्तुति करीत होती. मी कीर्तिमान् झालों होतो, असें म्हणण्यांत खचित अतिशयोक्ति झाली नसती. मी वेडा झालों होतो असें नाही, अथवा माझें मन स्वकार्यभ्रष्ट झालें होतें, असेंहि नाही. उलट देह आणि मन या दोहोंच्याहि बाबतींत कोणत्याहि इतर चारचौघापेक्षां मी अधिक बलवान् होतो. शरीरबलाच्या दृष्टीनें पाहिलें, तर कोणत्याहि बळकट शेतकऱ्याइतकें गवत मी कापीत होतो. मानसिक दृष्टीनें पाहतां आठदहा तास एकसारखें काम मी सहज करीत असें. इतक्या मेहनतीचा कोणताहि दुष्परिणाम माझ्यावर कधींच घडला नाही.”

“माझ्या या मानसिक स्थितीचें चित्र काढावयाचें म्हटलें, तर हें जीवित म्हणजे शुद्ध थट्टा होय, असें म्हणतां येईल, कोणी तरी मत्सरानें अथवा चेष्टेनें माझी फजिती करण्याकरतां मला जन्मास घातलें; पण हें कोणी तरी म्हणजे कोण ? याचाहि उलगडा मला करतां येईना.”

“आपण कोठें तरी लांब नामानिराळा राहून माझ्या तीसचाळीस वर्षांच्या आयुष्याचा तमाशा पहात वसणारा आणि स्वतःशींच हंसणारा कोणी तरी असावा, असें मला उगीच वाटूं लागलें. मी शिकलों पढलों, लहानाचा मोठा झालों, शरीरानें आणि मनानें परिपक्व दशेला आलों आणि या परिपक्व दशेंत मानवी जीविताच्या शिखराच्या शेवटच्या बिंदूस मी पोहोंचलों; इतक्या उंचीवर उभा राहून मीं सिंहावलोकन केलें, तेव्हां पाठीमागें सगळा शून्याकार आहे आणि पुढेंहि शून्याचाच अफाट विस्तार आहे, असें मला दिसून आलें. अशा स्थितींत मी उभा असलेला पाहून तो निर्माणकर्ता चेष्टेनें टाळ्या पिटीत असेल.”

“पण हा कोणी तरी खरोखरच अस्तित्वांत आहे कीं नाही, याचाहि निर्णय माझ्या बुद्धीला करतां येईना. माझ्या कोणत्याहि क्रियेंत अर्थ काय, हें मला सांगतां येईना आणि साऱ्या जीविताचा हेतूहि समजेना. अशा प्रकारच्या शंका आरंभींच मला कशा आल्या नाहींत, याचें नवल आतां मला वाटूं लागलें. मानवी जीवित अर्थशून्य आहे, ही गोष्ट पुष्कळांच्या

लक्षांत यापूर्वीच येऊन गेली असतां मला ती समजण्यास इतका काळ लागला, याच गोष्टीचें मला नवल वाटतें. आज मनुष्य धडधाकट असतो, उद्यां एकाद्या भयंकर रोगाची झांप त्याच्यावर पडते आणि परवां तो प्रेतरूप होतो ! त्याचें मागें काय उरतें ? सडकें आणि किड्यांनीं भरलेलें शरीर ! मी मोठमोठालीं सत्कृत्यें आज केलीं असलीं, तरी उद्यां त्यांचा विसर लोकांना पडणार, मग माझा मागमूस तो काय उरणार ? मग कोणतेंहि कर्म मीं करावें तरी कशासाठीं ? हें सत्य इतकें उघड असतां, माणसांच्या लक्षांत तें येत नाही, हें नवल नव्हे काय ? अशा स्थितींत त्यानें जगावें तरी काय म्हणून ? जगांत साऱ्यांत मोठें आश्चर्य म्हटलें, तर तें हेंच होय. आयुष्याचा मद डोळ्यांवर असतां त्याच्या धुंदींत मनुष्याला जगतां येईल, पण हा मद उतरल्यावर मानवी जीवित ही सुद्धा थडा आहे, केवळ मूर्खपणाची थडा आहे, हें त्याच्या नजरेंतून लपून राहणें शक्यच नाही. ही थडा इतकी गाढवपणाची आहे कीं, तिनें हंसुसुद्धां येत नाही. तिच्यांत कांहींसुद्धां गममत नाही. ही थडा निव्वळ दुष्टपणाची आणि मूर्खपणाची आहे.”

“ एके वेळीं एक प्रवासी अरण्यांतून जात असतां समोर एक दुष्ट श्वापद आपणावर धांवून येत आहे, असें पाहून तो त्याला चुकवून पळाला. पळतां पळतां वाटेंत एक विहीर त्याला दिसली, तेव्हां त्या विहिरींत त्यानें डोंकावून पाहिलें. विहिरींत एक भयंकर जलचर होतें; त्यानें आपला जबडा त्या प्रवाशाला गिळण्याकरतां उघडला. विहिरींत उडी टाकावी, तर तें जलचर गिळणार आणि मागें फिरावें तर तें दुष्ट श्वापद फाडून खाणार, अशा पंचाइतींत तो पडला. तेव्हां विहिरीच्या एका भिंतीच्या सांध्याला एक वेलींची जाळी झाली होती, तिजवर तो उतरला आणि तेथेंच लोंबत राहिला. हळू हळू त्याचे हात थकत चालले. त्या दोन श्वापदांपैकीं कोणाच्या तरी भक्ष्यस्थानीं पडल्याशिवाय गत्यंतर नाही, असें त्यास वाटूं लागलें; तथापि जिवाची आशा बळकट. तेव्हां त्या जाळीला तो तसाच लोंबकळत राहिला. इतक्यांत एक काळा आणि एक पांढरा असे दोन उंदीर येऊन त्या वेलीच्या मुळाभोंवतीं हिंडूं लागले व हिंडतां हिंडतां तें मूळ ते कुरतडूं

लागले. आतां आपण हात न सोडले, तरी ती वेल मुळार्शी मोडून तिच्यासकट खालच्या श्वापदाच्या जबड्यांत आपण खास पडणार, अशी त्याची खात्री होऊन चुकली; तथापि वेलीची मगरमिठी त्यानें सोडली नाहीं. आजूबाजूला पाहतां पाहतां त्या वेलीच्या एका फांदीला एक मधाचें पोळें त्याला दिसलें. त्यांतून मधाचें थेंब गळत होते. त्या प्रवाशानें आपली मान त्या दिशेकडे लांबवून आणि मधाचे थेंब जिभेवर घेऊन ते तो चाटूं लागला.” पौर्वात्य देशांतील या गोष्टीप्रमाणेंच माझीहि स्थिति झाली होती. मीहि जीविताच्या खांदीला बळकट धरून बसलों होतो. मृत्युरूपी भयंकर श्वापद मला खाण्यासाठीं आ करून बसलें आहे, हें मला समजत होतें; पण मी अशा स्थितींत येऊन कां पडावें, हें मला समजेना. आयुष्यांत सांपडणारा मध मीं पुष्कळ वेळां चाटला होता आणि तो चाटून एका काळीं मला संतोषहि होत होता; पण संतोष देण्याचें तें सामर्थ्य त्या मधाच्या अंगीं आतां उरलें नाहीं. रात्र आणि दिवस हे काळ्या-पांढऱ्या उंदिरासारखे माझ्या आयुष्याचीं मुळें कुरतडीत होते. मृत्युरूपी श्वापदाचा पसरलेला जबडा माझ्या नजरेसमोर सदोदित असल्या-मुळें त्या मधाचा गोडपणा कोठून राहणारं ! ही केवळ ऐकीव दंतकथा आहे, असें आपण समजूं नका. ही गोष्ट प्रत्येक व्यक्तीच्या अनुभवाला दररोज येत असून या कोड्याचें उत्तर देण्याच्या भरीस कोणीच पडत नाहीं.”

“ मानवी जीवनक्रमांत मधून मधून वाहणाऱ्या आनंदवायूच्या झुळका मोठ्या फसवेगिरीच्या असतात. समोर दिसणाऱ्या मृत्यूची भीति या झुळकांमुळें कमी होते; पण त्यामुळें मृत्यु मात्र नाहींसा होत नाहीं. या आनंदाचें हें फसवेगिरीचें स्वरूप माझ्या लक्षांत आल्यामुळें आतां मीं त्याला फसेनासा झालों. ‘तुला मानवी जीवनाचा हेतु समजत नाहीं, मग अधिक डोकेंफोड कां करतोस ? आयुष्यमान् असेंपर्यंत जिवंत रहा आणि होईल तें पहा.’ अशी माझ्या मनाची समजूत मीं कितीहि घातली तरी त्याची समजूत म्हणून पटेना. या समजूतील पाहिल्या पाहिल्यानें तें मन स्वस्थ बसत असे; पण पुढें तें मुळींच गप्प बसेनासें झालें. अहो-

सत्रीचा रहाट एकसारखा भ्रमण करीत असून पावलापावलानें मृत्युकडे मला अनिवार्यपणें नेत आहे, एवढेंच माझ्या डोळ्यांपुढें दिसूं लागलें. जगांत सत्य वस्तु इतकीच असून बाकीचा सगळा देखावा खोटा आहे, असें मला वाटूं लागलें.”

“ इतके दिवस ज्या मधाच्या शेंवानीं फसून जाऊन या सत्याकडे मी कानाडोळा केला, ते शेंब दोन होत. एक कौटुंबिक प्रेम आणि दुसरें साहित्य प्रेम. कुटुंबांतील माणसांना सदोदित चिकटून रहावें आणि पुष्कळ लिहावें, ही लालसा माझ्या ठिकाणीं बलवत्तर असल्यामुळें या सत्याकडे माझी नजर गेली नाही. पण आतां या वस्तूंचीहि गोडी गेली.”

“ कुटुंब ! कुटुंब म्हणजे काय ? कुटुंब म्हणजे माझी बायको आणि माझी मुलें; पण तींहि माझ्या सारखींच माणसें. माझी आणि त्यांची स्थिति एकच. त्यांनींहि डोळेझांक करून आयुष्याचे दिवस कंठावेत अथवा माझ्या सारखेंच हें भयंकर सत्य समजून घ्यावें, अशा स्थितींत त्यांनीं तरी काय म्हणून जगावें ? मी त्यांजवर प्रेम करावें, त्यांचें संरक्षण करावें, त्यांना वाढवावें, आणि त्यांच्या हिताकडे नजर पुरवावी आणि अखेरीस एके दिवशीं हें भयंकर सत्य त्यांच्याहि नजरेस पडून त्यांनीं निराशेनें मजकडे पहावें ! मग माझ्या त्या प्रेमाचा आणि त्या मेहनतीचा उपयोग तो काय झाला ? बरें. हें सत्य त्यांच्या नजरेस न पडलें, तर शुद्ध मूर्खपणांत त्यांचें आयुष्य क्षीण होत जाणार. मी त्यांजवर प्रेम करतो, तर हें सत्य-स्वरूप त्यांच्यापासून कसें लपवून ठेवूं ? त्यांचें ज्ञान जों जों वाढत जातें, तों तों तें त्यांना सत्याच्या जवळ अधिकाधिक नेत आहे. आणि तें सत्य म्हणजे अखेरीस मृत्यु व शून्याकार ! ”

“ साहित्य ! काव्य ! आरंभीं आरंभीं माझ्या लेखांची स्तुति लोकांनीं केल्यामुळें त्या कीर्तीची धुंदी माझ्या डोळ्यांवर आली, तेव्हां जीवमान असेपर्यंत साहित्यसेवा करून आनंदांत दिवस काढावेत, असा भ्रम माझ्या बुद्धीला दीर्घकाळपर्यंत झाला होता; पण माझ्या बुद्धीला भ्रम झाला, म्हणून मृत्यु थोडाच थांबणार ? तो आपला मार्ग पावलापावलानें क्रमितच होता. मृत्यु सर्वभक्षक आहे. त्याच्या तावडींतून कांहींच सुटावयाचें नाहीं.

तो मला भक्षण करणार, माझे ग्रंथ खाणार आणि त्या ग्रंथांची आठवण-सुद्धां पार बुजवून टाकणार ! इतकी विचारपरंपरा माझ्यासमोर स्पष्ट उभी राहिल्याबरोबर माझ्या ठिकाणीं साहित्यप्रेम तरी कोठून उरणार ? साहित्य-कला ही जीविताचें एक भूषण आहे—एक दागिना मात्र आहे, असें मला दिसून आलें. या अलंकाराच्या दर्शनानें बुद्धीला मोह पडून खोऱ्या जीविताला मनुष्य चिकटूं लागतो; पण मूळ जीविताचेंच प्रेम नष्ट झाल्या-वर या दागिन्याची किंमत मला काय वाटणार ? जो दागिना मलाच तुच्छ आणि भिकार वाटूं लागला, तो मी घडविणार कसा आणि लोकांपुढें मांडणार कसा ? कदाचित् असला एकादा अलंकार मीं घडविला, तरी लोकांना त्यांत काय गोडी वाटणार ? ”

“माझ्या स्वतःच्या जीवनक्रमांत मला स्वतःलाच स्वारस्य उरलें नाहीं. समुद्रांत पडलेला मनुष्य लाटांबरोबर ज्याप्रमाणें असहाय्यपणें वाहतो, त्या-प्रमाणें मी जीवितसमुद्रावर कोठें तरी वाहणार होतों. मानवी जीवनाचा हेतु मला समजत नसला, तरी त्यांत कांहीं तरी हेतु निश्चितपणें आहे, असा भ्रम पूर्वीं मला होता. यामुळें त्या वेळीं काव्यांत आणि कथानकांत पडलेलें मानवी जीवनाचें प्रतिबिंब मला मनोहर वाटत होतें. साहित्यक-लेच्या दर्पणांत मानवी जीविताचें यथातथ्य पडलेलें प्रतिबिंब पाहून माझ्या चित्ताला संतोष होत होता; पण हा हेतु जेव्हां मी शोधूं लागलों, व या हेतूच्या पूर्तीकरतांच यापुढें उद्योग करावयाचा असें मीं मनांत आणलें, तेव्हां साहित्यकलेचा हा आरसा माझ्या दृष्टीनें निरुपयोगी, त्याज्य किंब-हुना दुःखदायक असा दिसूं लागला. त्या आरशांत पडलेल्या प्रतिबिंबा-कडे पाहून माझ्या चित्ताचें समाधान होईनासें झालें. कारण त्यांत मूर्ख-पणाशिवाय दुसरा कोणताहि गुण मला आढळेना. त्यांत कांहीं तथ्य आहे. अशी भावना शिल्पक होती, तोंपर्यंत त्याकडे पाहून आनंद मान-ण्यांत कांहीं तरी अर्थ होता. त्यांत दिसून येणाऱ्या हास्याच्या, दुःखाच्या, सहृदयतेच्या, सौंदर्याच्या आणि भेसूरपणाच्या छटा माझी करमणूक करीत होत्या. पण मानवी जीवित अर्थशून्य आहे अशी खात्री पटल्याबरो-बर आरशांतील या लाटांनीं मला आनंद वाटेनासा झाला. दोन उंदीर

आपल्या आयुष्याच्या मुळाशीं एकसारखे कुरतडीत आहेत, हें दिसून आल्यावर मधाच्या गोडपणांत गोडी कोठून उरणार ? ”

“ पण सारें एवढ्यानेच संपलें, असेंहि नाहीं. मानवी जीवित नुसतें अर्थहीन आहे; इतकीच माझ्या मनाची समजूत असती, तरीहि बरें झालें असतें. हा आघात मीं निमूटपणें सोसला असता. नशिबीं आलेल्या गोष्टीला उपायच नसल्यावर मी मुकाट्यानें स्वस्थ वसलों असतो; पण एवढ्याच समजुतीवर माझे मन स्वस्थ वसेना. एकादा मनुष्य अरण्यांत रहात असला आणि तेथून बाहेर पडण्यास मार्ग नाही अशी त्याची खात्री झाल्यावर तो त्याच जागीं आपलें आयुष्य सुखानें कांठितो; पण माझी गोष्ट अशीहि नव्हती. गांवाच्या वस्तींत राहणारा मनुष्य चुकून दाट अरण्यांत शिरावा आणि मग त्याला कोठेंहि रस्ता सांपडूं नये, तशीच माझी गत झाली होती. तो चुकलेला माणूस रस्ता शोधण्यासाठीं इकडे तिकडे वेड्यासारखा धांवत असतो आणि धांवतां धांवतां खऱ्या रस्त्यापासून अधिकच दूर जाऊन गर्भगलित होतो, त्याप्रमाणें माझी अवस्था झाली होती. आपण रस्ता चुकत आहों, हें ठाऊक असतांहि त्याचें धांवणें थांबत नाहीं, त्याप्रमाणें मीहि धांवत होतो.”

“ अशी स्थिति खरोखर फार भयानक होती. या भीतीतून हुटण्यास आत्महत्येशिवाय दुसरा मार्ग मला सुचेना. एकादे दिवशीं माझ्या छातीतील एकादी धमनी तुटेल आणि क्षणार्धांत मी हें जग सोडून जाईन; पण ही गोष्ट होईपर्यंत वाट पहाण्याइतकें धैर्यहि माझ्या अंगीं नव्हतें. मृत्यूनंतर होणारा काळाकुट्ट अंधार मला अगोदरच दिसून त्याची भीति मला इतकी वाटत होती कीं, ती नाहीशी करण्यास गळफांस अथवा बंदुकीची गोळी यावांचून दुसरा कोणी त्राता मला दिसेना. या भीतीनेच आत्महत्येची कल्पना माझ्या मनांत जोरावत चालली.”

*

*

*

“ पण माझी कांहीं चूक तर होत नसेल ना ! एकादी वस्तु माझ्या नजरेबाहेर राहिली नसेल ना ! अथवा एकाद्या वस्तूचा अर्थ मी विपरीत करीत नसेन ना ! मानवी जीविताचा जेवट इतका हताश करणारा

असावा, हें स्वाभाविक नाही, असेहि विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. बुडत्याला जसा काडीचा आधार वाटतो, तसा या विचारांचा आधार मला वाटूं लागला, आणि या भीतीपासून निवारण होण्याजोगें सुरक्षित स्थळ मी शोधूं लागलों.”

“ हा शोध मीं जारीनें चालविला. पुष्कळ विद्या मीं संपादन केली होती. पंडितांच्या आणि शास्त्र्यांच्या संगतींत पुष्कळ काळ मीं घालविला होता. केवळ ग्रंथांच्याच द्वारे नव्हे, तर प्रत्यक्ष संभाषणांनेंहि अनेक शास्त्रांचें आलोडन मीं केलें होतें. त्या विद्यांच्यानीं कांहीं सुद्धां चोरून न ठेवतां आपलें सारें हृद्गत माझ्या हवालीं केलें होतें. तेव्हां या प्रश्नाचें उत्तर शास्त्रें काय देतात, हें पाहणें मला फारसें कठिण नव्हतें.”

“ माझ्या आयुष्याला पन्नास वर्षे झाल्यानंतर जो प्रश्न माझ्या चित्तांत उपास्थित झाला, तो अगदीं नवीनच होता, असेंहि नाही. रांगणाच्या मुलापासून तो थेट अत्यंत बुद्धिमान् पंडितापर्यंत सर्वांच्या अंतरात्म्यांत हा प्रश्न जिवंत असतो. या प्रश्नाचें उत्तर दिल्यावांचून कोणाला जगणेंहि शक्य नाही, हें स्वानुभवानें मला कळलें होतें. मी आज जें कांहीं करतां, त्याचें उद्यां काय होणार ? आणि साऱ्या आयुष्यभर जें काय करतां त्याचें पर्यवसान आयुष्याच्या समाप्तीनंतर काय होणार ? असा तो प्रश्न होता.”

“ हाच प्रश्न थोड्या वेगळ्या तऱ्हेनें असाहि मांडतां येईल. ‘ मीं जगावें काय म्हणून ? कोणत्याहि वस्तूची इच्छा कां धरावी ? अथवा कोण- तेंहि कर्म कां करावें ? मृत्यूहि याला नाहीसें करूं शकत नाही, असा कांहीं अर्थ मानवी जीविताला आहे का ? एकंदर उपलब्ध असलेल्या मानवी ज्ञानाचा उपयोग केला, तर ठोकळपणें त्याचे दोन भाग पडतात. रसायनशास्त्र, गणित वगैरे दृश्य शास्त्रें या पक्षाचा विचारच करीत नाहींत. या शास्त्रांत चित्ताकर्षकपणा आहे, आणि त्यांच्या सिद्धांतांत निश्चितपणाहि असतो; तथापि या प्रश्नास तीं हातसुद्धां लावीत नाहींत. उलटपक्षीं विचारशास्त्रें अथवा कल्पनाशास्त्रें या प्रश्नाचा ऊहापोह करतात; पण त्याचें निश्चित उत्तर मात्र तीं देत नाहींत. सूक्ष्मद्रिय शास्त्रासारख्या गहन विवेच- नांतहि या प्रश्नाचें निश्चित उत्तर सांपडत नाहीं.”

“ या निकडीच्या प्रश्नाचा चोहोंबाजूनी पूर्ण विचार ज्या ज्या तत्वज्ञानीं आजपर्यंत केला आहे, त्यांनीं—सर्वांनीं—एकच उत्तर दिलें आहे. साक्रेटीस, शॉपेनहार, सालोमन अथवा बुद्ध या सर्वांचें उत्तर तेंच—”

“—जीवनापासून जो जो दूर जावें, तो तो सत्याच्या अधिकजवळ आपण पोहोचतो, असें साक्रेटीस म्हणतो. सत्याचें प्रेम आपल्या ठिकाणीं जन्मतःच आहे. सान्या आयुष्यभर जी धडपड आपण करतो, ती कां ? या देहाच्या शृंखलेंतून सुटावें म्हणून. या देहानेंच अनेक दुःखांस जन्म दिला आहे. मग मृत्यु समीप आला असतां, आपणास आनंद कां होऊं नये ?”

“ दुसन्या दिवशीं आपण मरणार, हें निश्चित झाल्यानंतर साक्रेटिसानें हें भाषण केलें आहे.”

“ शॉपेनहार म्हणतो, जीवित ही नुसती कष्टप्रद वस्तु आहे. शहाणा मनुष्य सान्या जन्मभर मृत्यूच्या आगमनाची तयारी करीत असतो आणि यामुळें मृत्यूला तो भीत नाही.”

“ सालोमन म्हणतो, पोकळ ! पोकळ ! जिकडे पहावें तिकडे नुसता पोकळपणा मात्र दिसतो. सान्या आयुष्यभर केलेल्या मेहनतीचें कोणतें फळ मनुष्याच्या पदरांत अखेरीस पडणार ? पूर्वीं होऊन गेलेल्या माणसांनीं काय केलें, याचें स्मरण आपण करीत नाहीं, आणि आपण झेल्यानंतर भावी पिढ्या आपलें नांवहि काढणार नाहीत.”

“ जरा, व्याधी आणि मृत्यु यांचें खरें स्वरूप शाक्य मुनीला समजलें, तेव्हां मानवी जीवित ही एक भयंकर वस्तु आहे, असा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला. तेव्हां या घोरतम वस्तूपासून कायमचें सुटण्याचा यत्न त्यानें केला. इतरांसहि त्यानें तोच उपदेश केला आहे. मृत्यूनंतर या जीविताची प्राप्ति पुन्हां व्हावयाची नाही, अशा प्रकारें त्याचा कायमचा नाश करणें, हेंच मनुष्यांस श्रेयस्कर आहे. हा शाक्यमुनीच्या अत्युच्च ज्ञानाचा निष्कर्ष होय.”

“ मानवी जीवितासंबंधीं मानवी ज्ञानाची परिसीमा अखेर कोठें होते, हें यावरून दिसून येईल. साक्रेटीस म्हणतो, ‘शारीरमय जीवित हें पापमय आणि भ्रामक आहे, याकरतां या देहमय जीविताचा नाश करणें, हें कल्याणप्रद असून आपण त्याचीच इच्छा करावी.’ ”

“शोपेनहार म्हणतो, जीवित म्हणजे जिचें अस्तित्व असूं नये अशी वस्तु; अर्थात् ती वस्तु त्याज्य आणि म्हणून पापमय आहे. जीविताच्या द्वारां निर्वाण साधतां येतें, एवढाच त्यांतला चांगला भाग होय.”

“सालोमन म्हणतो, शहाणपणा आणि मूर्खपणा, दारिद्र्य आणि संपत्ति, आनंद आणि दुःख या साऱ्या लौकिक चिजा अगदीं पोकळ आहेत. हा पाण्यावरचा शुद्ध बुडबुडा आहे. मनुष्य मरण पावला, म्हणजे पाठीमागें त्याचें कांहींच उरत नाहीं. मग जीवित म्हणजे वाऱ्याचा फुगा नव्हे तर काय ?”

“बुद्ध म्हणतो, जरा, व्याधि आणि अखेरीस मृत्यु हीं निश्चयानें बेणार, ही जाणीव अंतःकरणास सदोदित बोचीत असतां, आयुष्याचा काळ कंठणें अशक्य आहे. याकरतां असल्या जीवितांतून स्वतःस मोकळें करणें आणि असलें जीवित पुन्हा कधींहि प्राप्त होणार नाहीं, अशी तजवीज करणें, हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे.”

“प्रतिभावान् पुरुषांचा हा अनुभव आजपर्यंत कोट्यवधि लोकांस आला आहे, आणि माझा स्वतःचाहि अनुभव तसाच आहे. या वावर्तीत स्वतःच्या मनाला भलत्यासलत्या गोष्टी सांगून फसविण्यांत काय तात्पर्य आहे ? मानवी जीवित फुगाऱ्यासारखें पोकळ आहे, हें नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. जो जन्मासच आला नाहीं, तोच खरा सुखी. मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् । विकृतिर्जीवित मुच्चते बुधैः ॥ याकरतां या विकृतीपासून प्रत्येकानें मुक्त झालें पाहिजे.”

“माझ्या मनाची अशी स्थिति झाली, तेव्हां बाकीचे माझ्याचसारखे चारचौघे लोक या प्रश्नाला कोणत्या रीतीनें उत्तर देतात, याचें निरीक्षण मी करूं लागलों. त्यांची सामान्य वागणूक कशी असते आणि तिच्यांत या कोड्याचें उत्तर काय मिळतें, याचा शोध मी करूं लागलों, तेव्हां माझ्यासारखीं सामान्य माणसें, याचें उत्तर चार प्रकारचें देतात असं माझ्या अनुभवास आलें.”

“पहिला प्रकार पूर्ण अज्ञान हा होय. बहुतेक स्त्रिया, लहान मुलें आणि निर्बुद्ध माणसें, यांच्या ठिकाणीं हा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं.

त्यांना या प्रश्नाची जाणीवच नाही; पण मला ही जाणीव झाली आहे, त्या अर्थी त्यांच्यासारखी डोळेझांक करणें मला शक्य नाही. दुसरा मार्ग चार्वाक मार्ग ! ज्या अर्थी या भूतलावर असेपर्यंत दुसरें कांहीं करतां येणें शक्य नाही, त्या अर्थी खाऊनपिऊन मजा करावी. खासे खा, और पीसे पी, निकल गये जी तो कोई नहीं कहते पी !”

“ शेंकडा नव्याणव लोकांना हाच मार्ग पसंत पडला आहे. याच मार्गाला अनुसरून आपलें जीवित ते कंटाळवाणें होऊं देत नाहींत. कित्येकांना त्यांची परिस्थिति अनुकूल असते. जगांतील कष्टांपेक्षां सुख-सोयींचा भाग त्यांच्या वांट्याला अधिक आलेला असतो. त्यांतून त्यांचें अंतःकरण आर्द्र भावनांच्या जन्मास फारसें अनुकूल नसल्यामुळे नीति-अनीतीचा प्रश्न त्यांच्या ठिकाणीं फारसा उपस्थित होत नाहीं. यामुळे आपला जन्म सुखांत झाला, तो आपल्या कर्तव्यगारीनें नसून केवळ यद-च्छेनें झाला आहे, ही गोष्ट विसरणें, त्यांना सुलभ होतें. यामुळे प्रत्येकाच्या उपभोगार्थ हजारां स्त्रिया मिळणें, अथवा रहावयास भव्य राज-मंदिरे मिळणें शक्य नाहीं, हा सिद्धांत ते खुशाल विसरून जातात. स्वतःच्या तोंडांत जे हजारां घांस पडतात, ते हजारां बुभुक्षित लोकांच्या तोंडांतून बलात्कारानें ओढून काढलेले असतात, ही गोष्ट विसरण्याची त्यांस मोकळीक असते. ज्या भव्य राजमंदिरांत आपण राहतों, त्यांच्या पायांत हजारां माणसांच्या निदळाचा घाम पडलेला आहे, हें त्यांनीं कां विसरूं नये ? पण ज्या यदच्छेनें मी आज राजा झालों आहे, त्याच यदच्छेनें त्याच राजाचा गुलाम मी उद्यां कशावरून होणार नाहीं ? हा प्रश्नाहि ते विसरतात. बुद्धिमांद्यामुळे हा प्रश्न विसरून जाणें त्यांना शक्य असतें. ज्या प्रश्नानें बुद्धाला सळो का पळो करून सोडलें, तो प्रश्न या चार्वाकवाद्यांच्या चित्तास स्पर्श करण्यासहि भितो. आज चैनीच्या भोंव-ऱ्यांत गर्क असतां कोण जाणें, उद्यांच या सर्वांवर काळाचा नांगर फिरेल, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. या लोकांचा कित्ता गिराविणें मला शक्य नाहीं. माझ्या ठिकाणीं इतकें बुद्धिमांद्य नव्हतें, याला मी तरी

काय करूं ? अस्सल बुद्धिमांद्य नसलें तर नको; पण त्याची नकलहि मला करतां येण्यासारखी नव्हती.”

“ तिसरा मार्ग प्रबळ बुद्धीचा आणि प्रबलतर इच्छाशक्तीचा. मानवी जीविताचा पोकळपणा ओळखून धैर्यानें पुढें सरसावून त्याचा नाश करणें हा मार्ग अनुसरणारीं माणसें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकींहि मिळावयाचीं नाहींत. सर्वांत हा मार्ग अति श्रेष्ठ प्रतीचा असून या मार्गानें जावें अशी माझी इच्छा होती.”

“ चवथा मार्ग दुर्बळ लोकांचा. वस्तुस्थिति त्यांच्या नजरेस आलेली असते; पण मनोदौर्बल्यामुळें जीवनाच्या ओघाबरोबर वहात जाण्यावांचून दुसरें कांहींहि त्यांच्यानें होत नाहीं. कोठें तरी आणि केव्हां तरी त्यांतून आपणाला कोणी तरी मुक्त करील अशा वेडगळ आशेनें हीं माणसें जीवितास चिकटून बसतात. मी स्वतः याच कोर्टींतल्या लोकांपैकीं एक होतो.”

“ सालोमन आणि शॉपेनहार यांच्या लक्षांत मानवी जीविताची विफलता आली असतांहि यदृच्छेनें आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते जीव धरून होते. स्नान करावें, खावें प्यावें, गप्पा माराव्या आणि वाटल्यास पुस्तकेंहि लिहावीत, अशा परिचर्येंत या दोघांनीं आपला काळ घालविला; पण हा मार्ग मला अत्यंत विषादोत्पादक होता. यामुळें मला निश्चय असा कोणताच करवेना.”

“ माझ्या विचारपरंपरेंत कोठें तरी खोटें नाणें असावें, ही जाणीव अंधुकपणें तरी माझ्या चित्तांत जगि असल्यामुळें मीं आत्महत्या केली नाहीं. आपल्या बुद्धीची दशा तरी काय आहे ? याचा विचार मी स्वतःशीं करूं लागलों. मानवी जीवित विफल आहे, तें सुसंगत नाहीं, आणि बुद्धीवादाला धरून नाहीं, ही गोष्ट माझ्या बुद्धीनें कबूल केली. याहून अधिक उच्च बुद्धीचें वास्तव्य मनुष्याच्या ठिकाणीं नाहीं. किमानपक्ष सामान्य बुद्धीहून उच्चतर बुद्धि मनुष्याच्या ठिकाणीं असेल, हा संभवसुद्धां कोणी सिद्ध केलेला नाहीं, त्या अर्थीं माझे जीवित म्हणजे या माझ्या सामान्य बुद्धीच्या हातचें खेळणेंच आहे, असें म्हटलें पाहिजे. आतां

अशी कल्पना केली कीं, ही माझी बुद्धि अस्तित्वांतून गेली तर तिच्या नाशाबरोबर माझें अस्तित्वाहि संपेल, हें उघड आहे. आतां बुद्धीनेंच अस्तित्व निर्माण केलें, तर ती स्वतःच त्याची विफलता सिद्ध करते, हें कसें ? याशिवाय या प्रश्नाला दुसरेंहि एक अंग आहे. माझें जीवितच अस्तित्वांत आलें नसतें, तर बुद्धि तरी कोठून निर्माण होती ? याकरतां बुद्धि आणि जीवित यांचा जन्यजनक संबंध असला पाहिजे. बुद्धि ही जन्य असून जीवित हें जनक असलें पाहिजे. म्हणजे बुद्धि ही प्रधान नसून जीवित हें सर्वस्व आहे, असें मानणें भाग आहे. आतां येथें अशी अडचण उपस्थित होते कीं, बुद्धि हें जीविताचें फल असेल, तर तीच बुद्धि त्या जीविताला विफल ठरविते तें कसें ? एकंदरीनें माझ्या विचारअंशांत ब्रह्मघोटाळा झाला असून कोठें तरी विलक्षण चूक मी करित आहे, अशी जाणीव माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली आणि ही जाणीव उत्पन्न झाल्यामुळेच आत्महत्येसारख्या कृत्याला मी प्रवृत्त झालों नाहीं.”

“ जीवित कंटाळवाणें वाटतें ना ? मग तें नाहींसें करून सुखी होण्यास तुझा हात कोणी धरला आहे ? जगत रहावें, आणि कां जगतां, हें समजू नये, अशा स्थितींत जगण्यापेक्षां मेलेलें काय वाईट ? अशा स्थितींत जगत राहून मी कां जगतां, कां जगतां, असा जप करावा आणि लोकांच्या कार्नाकिपाळींहि तीच बडबड करावी, यांत काय अर्थ आहे ? तुझ्या आजु-बाजूला चार माणसें समाधानानें रहात आहेत. आपण जें काहीं करतां, तें बुद्धीशीं सुसंगत आहे, असें त्यांना खचित वाटतें. तुला तसें वाटत नसेल, तर त्यांच्यांत राहून त्यांच्या सुखांत माती कालविण्यापेक्षां तूच येथून बाहेर कां जात नाहींस ? ”

“ खरोखर माझ्यासारख्या माणसांची गणना भत्यंत दुर्बल आणि महामूर्ख लोकांच्या कोटींतच केली पाहिजे. आत्महत्येशिवाय सुटका नाहीं, ही गोष्ट त्यांना उघड कळत असतांहि ती करण्यास त्यांचा हात बहात नाहीं. विचार आणि आचार यांच्यांत इतका विसंगतपणा कोठें आढळेल ? साऱ्या जगांत आम्हीं खरोखरच महामूर्ख आहोंत. बरें, हा आपला मूर्ख-

पणा आपल्यापाशींच ठेवावा, तर ती सुद्धां अकल्ल आम्हांला नाही. तोंडाला रंग दिलेल्या एकाद्या बाजारवसवीला बरोबर घेऊन आणि स्वतः मोरासारखा नटून एकादा मनुष्य ज्याप्रमाणें जगाला आपल्या अकलेचें प्रदर्शन दाखवितो, त्याचप्रमाणें आम्हीहि आपला मूर्खपणा सान्या जगा-पुढें उघडपणें मांडतो.”

“माझ्या मनाची इतकी दशा झाली असतांहि माझ्या विचारमालिकेंत कोठें तरी चूक आहे, ही माझी जाणीव केव्हांच नष्ट झाली नाही; पण ती चूक कोठें आहे, हें जाणण्यास कोणताहि उपाय मला सांपडेना. अशा प्रकारच्या धुक्यानें धुंद झालेल्या वातावरणांत बराच दीर्घकाळ काढल्या-नंतर हें धुकें हळू हळू फाटण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. आणि आपला मार्ग पुन्हां शोधण्याच्या तयारीस मीं लागलों.”

“श्रीमंत आणि सुशिक्षित चैनवाज मंडळांत मीं आपल्या आयुष्याचा काळ कंठिला होता, तेवढ्यांतच सान्या जगाचा अंतर्भाव होतो, असा माझ्या बुद्धीचा समज झाला होता. ही गोष्ट माझ्या लक्षांत हळू हळू येऊं लागली. उंबरांतल्या किड्याला जसें सारें जग उंबरांत सांठविलेलें दिसतें, तशीच माझीहि गत झाली होती. माझ्या मंडळाबाहेरचीं बाकीचीं कोट्यनुकोटी माणसें जनावरांच्या खिलाराइम अधिक किंमतीचीं नाहींत, असा माझा समज होता. याच समजांत दीर्घ काळ मी गटंगळ्या खात होतो. कोट्यनुकोटी माणसें, अनंतकाळ जगत आलीं आणि सांप्र-तहि जगत आहेत. या माणसांनीं आपल्या जीविताचा अर्थ काय केला आहे, हा प्रश्न माझ्या बुद्धीला सुचण्यास दीर्घकाळ लोटून गेला.”

“अशा प्रकारच्या मनोभ्रमाच्या स्थितींत मीं दीर्घकाळ काढला. स्वतःस सुशिक्षित व उदारमतवादी म्हणविणाऱ्या आमच्या वर्गाची कृति नेहमीं अशीच होते. तोंडानें ही ते कबूल न करोत; पण त्यांची कृति मात्र नेहमीं अशीच. आम्हीं ज्याला अशिक्षित व खालचा वर्ग समजतो, तो शेतकरी व मजूर वर्ग आमच्या कल्पनेप्रमाणें खरोखरच मूर्ख आहे कीं, त्यालाहि कांहीं साध्य-ध्येय-आहे, याची खात्री करून घ्यावी असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. हा वर्ग माझ्या उपयोगी पडत होता, म्हणून

त्याबद्दल माझ्या मनांत एक प्रकारें जड प्रेम उत्पन्न झालें. कदाचित्, या प्रेमामुळेच त्यांची मनःस्थिति अजमावण्याची इच्छा मला झाली असेल; अथवा या इच्छेचें दुसरेंहि एक कारण असूं शकेल. स्वतःला गळफांस लावून घेण्यापेक्षां दुसरें अधिक चांगलें, असें कांहीं करतां येणार नाहीं, अशी माझी खात्री झाली होती. किमान पक्ष माझ्या स्थितीच्या लोकांत शोध करून माझे समाधान होणें शक्य नाहीं, इतकें तरी मला निःसंशय पटलें होतें. या करतां या कोड्याचें उत्तर हवें असेल तर जे कोट्यनुकोटी लोक केवळ स्वतःचेंच नव्हे तर आम्हांसारख्या वरिष्ठ वर्गाचें ओझेंहि युगानुयुगें सोशीत आले आहेत, त्यांचीच मनःस्थिति तपासून पाहिली पाहिजे, अशी माझी खात्री झाल्यामुळे ही इच्छा माझ्या मनांत उद्भवली असेल.”

“ या लोकांच्या मनःस्थितीचें परीक्षण मी करूं लागलों, तेव्हां त्यांच्या जीविताचा आधारस्तंभ आजपर्यंत एकच आहे, असें मला दिसून आलें. हा आधारस्तंभ म्हणजे धर्मग्रंथांनीं सांगिलेल्या गोष्टींवर पक्का विश्वास. ‘परमेश्वर एक आहे, तो एक असून त्रिमूर्ती आहे, त्यानें सहा दिवसांत जग निर्माण केलें.’ अशा प्रकारच्या समजुतींवर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे व या विश्वासाच्या आधारावरच आपलें जीवित ते सुखासमाधानानें आक्रमित असतात, असें मला आढळून आलें; पण हा आधार माझ्यासारख्याला कसा उपयोगी पडणार ? माझ्या बुद्धीनें आपला ठाव सोडला नाहीं, तोंपर्यंत असल्या आधाराला ती मला स्पर्शहि करूं देणार नाहीं. याकरतां हा आधार माझ्या दृष्टीनें तरी सर्वथा त्याज्यच ठरणार ! ”

“ माझी स्थिति अत्यंत भयंकर झाली. बुद्धीनें दर्शित केलेल्या मार्गावरून मी कितीहि चाललों, तरी माझे समाधान होणें शक्य नाहीं, हें मला आधींच दिसून आलें होतें. राहतां राहिला अंधविश्वास; पण त्याची कांस धरणें म्हणजे बुद्धीचा आधार सोडून देणें होय. छे छे ! ही गोष्ट माझ्यानें कालत्रयीं होणार नाहीं. एक वेळ जीविताची विफलता मी कबूल करीन, त्याचा त्यागहि करण्यास तयार होईन; पण बुद्धीचा आधार मी कधींहि सोडणार नाहीं.”

“अखेरीस माझी एक चूक मला कळून आली. अनंत आणि अपरिमित अस्तित्व मी परिमित वस्तूंच्या सहाय्यानें मोजू पहात होतो, ही माझी चूक नव्हे काय ? अनंत वस्तूंचें परीक्षण अनंत तत्वाच्या आधारावरच होणार. तेथें परिमित वस्तु काय करूं शकेल ? जी वस्तु अनंत नाही, ती अनंताचा अर्थ मला काय सांगणार ? याकरतां, या परिमित वस्तूची सांगड अनंताशीं घालून या प्रश्नाचें परीक्षण केलें पाहिजे. या मार्गानेंच हें मानवी जीवनाचें कोडें सुटेल.”

“केवळ मनुष्याच्या तुटपुंज्या ज्ञानाची परिसीमा झाली, तरी अखेरीस एकच उत्तर तें देतें. शॉपेनहारनें दिलेलें उत्तर तें हेंच. ‘मानवी जीवित विफल अतएव त्याज्य आहे.’ मानवी ज्ञानानें दिलेलें हें अखेरचें उत्तर होय. या उत्तराचा विचार मी अधिक खोल बुद्धीनें करूं लागलों, तेव्हां त्याचा पोकळपणा मला दिसून आला. या उत्तरांत निश्चयात्मक अथवा विध्यर्थीं असें कांहींच नसून तें केवळ नकारात्मक स्वरूपाचें आहे. प्राचीन भरतभूर्मीतील ऋषींनीं, सालोमन यानें अथवा शॉपेनहारनें जें कांहीं सांगितलें, तें नेति नेति हेंच ! या उत्तरांत निश्चय नाही. बीजगणिताचें एकादें उदाहरण सोडवितां सोडवितां जसें क्ष=क्ष अथवा ०=० असें उत्तर यावें, तसेंच हेंहि उत्तर आहे. याचा खरा अर्थ हा कीं, या प्रश्नाचें निश्चयात्मक उत्तर आम्हांस देतां येत नाही, हा कबुली जबाब सर्वांनीं दिला आहे. सर्व प्रकारच्या तत्वज्ञानाला अखेरीस नेति नेति येथें हात टेंकावे लागले. आतां नुसत्या श्रद्धेकडे पाहिलें, तर तिनें दिलेलें उत्तर बुद्धीला न पटणारें आणि अगदीं विपरीत असें आहे; तथापि त्यांत असलेला एक मुद्दा लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. तो मुद्दा हा कीं, सान्त अथवा परिमित वस्तु आणि अनंत अथवा अपरिमित वस्तु यांची एकत्र सांगड घातल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही.”

“अनंत प्रकारांनीं या प्रश्नाची चर्चा मी केली. त्यांत पुढील प्रकारचीं उत्तरें मिळालीं. माझी रोजची परिचर्या कशी असावी—ईश्वरी नियमाप्रमाणें. माझ्या जीवनाचें अंतिम पर्यवसान काय—अखंड स्वर्गप्राप्ती अथवा

अखंड नरकप्राप्ती. ज्याचा मृत्यु नाश करूं शकत नाही, असें माझ्या जीवनाचें स्वरूप कोणतें—अनंत परमेश्वरार्शी ऐक्य अथवा स्वर्गवास !”

“ निव्वळ श्रद्धा बुद्धीच्या कसोटीला उतरत नाही, हें माझे पूर्वीचें मत अद्यापिहि कायम होतेंच. तथापि मानवी जीवनाचा हेतु काय ! या प्रश्नाचें कांहीं तरी उत्तर फक्त श्रद्धेनेच दिलें आहे, हें कबूल केल्यावांचून मला गत्यंतरच नाही. त्याचप्रमाणें श्रद्धेवांचून जीवनक्रमहि अशक्य आहे, हेंहि कबूल करणें मला भाग पडलें. या पृथ्वीतलावर मनुष्याचा जन्म झाला, त्या कालापासूनच श्रद्धेचाहि जन्म झाला असून तिच्यामुळेच मनुष्याला जगणें शक्य होतें. या श्रद्धेचें स्वरूप निरनिराळ्या देशांत आणि निरनिराळ्या कालीं मूलतः एकाच पद्धतीचें आहे. कोणी कांहीं सांगितलें, तरी त्यावर आंधळ्यासारखा विश्वास ठेवणें, असा श्रद्धा या शब्दाचा अर्थ अलीकडे समजला जातो; पण हा अर्थ खरा नव्हे. मानवी जीविताचा अंतिम हेतु काय, हें समजून घेऊन निश्चयानें तदनुसार वागणें, हा श्रद्धा या शब्दाचा खरा अर्थ होय. केवळ श्रद्धेमुळेच मनुष्य आपल्या अस्तित्वास चिकटून राहतो आणि श्रद्धेच्या जोरावरच आत्महत्येला ते प्रवृत्त होत नाहीत. श्रद्धा ही मानवी जीवनाचा आधारस्तंभ होय. कोठें तरी दृष्ट श्रद्धा असते म्हणूनच मनुष्य जगतो. दृश्य जग त्याला बुडबुड्यासारखें दिसत नसलें आणि त्याचा खोटेपणा त्याला पटत नसला, तर या दृश्याचे ठिकाणीं त्याची श्रद्धा असते आणि तिच्या आधारावर आपलें आयुष्य जो क्रमीत असतो. दृश्य जगाचें भ्रामक व क्षणभंगुर स्वरूप त्याच्या नजरेस आलें, तर श्रद्धा अनंताच्या ठिकाणीं जडते. एतावता कोठें तरी श्रद्धा ठेवल्यावांचून जगणेंच त्याला शक्य नाही.”

*

*

*

“ मी कोण ! मी अनंताचा अंश. या तीन शब्दांतच हें सारें कोडे सांठविलेलें आहे.”

“ श्रद्धेसंबंधीं आणखी विचार मी करूं लागलों, तेव्हां तिनें दिलेल्या उत्तरांत अत्यंत निगूढ अशा स्वरूपाचें मानवी ज्ञान सांठविलेलें आहे, असा अंधुक प्रकाश माझ्या अंधारमय चित्तांत दिसूं लागला.”

“ ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली खरी, तथापि तेवढ्यामुळे माझी मनः-स्थिति सुधारली, असें मात्र नाही. माझ्या विवेचक बुद्धीला अगदींच विडवून टाकणार नाही, असा धर्म या वेळीं मला कोणी दिला असता, तर त्याचा स्वीकार ताबडतोब करण्याइतकी माझ्या चित्ताची तयारी या वेळीं झाली होती आणि या दृष्टीनें बौद्ध आणि महंमदी या धर्मग्रंथांचा अभ्यास मी केला. त्याचप्रमाणें ख्रिस्ती धर्मग्रंथाहि अत्यंत काळजीपूर्वक मी वाचूं लागलों आणि ऐहिकाचा त्याग करून ख्रिस्ताकडे वळूं पाहणाऱ्या माणसांची प्रत्यक्ष भेटहि मी घेतली.”

“ माझ्या ओळखीच्या लोकांपैकीं पुराणमतवादी पण सुशिक्षित आणि विद्वान् अशांची भेट घेण्याची इच्छा मला आधीं व्हावी, हें स्वाभाविक होय. देवळांत नीतीचा उपदेश करणारे पाद्री, सर्वसंगपरित्यागी बैरागी व अर्वाचिन नीतिशास्त्रपंडित यांशीं अनेकवार मी संभाषणें केलीं. मानवी जीवनाचा अंतिम हेतु त्यांच्या दृष्टीनें काय ठरतो, याची चौकशी मी त्यांजपाशीं करूं लागलों.”

“ त्यांचीं मतें माझ्या विवेचक बुद्धीच्या चरकांत टिकण्याइतकीं कणखर नव्हतींच; पण त्यांच्या म्हणण्यांतला पुष्कळसा अंश गृहित धरूनहि या प्रश्नाचा उलगडा त्यांस करितां येईना, इतकेंच नव्हे; तर हें कोडे सुटण्या-ऐवजीं त्यांच्या उत्तरांनीं ते अधिक गुंतत मात्र चाललें.”

“ या लोकांशीं माझी प्रत्यक्ष गांठ पडली नव्हती, तोंपर्यंत समाधानाची थोडीबहुत आशा तरी मला वाटत होती आणि तेवढ्या आशातंतूवरच मी जीव धरून राहिलों होतों; पण आतां मी माझ्या पूर्वींच्या निराशामय व विषादकारक मनःस्थितीला पुन्हां परत जाणार कीं काय, अशी भीति मला वाटूं लागली.”

“ आपल्या मताचें उद्घाटन त्यांनीं जों जों अधिक विषदपणें करित जावें, तों तों त्यांची चूक अधिक अधिक उघडपणें मात्र माझ्या लक्षांत येऊं लागली. त्यांनीं प्रतिपादिलेलीं मतें, मला अगदीं अपरिचित अशीं नव्हतीं. या मतांत त्यांनीं स्वतःच्या पदरचीं कांहीं भलतीसलती भेळ केली होती, असेंहि नाही; पण या लोकांचा तिटकारा मला आला, तो त्यांनीं

प्रतिपादिलेल्या मतांमुळें नसून त्यांच्या आचारामुळें आला. या लोकांच्या वागणुकींत आणि माझ्या वागणुकींत कांहींच फरक मला दिसेना. जीं मते ते प्रतिपादीत, त्यांचें स्वरूप अंशतःसुद्धां त्यांच्या प्रत्यक्ष आचारांत मला कोठें आणि कधींहि आढळलें नाहीं. त्यांचा मला तिटकारा येण्याचें कारण हेंच.”

“अमुक तत्वांवर आपला विश्वास आहे, असें ते म्हणत आणि त्या तत्वांच्या प्रतिपादनासाठीं माझ्याशीं बुद्धिवाद करून अनेक प्रमाणें ते मज-पुढें मांडीत; पण अशा निःसत्व आणि कोरड्या बुद्धिवादानें माझें समाधान केव्हांच झालें नाहीं. या तत्वांचे मूर्तिमंत स्वरूप मला हवें होंतें. दारिद्र्य, रोगराई आणि मृत्यु यांची भीति त्यांच्या चित्तांतून कोणत्या प्रकारच्या आचरणानें नष्ट झाली, हें जाणण्याची माझी इच्छा होती. अशा प्रकारचें एकांदे जिवंत उदाहरण माझ्या नजरेस पडलें असतें, तर माझें समाधान खात झालें असतें; पण माझ्या आजूबाजूच्या लोकांत असें एकहि उदाहरण मला आढळलें नाहीं. किंवाहुना कित्येक प्रसंगीं अशीहि मौज झाली कीं, निरीश्वरवादी आणि वाटगे समजले जाणारे लोक सत्कृत्ये करतांना मला आढळत आणि स्वतःस धार्मिक म्हणविणाऱ्यांत असा एकहि मला आढळला नाहीं.”

“माझ्या वर्गातील स्वतःस श्रद्धावान् समजणाऱ्या लोकांत खरी श्रद्धा मुळींच नव्हती. आपल्या मनाला त्रास होऊं नये म्हणून त्याला झोंपी घालविण्याचा हा एक मार्ग आहे. या लोकांची श्रद्धा हाहि एका अर्थी चार्वाकवाद होय.”

“अशा रीतीनें माझा वर्ग मला पारखा झाला, तेव्हां माझी दृष्टि खालच्या वर्गाकडे गेली. अशिष्ट आणि साध्या-भोळ्या शेतकरी व मजूर वर्गाचा जीवनक्रम मी तपासून पाहूं लागलों. त्याचप्रमाणें यात्रेकरू आणि बैरागी यांच्यांशींही मी परिचय केला. ख्रिस्तीधर्मातील सत्यप्रमेयां-बरोबरच पुष्कळशा भोळ्या कल्पनांचाहि प्रसार या लोकांत पुष्कळ घुसल्याचें आढळून आलें. तथापि त्यांच्या जीवनक्रमाचा विचार करतां अशा प्रकारच्या कल्पनांस ठाव न मिळणें अपरिहार्य होतें. अशा प्रकारच्या

“ ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली खरी, तथापि तेवढ्यामुळे माझी मनः-स्थिति सुधारली, असें मात्र नाही. माझ्या विवेचक बुद्धीला अगदींच विझवून टाकणार नाही, असा धर्म या वेळीं मला कोणी दिला असता, तर त्याचा स्वीकार ताबडतोब करण्याइतकी माझ्या चित्ताची तयारी या वेळीं झाली होती आणि या दृष्टीनें बौद्ध आणि महंमदी या धर्मग्रंथांचा अभ्यास मी केला. त्याचप्रमाणें ख्रिस्ती धर्मग्रंथाहि अत्यंत काळजीपूर्वक मी वाचूं लागलों आणि ऐहिकाचा त्याग करून ख्रिस्ताकडे वळूं पाहणाऱ्या माणसांची प्रत्यक्ष भेटहि मी घेतली.”

“ माझ्या ओळखीच्या लोकांपैकीं पुराणमतवादी पण सुशिक्षित आणि विद्वान् अशांची भेट घेण्याची इच्छा मला आधीं व्हावी, हें स्वाभाविक होय. देवळांत नीतीचा उपदेश करणारे पाद्री, सर्वसंगपरित्यागी बैरागी व अर्वाचिन नीतिशास्त्रपंडित यांशीं अनेकवार मी संभाषणें केलीं. मानवी जीवनाचा अंतिम हेतु त्यांच्या दृष्टीनें काय ठरतो, याची चौकशी मी त्यांजपार्शीं करूं लागलों.”

“ त्यांचीं मतें माझ्या विवेचक बुद्धीच्या चरकांत टिकण्याइतकीं कणखर नव्हतींच; पण त्यांच्या म्हणण्यांतला पुष्कळसा अंश गृहित धरूनहि या प्रश्नाचा उलगडा त्यांस करितां येईना, इतकेंच नव्हे; तर हें कोडें सुटण्या-ऐवजीं त्यांच्या उत्तरांनीं ते अधिक गुंतत मात्र चाललें.”

“ या लोकांशीं माझी प्रत्यक्ष गांठ पडली नव्हती, तांपर्यंत समाधानाची थोडीबहुत आशा तरी मला वाटत होती आणि तेवढ्या आशातंतूवरच मी जीव धरून राहिलों होतो; पण आतां मी माझ्या पूर्वींच्या निराशामय व विप्रादकारक मनःस्थितीला पुन्हां परत जाणार कीं काय, अशी भीति मला वाटूं लागली.”

“ आपल्या मताचें उद्घाटन त्यांनीं जों जों अधिक विपदपणें करीत जावें, तों तों त्यांची चूक अधिक अधिक उघडपणें मात्र माझ्या लक्षांत येऊं लागली. त्यांनीं प्रतिपादिलेलीं मतें, मला अगदीं अपरिचित अशीं नव्हतीं. या मतांत त्यांनीं स्वतःच्या पदरचीं कांहीं भलतीसलती भेळ केली होती, असेंहि नाही; पण या लोकांचा तिटकारा मला आला, तो त्यांनीं

प्रतिपादिलेल्या मतांमुळें नसून त्यांच्या आचारांमुळें आला. या लोकांच्या वागणुकींत आणि माझ्या वागणुकींत कांहींच फरक मला दिसेना. जीं मते ते प्रतिपादीत, त्यांचें स्वरूप अंशतःसुद्धां त्यांच्या प्रत्यक्ष आचारांत मला कोठें आणि कधींहि आढळलें नाहीं. त्यांचा मला तिटकारा येण्याचें कारण हेंच.”

“अमुक तत्त्वांवर आपला विश्वास आहे, असें ते म्हणत आणि त्या तत्त्वांच्या प्रतिपादनासाठीं माझ्याशीं बुद्धिवाद करून अनेक प्रमाणें ते मज-पुढें मांडीत; पण अशा निःसत्व आणि कोरळ्या बुद्धिवादानें माझें समाधान केव्हांच झालें नाहीं. या तत्त्वांचें मूर्तिमंत स्वरूप मला हवें हातें. दारिद्र्य, रोगराई आणि मृत्यु यांची भीति त्यांच्या चित्तांतून कोणत्या प्रकारच्या आचरणानें नष्ट झाली, हें जाणण्याची माझी इच्छा होती. अशा प्रकारचें एकांदे जिवंत उदाहरण माझ्या नजरेस पडलें असतें, तर माझें समाधान खास झालें असतें; पण माझ्या आजूबाजूच्या लोकांत असें एकहि उदाहरण मला आढळलें नाहीं. किंवाहुना कित्येक प्रसंगीं अशीहि मौज झाली कीं, निरीश्वरवादी आणि दाटगे समजले जाणारे लोक सत्कृत्ये करतांना मला आढळत आणि स्वतःस धार्मिक म्हणविणाऱ्यांत असा एकहि मला भाडळला नाहीं.”

“माझ्या वर्गातील स्वतःस श्रद्धावान् समजणाऱ्या लोकांत खरी श्रद्धा मुळींच नव्हती. आपल्या मनाला त्रास होऊं नये म्हणून त्याला झोंपीं घालविण्याचा हा एक मार्ग आहे. या लोकांची श्रद्धा हाहि एका अर्थी चार्वाकवाद होय.”

“अशा रीतीनें माझा वर्ग मला पारखा झाला, तेव्हां माझी दृष्टि खालच्या वर्गाकडे गेली. अशिक्षित आणि साध्या-भोळ्या देतकरी व मजूर वर्गाचा जीवनक्रम मी तपासून पाहूं लागलों. त्याचप्रमाणें यात्रेकरू आणि वैरागी यांच्यांशींही मी परिचय केला. ख्रिस्तीधर्मातील सत्यप्रमेयांबरोबरच पुष्कळशा भोळ्या कल्पनांचाहि प्रसार या लोकांत पुष्कळ घुसल्याचें आढळून आले. तथापि त्यांच्या जीवनक्रमाचा विचार करतां अशा प्रकारच्या कल्पनांस ठाव न मिळणें अपरिहार्य होतें. अशा प्रकारच्या

भोळसरपणाच्या कल्पना आणि त्यांचें जीवित यांची सांगड इतकी पक्की पडली होती कीं, एकाच्या उच्छेदाबरोबर दुसरेंहि नष्ट व्हावयाचें. अशा प्रकारच्या कल्पनांचें अस्तित्व असल्यावांचून जगणेंहि त्यांना शक्य नव्हतें. अशा प्रकारच्या कल्पनांमुळेंच आपल्या जीवनक्रमांत कांहीं सार्थक म्हणून आहे, असें त्यांस वाटत होतें, आणि तेवढ्याच आधारावर ते आपलें आयुष्य कंठित होते. माझ्या वर्गातील आळशी, उडाणटप्पू आणि सदोदित अतृप्त लोक अशांच्या जीवनक्रमांत आणि या दुसऱ्या सदां उद्योगी लोकांच्या जीवनक्रमांत एक फार मोठा फरक मला आढळून आला. माझ्या वर्गातील लोकांना स्वतःच्या पोटासाठीं कोणताहि उद्योग करावा लागत नव्हता. अशा स्थितींतहि त्यांना समाधानाची जागा केव्हांच सांपडली नाहीं. आणि दिवसांनुदिवस भरेतों काबाडकष्ट करणारा हा वर्ग पूर्ण समाधानांत असल्याचें मला आढळून आलें. आपल्या एकंदर जीवनक्रमाची इतिश्री मृत्यूंत होणार एवढी कल्पना चित्तांत उभी राहिली कीं, माझ्या वर्गातील लोकांना भीतीनें कांपरें भरे. एवढ्या भीतीनेंच त्यांचीं अंतःकरणें करपून जाऊन तीं दुःखमय होत. उलटपक्षां खालचा वर्ग दुःखांच्या आणि काबाडकष्टांच्या भाराखालीं सदोदित दडपलेला असतांहि मृत्यूची क्षिति त्याला केव्हांच भासली नाहीं, असें गला आढळून आलें. मृत्यु केव्हांहि, कसाहि आणि कोठेंहि आला, तरी त्याला त्याची सदोदित तयारी असते.”

“ या खालच्या वर्गाची ही वृत्ति पाहून माझे प्रेम त्यावर जडत चाललें. त्यांचा जीवनक्रम जों जों सखोल दृष्टीनें मी अधिकाधिक पाहूं लागलों, तों तों हें प्रेम वाढतच गेलें आणि त्यामुळें माझे जीवितहि मला सुकर वाटूं लागलें. अशा स्थितींत सुमारे दोन वर्षे मी काढलीं. या दोन वर्षांच्या अवधीनंतर माझ्या वृत्तींत एक विशेष फरक आढळून येऊं लागला. हा फरक माझ्यांत पडणार, अशीं चिन्हें माझ्या ठिकाणीं आधीं-पासूनच होतीं. श्रीमंत आणि सुशिक्षित अशा लोकांबद्दल माझ्या मनांत विलक्षण तिटकाग उत्पन्न झाला. या लोकांचा मनुष्यजन्म खरोखरच फुकट आहे, असें मला पक्कें वाटूं लागलें, आणि सदोदित काबाडकष्ट

करणाच्या लोकांच्या जीवनक्रमांत कांहीं तरी अर्थ आहे, अशी माझी खात्री झाली. या लोकांच्या ठिकाणीच मानवी जीवनाचा अर्थ खऱ्या दृष्टीने सांपडतो, असें मला आढळून आलें.”

“ याच ठिकाणी माझ्या प्रश्नालाहि उत्तर मिळालें. माझ्या शंकेचें समाधान झालें. मी ज्याला मानवी जीवनक्रम असें नांव देत होतो, त्यांत मी फक्त माझ्याच जीवनक्रमापुरता विचार करीत होतो आणि हीच मोठी चूक मी करीत होतो. चैनीत आणि आळसांत जाणाऱ्या आयुष्यक्रमाचाच विचार माझ्या डोक्यांत असून त्याचाच अर्थ मी शोधित होतो, ही माझी चूक माझ्या नजरेस आली. अशा प्रकारचा आयुष्यक्रम किफल आणि वाईट असावा, यांत नवल काय ? अशा प्रकारचे लोक ज्ञानापेक्षा अज्ञानाचीच कांस धरतात, यांत नवल नाहीं. आपली दुष्कृत्ये अज्ञानाच्या अंधःकारांत ते बुडवूं पहात असतात. एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां माझ्यासारख्या श्रीमंत लोकांचा वर्ग म्हणजे मूठभर माणसांचा वर्ग होय. एवढ्या मूठभर माणसांकडे पाहून त्यावरून संबंध मनुष्यजातीचा विचार करणें, वेडेपणाचें आहे. संबंध मनुष्यजातीचा विचार करावयाचा, तर कष्टाळू आणि दरिद्री अशा बहुसंख्याक लोकांचीच स्थिति पाहिली पाहिजे. जगांतील दृश्य चैतन्य या खालच्या वर्गाच्या लोकांच्याद्वारेच व्यक्त दशेला आलें असून त्याचें रक्षणहि हाच वर्ग करतो. उलटपक्षीं मूठभर श्रीमंत लोकांचा पक्ष त्या चैतन्याचा रक्षक नसून भक्षक मात्र आहे.”

कोणालाहि उद्योग करतांना मी पाहिलें, म्हणजे मला सहजगत्या आनंद होतो. झाडांवर पांखरें उडतात, आपल्या चरितार्थासाठीं तीं इकडे तिकडे फिरतात, आणि आपलीं घर्टीं बांधण्याचाहि उद्योग करीत असतात. या अखंड उद्योगांत आनंदानें कालक्रमणा करणाऱ्या त्या पांखरांना पाहून मलाहि आनंद होतो. रानांतील श्रापदें मी पाहतों आणि आप- आपल्या नियत उद्योगांत तीं रत आहेत असें पाहून त्यांचें जीवितहि सार्थ आहे, असा माझ्या बुद्धीचा निश्चय होतो. अशा स्थितीत मनुष्यानें हि त्यांच्याप्रमाणेंच उद्योगरत राहिलें पाहिजे. तथापि केवळ पशुपक्षांप्रमाणेंच त्यानें स्वार्थाचा मात्र उद्योग करूं नये. केवळ स्वतःच्या पुरतेच पाहणें,

हैंच त्याच्या आत्म्याला विनाशक आहे. अशा प्रकारच्या शुद्ध स्वार्थबुद्धी-नेच त्याचा आत्मा आकुंचन पावून अधोगतीला जातो. याकरतां स्वतः-बरोबरच इतरांचाहि विचार करून त्यानें सदोदित उद्योगरत राहिलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या उद्योगांत तो सदां निमग्न असेल, तर तोहि सुखी असून त्याच्या जीवनाला अर्थ येईल. मला साधारण समजूं लागल्याला तीस वर्षांहून अधिक काळ लोटला. एवढ्या अवधींत मीं काय केले ! मीं इतरांच्यासाठीं कांहीं श्रम केले नाहींतच; पण स्वतःच्या चरितार्थापुरताहि उद्योग मीं केला नाहीं. बांडगूळ जसें दुसऱ्या झाडाच्या जिवावर स्वतः जगतें त्याप्रमाणें मींहि दुसऱ्यांच्या श्रमावर स्वतःला फुकट पोसलें आणि असल्या प्रकारच्या माझ्या जीवनक्रमाचा अर्थ मी 'शोधूं लागलों, तेव्हां त्यांत निव्वळ पोकळपणा आणि अर्थशून्यता हीं मला दिसून आलीं, यांत नवल तें काय ? तीस वर्षे मीं समष्टि चैतन्याला जीवंत ठेवण्याचा यत्न कधींच केला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर माझ्या स्वतःबरोबर इतरांचें चैतन्यहि नष्ट करण्याचा उद्योग मात्र केला. अशा स्थितींत माझ्या प्रश्नाला 'तुझें आयुष्य फोल आहे,' असा जवाब मिळावा हें रास्तच होतें. माझा जीवनक्रम नुसताच अर्थविहीन नव्हता, तर तो इतरांसहि हानिकारक होता."

“ या जीवनक्रमांत निरनिराळे अनुभव घेत असतांच मानवी जीविताचें ध्येय काय आहे, याचें ज्ञान करून घेणें शक्य आहे, अशी माझी खात्री पटल्यानंतर माझा स्वतःचा जीवनक्रम मी चालून पाहूं लागलों. माझ्या जीविताचा कांहीं खरा उपयोग मी करीत आहे कीं नाहीं, याचा विचार मी करूं लागलों. माझ्यांत कांहीं खग जिवंतपणा आहे कीं, मी नुसताच श्वासोच्छ्वास करीत आहे, हें मी पाहूं लागलों. गळफांसानें अथवा बंदुकीच्या गोळीनें या निरुपयोगी व कंटाळवाण्या जीविताचा अंत करावा, हा विचार माझ्या मनांत घोळत असतां त्याच वेळीं माझ्या मनाचा दुसरा भाग स्वतःच्या आणि इतरांच्या निरीक्षणाकडे गुंतला होता. माझ्या चित्तावर त्या वेळीं एक प्रकारचें कष्टमय दडपण पडलें होतें. माझे चित्त

कशाच्या शोधांत होतें, याचें वर्णन थोडक्यांत करावयाचें म्हटलें, तर परमेश्वराच्या शोधांत तें होतें, असें म्हणतां येईल.”

“ ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करतां येणें शक्य नाही, अशा अर्थाची पुष्कळ प्रमाणें कयांट आणि शोपेनहार यांनीं दाखविलीं आहेत. हीं प्रमाणें तपासून तीं खोडून काढण्याकडे माझी प्रवृत्ति झाली. मी जगतां, यालाहि कांहीं तरी कारण असलेंच पाहिजे आणि या अनेक कारणांचें आदिकारणहि अवश्य असलें पाहिजे. या आदिकारणालाच परमेश्वर असें नांव मनुष्यानें दिलें आहे. कोणातरी शक्तीच्या अस्तित्वाखालीच माझे अस्तित्व आहे, अशी माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली; पण येथें मी स्वतःला असा प्रश्न केला कीं, या आदिकारणाचें अथवा आदिशक्तीचें स्वरूप काय ? ही आदिशक्ति माझ्या चित्तांत कोणत्या रीतीनें मी आढवावी ! ज्याला आदिकारण आदिशक्ति अथवा परमेश्वर असें नांव मी देतो, त्याचा व माझा अन्योन्यसंबंध कोणत्या प्रकारचा आहे ? या प्रश्नांना आपल्या नेहमींच्या परिचयाचीं आणि ठराविक अशींच उत्तरें माझ्या मनांत येत. परमेश्वर म्हणजे सृष्टीचा उत्पन्न कर्ता व पालन कर्ता. तथापि या ठराविक उत्तरानें माझ्या चित्ताचें समाधान होईना. माझे चित्त ठाव सोडूं लागलें, तेव्हां भीतीनें माझी अगदीं त्रेधा उडाली आणि ज्याच्या शोधांत मी होतो, त्यानेंच मला सहाय्य व्हावें, अशी त्याची प्रार्थना मी करूं लागलों; पण मी जों जों अधिकाधिक प्रार्थना करीं, तों तों मजकडे तो अधिकच दुर्लक्ष करीत आहे, असें मला आढळून येई आणि दुसऱ्या कोणाची मदत मागावी, तर दुसरा कोणीहि मला आढळेना. परमेश्वरा, मजवर दया कर, माझा ज्ञाता तूंच आहेस, तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान मला होऊं दे; अशी करुणा मी नित्य भाकीत असें; पण मजवर कोणी दयाहि केली नाही आणि माझा जीवनक्रम शून्यमय होऊन जागच्याजागींच तो थांबतो कीं काय, अशी भीति मला वाटूं लागली.”

“ अशा रीतीनें परमेश्वराचें अस्तित्व बुद्धिगम्य मार्गानें मला सिद्ध करतां येत नव्हतें, तथापि कोणत्या तरी कारणाशिवाय या जगांत माझा जन्म झाला नाही, हा विचार माझ्या मनांतून कांहीं केल्या जाईना. मी आकाशां-

तून पडलों आणि धरणीवर सांवरलों, असें खचित झालें नसलें पाहिजे, हा विचार माझ्या मनांत दृढ होऊन बसला होता. मी माझ्या आईच्या पोटांत वाढलों, तिनें माझे लालनपालन केलें आणि वाढविलें. तिच्या प्रेमाच्या सावलींत माझे जीवन धष्टपुष्ट झालें; पण ती आई, आतां कोठें आहे ? ती मला टाकून गेली; पण तिच्या मार्गे माझा जीवनवृक्ष खुरटला नाही. तिच्या पाठीमार्गे कोणाच्या प्रेमाच्या आधारानें मी वाढलों ? मला वाढविणारा हा 'कोणी तरी' कोण होता ? या प्रश्नावर 'परमेश्वर' हें उत्तर माझ्या बुद्धीला सुचते."

“परमेश्वराचें अस्तित्व अवश्य आहे, असा माझ्या मनाचा निश्चय झाला. असा निश्चय झाल्याबरोबर माझ्या कोमेजून जाणाऱ्या अंतःकरणाला जणूं काय नवजीवन मिळालें. यापुढें जगणें आणि आनंदाचाहि उपयोग घेणें शक्य आहे, असें मला वाटूं लागलें; पण परमेश्वराशीं माझा संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे, हा प्रश्न माझ्या चित्ताला एकसारखा डवचीत होताच. त्यानें आपला पुत्र जगदोद्वारासाठीं पृथ्वीवर पाठविला, तो परमेश्वर, माझ्यापासून आणि जगापासून अगदीं एका बाजूला असलेला तो परमेश्वर, अशा प्रकारची माझ्या बुद्धीची विचारपरंपरा सुरू झाली म्हणजे सूर्याच्या तापानें बर्फ वितळावें, त्याप्रमाणें जणूं काय माझ्या बुद्धीच्या धर्मीनें तो परमेश्वरहि वितळून जाई आणि माझ्या जीवनाचा झराहि कोरडा ठणठणीत होई आणि आत्महत्येचे विचार माझ्या मनांत फिरून जोरानें येऊं लागत आणि या साऱ्यांत मला ज्या गोष्टीबद्दल अत्यंत वाहट वाटे, ती गोष्ट ही कीं, आत्महत्या करण्यास लागणाऱ्या धैर्याचा अभाव माझ्यापाशीं होता."

“अशा प्रकारें माझ्या मनाची उलटापालट एकदोन वेळां नव्हे, तर शेंकडों--हजारों वेळां झाली. पहिल्यानें आधार सांपडला असें वाटून माझे मन आनंदातिशयांत पोहूं लागवें आणि इतक्यांत तो आधार तुटून निराशेच्या खोल खाड्यांत तें जाऊन पडावें, अशी स्थिति हजारों वेळां झाली."

“तो काळ मला अजून पक्का आठवतो. वसंतऋतूला नुकताच प्रारंभ

झाला होता. एका निर्जन वनांत मी स्वस्थ पडलों होतो. पक्षांशिवाय दुसरा सजीव प्राणी आजूबाजूला कोठेंहि नव्हता. मंद सुगंध वाऱ्याच्या झुळका मधून मधून येत होत्या आणि पक्षी नानाप्रकारचे शब्द करीत होते. त्या अरण्याची ही भाषा ऐकत मी स्वस्थ पडलों होतो. या वेळींहि माझ्या चित्तांत गेलीं तीन वर्षे घोळत असलेले विचार चालूच होते. परमेश्वराचा शोध मी करीत होतो.”

“ मी स्वतःशीच म्हटलें, ‘ठीक आहे. परमेश्वराला अस्तित्व नाही. माझे अस्तित्व मला जितक्या प्रकारानें खरें वाटतें, तितक्या प्रकारानें ज्याचें अस्तित्व माझ्या प्रत्ययाला येईल, असा परमेश्वर अस्तित्वांत नाही. चमत्कारांच्या गोष्टी सांगून त्याचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा यत्नहि फुकट आहे. कारण एक तर चमत्कार म्हणजे माझ्याच इंद्रियांनीं दिसणाऱ्या गोष्टी. माझ्या इंद्रियगत भासावांचून अशा चमत्कारांचें अस्तित्व सिद्ध होत नाही, आणि दुसरें असें कोण, असल्या गोष्टी विवेचकबुद्धीच्या कसोटीला पडत नाहीत.”

“ तथापि परमेश्वराचें अस्तित्व मला भासतें. हा भास तरी कोठून आला ? या विचारानें क्षणाधोत माझ्या जीवनसमुद्राला नवी भरती येऊन तो आनंदानें नाचूं लागला आणि आजूबाजूचें अरण्याहि चैतन्यमय होऊन आनंदाचे उद्गार काढूं लागलें; पण काय सांगावें ? माझा हा आनंद फार वेळ टिकला नाही. माझे मन पुन्हां हेलकावे खाऊं लागलें.”

“ कल्पनामय ईश्वर म्हणजे खरा ईश्वर नव्हे. कल्पना म्हणजे माझ्याच चित्सागरावर उठलेला तरंग. हा तरंग माझ्याच प्रेरणेनें मला उठवितां येतो अथवा माझ्याच इच्छेनें तो ओसरून टाकतां येतो. मग असल्या प्रकारच्या कल्पनातरंगाला परमेश्वर कसें म्हणावें ? मला जें हवें आहे, तें हें नव्हे. ज्याच्यावांचून विश्वांतील चैतन्यहि जगूं शकणार नाही, असें त्या विश्वचैतन्याचें अधिष्ठान मला हवें आहे.”

“ झालें ! माझे मन संशयाच्या अंधकूपांत पुन्हां पडलें. आंत आणि बाहेर मृत्यूचें साम्राज्य पुन्हां सुरू झालें. जगून तरी करावयाचें काय ? हा विचार माझ्या मनांत पुन्हां जोरानें येऊं लागला.”

“माझी चित्तवृत्ति अंतर्मुख झाली. बाह्य जगांत भटकून जणू काय ती यकून गेली. बाह्य जगाचें भान क्षणमात्र विसरून ती आंत पाहूं लागली, तेव्हां तिला असें आढळून आलें कीं, ज्या ज्या क्षणीं परमेश्वराचें अस्तित्व भासतें, त्या त्या क्षणींच मीहि चैतन्ययुक्त असतो. त्याचें अस्तित्व संशयांत पडलें, कीं माझेंहि अस्तित्व अचेतन होऊं लागतें. पुन्हां मी पहिल्याच पायरीवर ! परमेश्वराचें अस्तित्व मान्य केल्यावांचून जगणें मला शक्य नाहीं. त्याला विसरणें, हाच माझा मृत्यु ! मग मी आणखी शोधतो तरी काय ? मी शोधतो तें हेंच. ज्याच्या अधिष्ठानावांचून माझें अथवा दुसऱ्या कोणाचेंहि अस्तित्व शक्य नाहीं, तोच परमेश्वर ! स्वतःचें अस्तित्व आणि परमेश्वर हीं एकरूपच आहेत. मी जगतों असा निश्चय असणें, हीच परमेश्वराच्या अस्तित्वाची सिद्धि ! परमेश्वर म्हणजे चैतन्य ! या चैतन्याची ओळख करून घेण्यासाठींच जीवित धारण करावयाचें, अशा निश्चयानें तूं चाललास म्हणजे तुझें जीवित परमात्वाविनीन आणि अर्थशून्य होणार नाहीं. चित्ताची इतकी खात्री पटल्यावर अंतर्बाह्य प्रकाशच प्रकाश दिसूं लागला.”

“आत्महत्येसारख्या घोर कृत्यापासून माझा बचाव झाला. माझ्या जीवनाला पुन्हां नवा दम आला. ज्या दमानें माझ्या आयुष्याचीं पहिलीं कांहीं वर्षे मी काढली, तो मावळत जाणारा दम मला पुन्हां प्राप्त झाला.”

“जणू काय माझ्या बाल्याला व तरुण्याला मी पुन्हां परत गेलों. ज्या इच्छाशक्तीनें मला जन्मास घातलें, ती इच्छाशक्ति माझ्याकडून कशाची तरी अपेक्षा करीत आहे, असें मला वाटूं लागलें. त्या अधिष्ठानरूपी इच्छाशक्तीशीं समरस होऊन जावें, हाच माझ्या जीवनक्रमाचा अंतिम हेतु आहे. असें मला वाटूं लागलें, स्वतः पूर्णत्व पावणें हें अंतिम साध्य असून आपला सारा जीवनक्रम या मूळ हेतूला पोषक होईल, अशा रीतीनें चालला पाहिजे.”

“माझ्या स्थितीतील लोकांना मी सोडून गेलों. त्यांचा जीवनक्रम सर्वथैव त्याज्य आहे, असें मला खात्रीपूर्वक दिसून आलें. ही स्वरी जीवनपरिचर्या नसून जीवनाची थंडा मात्र आहे, अशी माझी खात्री झाली.

आपली चैन चालविण्यासाठी ज्या हजारां वस्तु माझ्या स्थितीतले लोक जमा करतात, त्या वस्तूंच्या संयोगानें परमेश्वर मात्र अधिक दुरावतो. त्या वस्तूंचा पडदा डोळ्यांवर येऊन ज्ञानमार्ग दिसेनासा होतो. माझ्या भोंवतीं दिसणारे साधेभोळे मजूर आणि शेतकरी हेंच खरें रशियन राष्ट्र ! मीहि यांच्याच मार्गाला वळणार. परमेश्वराच्या इच्छेनें मनुष्य प्राणी जगांत अवतीर्ण झाला असून स्वतःचें बरें अथवा वाईट करणें, ज्याचें त्यांच्याच हातीं आहे, ही शेतकऱ्यांची भावना माझ्या ठिकाणीं उद्भवली. आत्म्याची उन्नति साधणें, हेंच मनुष्याचें अखेरचें साध्य असून त्यानें सन्मार्गानें चाललें पाहिजे. जगांतील चैनीचा त्याग करून आणि सर्व भूतांशीं अत्यंत नम्र आणि दयामय होऊन आपल्या चरितार्थासाठीं त्यानें स्वतःच कष्ट केले पाहिजेत. गरीब आणि साध्याभोळ्या शेतकरीवर्गाचा हा मानवी जीविताचा अर्थ माझ्या चित्ताला पटला. पण या अर्थाबरोबर मला न पटणाऱ्या अशाहि कांहीं वस्तु अभेद्यपणें निगडित झाल्या होत्या. त्यांचा अर्थ आणि त्यांचें यथार्थत्व माझ्या चित्ताला पटत नव्हतें. इतकेंच नव्हे, तर त्या गोष्टी माझ्या चित्ताला त्याज्य आणि विषाद उत्पन्न करणाऱ्या वाटत होत्या. हव्यकव्य, देवळांत जाऊन प्रार्थना करणें, ठराविक दिवशीं उपास करणें, आणि टांकांची व प्रतिमांची पूजा करणें, या गोष्टींचा अर्थ माझ्या बुद्धीला उमजे; पण सामान्य लोकांनीं मानवीजीवनाला दिलेला अर्थ आणि या गोष्टी यांची सांगड कोणत्याहि प्रयत्नानें तुटण्यासारखी दिसेना. ती तोडण्याचा यत्न सामान्य लोकांनीं कधींच केला नाही आणि माझ्यानेंही तो होण्यासारखा नव्हता. तेव्हां या वस्तूंचें ग्रहणहि मला अर्थातच निमूटपणें करावें लागलें. कांहीं गडबड न करतां सकाळ संध्या-काळ देवळांत जाऊन प्रार्थनेसाठीं मी गुडघे कसे टेंकीत होतो, उपास-तापास निमूटपणें कसे करीत होतो आणि उपाध्यायाच्या हातून तीर्थप्रसाद कसा घेत होतो, याचें माझे मलाच नवल वाटतें. या गोष्टी करणें अशक्य आहेत, असें पूर्वीं मला खात्रीपूर्वक वाटत होतें; पण आतां माझ्या चित्तानें त्यांच्याविरुद्ध केव्हांच बंड केलें नाही.”

“ मृत्यूनें नष्ट होणार नाही, अशा प्रकारचें जीवनतत्व मनुष्याला देणें,

हेंच जगांतील साऱ्या धर्मांचें सार आहे. देहाच्या मृत्यूनें न मरणारें चिर-जीवी तत्व कोणतें ? असा प्रश्न लोक धर्मांला विचारतात. हा प्रश्न विचारणाऱ्यांच्या जाती अनेक आहेत. चैनीच्या डोहांत बुद्धन तिच्या दडपणाखालीं गुदमरून गेलेला राजा, आणि काम करतां करतां टेंकीस आलेला त्याचा गुलाम हे दोघेहि हाच प्रश्न करीत असतात. हा प्रश्न करणारांत तरुण आहेत, वृद्ध आहेत, मूर्ख आहेत आणि शहाणेहि लोक आहेत. तेव्हां इतक्या साऱ्यांचें समाधान होईल अशीं वेगवेगळीं समर्पक उत्तरें देणें धर्मांला भाग आहे. अखेरचें उत्तर एकच असलें, तरी प्रश्न विचारणाऱ्यांची योग्यता ध्यानांत घेऊन निरनिराळे मार्ग आणि निरनिराळी भाषा यांची योजना धर्मांलाच करावी लागते. धर्मांच्या व्यक्त स्वरूपांत प्रतिमा-पूजन, उपासतापास वगैरे आचार कसे शिरले, या प्रश्नाचें उत्तर हेंच होय. तथापि इतर लोकांच्या दृष्टीनें हे आचारयुक्त असले, तरी यांसंबंधीं माझें मन उदासीन झाल्यानंतर त्यांचा आचार मी कां करावा, हें मला समजेना. खालच्या वर्गाचे धार्मिकविधि व आचार पाळून, त्यांच्यांत पूर्ण मिसळून त्यांच्याशीं एकरूप होऊन जावें, अशी माझी मनापासून इच्छा होती; पण हें करण्यास माझें मन मला ग्वाही देईना. जे विधि आपणास निरर्थक वाटतात, ते करणें म्हणजे मनाचीच नव्हे, तर धर्मांचीहि फसवणूक करून त्यांची विटंभना करण्यासारखें आहे, असें मला वाटे. येथपर्यंत माझ्या चित्ताची मजल पोहोंचली असतां धर्म व नीति यांची सांगड घालूं पाहणाऱ्या अर्वाचीन पंडितांकडे मी आश्रय पाहूं लागलों.”

“ धर्मतत्वांचें गांठोडें कोणाहि एकाच व्यक्तीला प्राप्त होत नसून प्रेम-सूत्रानें बद्ध झालेल्या व अशा एकभावनेनें धर्मछत्राखालीं आलेल्या मनुष्य-संघाला सत्य वस्तूची प्राप्ती होते, असें या अर्वाचीन पंडितांचें मत आहे. मी एकटाच जाऊन तत्व शांवीन असें कोणी म्हटलें, तर तें त्याला प्राप्त होणार नाहीं. समाजापासून विभक्त होऊन सत्यवस्तूची प्राप्ती होत नाहीं, तर ‘ एकमेकां साह्य करूं, अवघे धरूं सुपंथ ’ या सूत्राचा अवलंब करूनच सत्याची प्राप्ती करून घेतां येते. हें अर्वाचीन पंडितांचें मत मला ग्राह्य वाटलें. आतां इतरांपासून विभक्त व्हावयाचें नसेल, तर त्यांचे

दोषहि पोटांत घालणें प्राप्त आहे, हें सांगावयास नको. त्यांचा एकादा मार्ग आपणास आवडला नाही, अथवा आपल्या बुद्धीला पटला नाही, तरी तिकडे लक्ष न देतां त्या समाजाशीं आपणास मिळतें घेतलें पाहिजे.”

“प्रेमानें ओथंबलेल्या अंतःकरणांतच सत्यवस्तूचा प्रकाश पडतो. आणि इतरांची चूक पोटांत घालतां न येणें, हें प्रेमशून्यतेचें लक्षण होय. दुसऱ्याचा अल्पस्वल्प आचार आपणास पटला नाही, म्हणून त्याशीं विभक्त होणें म्हणजे प्रेमाच्या मर्यादेचें उल्लंघन करणें होय. असें उल्लंघन आपण केलें, तर सत्यवस्तूच्या प्राप्तीचा संभवहि अर्थातच दुरावतो. अर्वाचीन पंडितांची ही विचारसरणी, कांहीं काळ मला पटली होती. या विचारसरणीतील लपंडाव त्या वेळीं मला समजला नव्हता प्रेमसूत्रानें अनेकांचीं अंतःकरणें एकसूत्रांत ग्रथित झालीं असतां आपणाला दुजोरा मिळतो आणि आपलें प्रेम दृढावतें, ही गोष्ट खरी; तथापि एवढ्यानेंच सत्यवस्तूची प्राप्ती आपणास होईल, हें निश्चयानें कसें ठरवावें ? पण हा प्रश्न त्या वेळीं मला सुचला नाही. त्याचप्रमाणें एकच सत्य एका विशिष्ट मार्गानें स्पष्टत्वास आलें पाहिजे, असा तरी हट्ट कां ? तेंच सत्य निराळ्या मार्गानें मी सांगितलें, तर काय विघडलें ? पण या शंका त्या वेळीं मला उद्भवल्याच नाहीत आणि त्या उद्भवल्या नाहीत, हेंहि एका अर्थीं बरेंच झालें. त्या न उद्भवल्यामुळें माझे मन कांहीं काल स्थिर झालें आणि आमच्या पुराणमतवादीपंथाचे आचार माझ्या समजुतीस पटत नसतांही मी ते निमूटपणें पाळीत गेलों.”

“आमच्या पुराणपंथानें सांगितलेले सर्व विधि पाळतांना मी आपली विचारशक्ति दृष्टिआड केली. मी गतानुगतिकतेप्रमाणें चालूं लागलों. माझ्या बापदायांशीं मी जणूं काय एकरूप होऊन गेलों; माझे पूर्वज आणि ज्यांवर मी प्रेम करीत होतो, असे लक्षावधि सामान्य लोक यांत मिसळून जाऊन त्यांच्याशीं मी एकजीव झालों. देवळांतील पहिल्या प्रार्थनेला हजर राहण्याकरतां मी अरुणोदयापूर्वी उठत असें. या गोष्टींत दुसरा कांहीं फायदा नसला तरी, शरिराला कष्ट करावयास लावून माझ्या मनाचा ताठा मी कमी करीत होतो. कोणतीहि कृति केली, तरी त्यांत

माझा अखेरचा उद्देश एकच होता. मानवीजीविताचा अंतिम हेतु काय, हें समजण्यासाठीच ही सारी धडपड होती. माझ्या कृती सारासार विचार-शक्तीला न पटणाऱ्या असल्या अथवा माझा स्वार्थत्याग अगदीं क्षुल्लक असला तरी, तो करण्यांत माझा हेतु चांगला होता. आमच्या पंथानें सांगितलेले उपासतापास मी करीत होतों आणि उपाध्यायाकडून तीर्थ-प्रसादाहि घेत होतों. घरीं आणि देवळांत प्रार्थनेची ठरलेली वेळ मीं कधींहि चुकाविली नाहीं. देवळांत पाद्री प्रार्थना करी, तेव्हां त्याचा प्रत्येक शब्द लक्षपूर्वक ऐकून शक्य तेव्हां त्यांतून बुद्धीला पटणारा अर्थहि मीं काढीत असें.”

“निरर्थक शब्दांतून अर्थ काढावयाचा अथवा अनेक विधि आणि आचार यांची उपपत्ति तयार करावयाची, हें काम फार कठिण आणि बुद्धीला न आवडणारें असें आहे. यामुळें अशा श्रमांत तिला केव्हां तरी ग्लानी अवश्य येणारच. झार आणि त्यांचे आत्प्रेष्ट यांजसाठीं आम्ही वारंवार प्रार्थना करीत होतों. ब्रादशहासारख्या पदावर आणि सर्वतोपरि अनुकूल अशा स्थितींत असलेल्या मनुष्याला अनिवार मोहाचे प्रसंग इतरे-जनांपेक्षां अधिक येणारे असल्यामुळें त्याच्या तारणासाठीं वारंवार प्रार्थना करणें जरूर आहे, अशी माझ्या बुद्धीची समजूत मी घालीं; पण त्याबरोबरच झारचे सर्व शत्रु त्याच्या पायाखालीं रगडले जावेत, या प्रार्थनेचा अर्थ काय ? याचा उमज माझ्या बुद्धीला कधींच झाला नाहीं. आपल्या शत्रूसाठींहि प्रार्थना करा आणि शत्रूवरहि प्रेम करा, अशी ख्रिस्ताची आज्ञा आहे; मग झारच्या शत्रूविरुद्ध केलेली ही प्रार्थना ख्रिस्ताच्या आज्ञेविरुद्ध नाहीं काय ? असा प्रश्न मनांत आला, म्हणजे माझी बुद्धि अगदीं भांबावून जाई. या प्रार्थनेंत कांहीं लाक्षणिक अर्थ असेल, अशी तिची समजूत मी घालूं लागलों कीं, ती तावडतोब उलट खाऊन मला म्हणे, ‘गड्या, तुझी ही शुद्ध फसवणूक आहे. अशा रीतीनें तूं मला चकवितोस आणि परमात्म्याशीं असलेला आपला संबंधहि तोडून टाकतोस. असल्या फसवे-गिरीनें तुझ्या श्रद्धेची काय वाट लागेल याचा विचार तूं केलास काय ?’

“उपाध्यायाकडून तीर्थप्रसाद मीं घेतला. त्या वेळीं माझ्या हृदयांत

जी कालवाकालव झाली, ती मी कधींहि विसरणार नाहीं. पुष्कळ वर्षांत या तीर्थप्रसादाचें ग्रहण मीं केलें नव्हतें. उपाध्यायानें केलेली प्रार्थना त्या वेळीं तरी मला फार आवडली होती. त्याच्या प्रार्थनेच्या शब्दांची कांहीं तरी ओढाताण करून माझ्या बुद्धीचें तात्कालिक समाधान मीं केलें होतें. मीं बसविलेल्या अर्थांतला फोलपणा त्या वेळेपुरता तरी मी विसरलों नव्हतां, आणि यामुळें माझें चित्त त्या वेळेपुरतें तरी फार प्रसन्न झालें होतें; पण उपाध्यायानें वैदीजवळ मला बोलावलें आणि 'तुझ्या हाता-वरील हा तीर्थप्रसाद ख्रिस्ताचें रक्त आणि मांस आहे, अशी दृढ श्रद्धा ठेव' असें तो मला म्हणाला, तेव्हां माझ्या अंतःकरणांत विलक्षण उद्वेग उत्पन्न झाला. हा सारा शुद्ध दंभ आहे, हें निव्वळ थोतांड आहे, अशी एकच ओरड माझ्या अंतःकरणानें केली. ज्या महात्म्यानें तीर्थप्रसादाची ही युक्ति शोधून काढली असेल त्याची धन्य होय."

"मीं त्या तीर्थप्रसादाचें ग्रहण केलें. माझ्या अंतःकरणाला पीळ पडत होता, तरी माझ्या बुद्धीचा ताठा कमी केला पाहिजे, तिला नम्र केलें पाहिजे, या विचारानें मी माझ्या तळमळणाऱ्या अंतःकरणाचें समाधान केलें. मी माझी बुद्धि नम्र केली आणि त्या तीर्थप्रसादाचें भक्षण केलें; पण माझ्या अंतःकरणाला जो जबर धक्का एकवार दसला, त्यानें आपलें कार्य केलेंच. या तीर्थप्रसादासाठीं मी पुन्हां केव्हांहि वैदीजवळ गेलों नाहीं."

"आमच्या धर्मपंथानें सांगितलेले सर्व आचारविचार मी सत्य बुद्धीनें पाळीत असें. त्यांतच माझी केव्हां तरी सत्याशीं भेट होईल, अशी आशा वाटल्यामुळेंच मी ते पाळीत होतों आणि एक गोष्ट घडली नसती, तर आणखीहि कांहीं काळ मीं ते पाळले असते."

"एके दिवशीं एक निरक्षर शेतकरी आणि त्याच्याच इतका सुशिक्षित एक बैरागी, यांच्यांतलें संवाद मीं ऐकला. ते परमेश्वर, श्रद्धा आणि आत्म्याचें तारण या विषयावर बोलत होते. त्यांच्या संवादावरून सामान्य जनतेचीं मते या बाबतींत काय असतात, याचा उभज मला पडला. त्याचप्रमाणें सत्पुरुषांचीं चरित्रें मी वाचलीं आणि त्यावरूनहि

श्रद्धेचें स्वरूप माझ्या लक्षांत आलें. त्यांनीं केलेले चमत्कार घडले नाहींत, असेंहि घेऊन चाललें, तरी त्यावरून त्यांच्या विचारांची दिशा निश्चित होते. या सर्व हकीकतीवरून या सर्वांच्या ठिकाणीं एकच दृढश्रद्धा आहे, असें माझ्या लक्षांत आलें. अगदीं निरक्षर पण श्रद्धावान असेंहि पुष्कळ लोक मला आढळले. त्या सर्वांची श्रद्धा हीच कीं, मृत्यु ही मानवी जीवनाची अखेर नव्हे!”

“या लोकांकडून मी अर्वाचीन विद्वानांच्या ग्रंथाकडे वळलों, तेव्हां शंका, निराशा आणि असंतोष यांनीं माझ्या हृदयांत पुन्हां घर केलें. या ग्रंथांच्या वाचनावरून माझी इतकीच खात्री झाली कीं, त्यांच्या बौद्धिक तालीमखान्यांत जों जों अधिक कसरत करावी, तों तों सत्यापासून अधिकाधिक लांब जाऊन निविड अंधःकाराच्या गुहेजवळ मात्र आपण लवकर पोहोंचतो. त्यांच्या ग्रंथांनीं पूर्वीची श्रद्धा मात्र नष्ट होते आणि त्या जागीं तिच्याइतकें किंमतवान् असें दुसरें कांहींच येत नाहीं. माझ्या मनाची अशी स्थिति झाली, तेव्हां निर्विद्य शेतकरी धन्य होत, असें माझ्या मनांत आलें. माझ्या दृष्टीनें मूर्खपणाच्या दिसणाऱ्या गोष्टी त्यांना तशा कधींच दिसल्या नाहींत. माझे दुर्दैव बलवत्तर असल्यामुळे त्या गोष्टींत सत्यासत्याचें मिश्रण आहे, असें माझ्या नजरेस आलें आणि असत्याशीं मिश्रित झालेलें सत्य ग्रहण करण्यास माझी बुद्धि तयार होईना.”

“अशा रीतीनें माझ्या आयुष्याचीं सुमारें तीन वर्षे गेलीं. एकाद्या गोष्टीचें रहस्य मला समजलें नाहीं, तर मीच अपराधी, मीच मापी, असें कांहीं दिवस माझ्या मनांत येत असे; पण सत्याचा शोध जों जों मी अधिक करूं लागलों, तों तों माझ्या बुद्धीच्या वैकल्यामुळे न समजणाऱ्या गोष्टी आणि खरोखर फसवेगिरीच्या गोष्टी यांत असलेलें स्पष्ट अंतर मला दिसूं लागलें.”

“अशा प्रकारें बुद्धीची ओढाताण होत असतां हि रशियांतील आमच्या जुन्या पंथाला मी अद्यापि चिकटून होतो; पण माझ्या मनांत सुरू झालेली प्रश्नमालिका मला स्वस्थ बसूं देईना. या प्रश्नांचीं निश्चयात्मक उत्तरें दिलींच पाहिजेत असा सक्त तगादा माझ्या बुद्धीनें लावला. अशा स्थितींत डोळ्यांवर कातडें ओढून जुन्या पंथाला चिकटून राहणें अशक्य आहे,

असें मला दिसून आलें. ख्रिस्ती धर्मातील अनेक पंथांसंबंधीं माझ्या मनांत मुख्य प्रश्न उपस्थित झाला तो हा कीं, या अनेक पंथांचा संबंध परस्परांशीं कोणत्या प्रकारचा आहे. माझी वृत्ति धर्माकडे वळली आहे, ही गोष्ट त्या काळीं पुष्कळांस ठाऊक झाली असल्यामुळे अनेक पंथांतील माणसांशीं भेट घेऊन मोकळेपणीं त्यांच्याशीं धर्मचर्चा करणें, मला सुलभ झालें होतें. यामुळे अनेक क्याथोलिक, प्रॉटेस्टंट, पुराणमतवादी, मोलाकान आणि दुसऱ्याहि कित्येक पंथांतील चांगल्या माणसांची व माझी भेट झाली. यांत कित्येक लोक उच्च प्रतीचे नीतिमान व मनःपूर्वक धार्मिक वृत्तीचे असल्याचेंहि मला आढळून आलें. अशीं माणसे सर्वच पंथांत मला आढळलीं. अशा लोकांशीं खरा बंधुभाव जोडावा, अशी मला मनापासून इच्छा होती; पण माझी इच्छा वाजूस राहून प्रत्यक्ष सृष्टींत कांहीं भलताच प्रकार घडून आला.”

“ ज्या धर्मज्ञानाच्या बळावर मनुष्य जातींत परस्पर विश्वास आणि सलोखा हीं उत्पन्न होऊन सर्व मनुष्यजात एका प्रेमपाशांत ग्रथित व्हावी, त्याच ज्ञानाचा प्रत्यक्ष परिणाम दुही अधिक पिकविण्यांत मात्र झाला असल्याचें मला आढळून आलें. एकेका धर्मांत शेंकडों, हजारों पंथ निघाले, आणि त्यांच्यांत परस्पर तंट्या मात्र सुरू झाला. त्या पंथांचे उत्कृष्ट प्रतिनिधि निवडून घेतले, तरी खऱ्या धर्माज्ञांचें उल्लंघन त्यांनीं केलें आहे, असें मला आढळून आलें. सर्वांभूतीं प्रेम असावें, ही धर्माज्ञा सपशेल धाव्यावर बसवून ते आपल्या बंधूंचा द्वेष करीत होते ते आपणांस धार्मिक म्हणवित आणि आपल्या पंथाच्या आज्ञेप्रमाणें अक्षरशः चालण्याचा यत्नहि करीत. तथापि या त्यांच्या वागणुकींत प्रेमापेक्षां भीतीचाच भाग विशेष होता. धर्माज्ञेप्रमाणें चालून अखिल मानवकुळ एका प्रेमग्रंथींत बांधावें, हा या आचरणाचा उद्देश नसून आपण असें न वागलों, तर नरकाची प्राप्ती होईल, ही भीति या वागणुकीच्या मुळार्शीं होती. हे अनेकपंथवाले लोक विलक्षण दुराग्रही असल्याचें आढळून आलें. सत्याचा गड्डा काय तो आपणापाशींच आहे, व बाकीचे सारे लोक मूर्ख आहेत, असें प्रत्येक पंथवाल्यास वाटतें. स्वतःच्या बाहेरचे सारे लोक काफीर आहेत,

असें ते समजतात. क्याथोलीक पंथ इतरांना बहिष्कृत समजतो आणि इतर पंथ क्याथोलीकपंथाला बहिष्कृत समजतात. स्वतःच्या पंथासंबंधी इतका दुराग्रह डोक्यांत शिरल्यावर सामान्य तारतम्य बुद्धीनें तेथून पळ काढावा, हें रास्तच आहे. आपल्या पंथाच्या मतांना जो मान तुकावीत नाही, एवढेंच नव्हे, तर त्याचे सर्व आचार व विधि प्रत्यक्ष कृतींत जो दाखवीत नाही, तो त्यांच्या दृष्टीनें बहिष्कृत गणला जातो, आणि असें होणें, हें स्वाभाविकहि आहे. सत्य काय तें माझ्यापार्शीं आणि तुझें सारें खोटें, हा दुराग्रह या स्थितीचें पहिलें कारण होय. माझ्याशिवाय दुसरा शहाणा जगांत कोणीच नाही, असें मनापासून वाटणें ही मूर्खपणाची परमावधि होय. असा मूर्खपणा डोक्यांत पक्का शिरल्यावर बाकीच्या वेडगळ गोष्टी तेथें ओढानेंच येतात. इतक्या सान्या गोष्टी माझ्या नजरेस पडल्यावर या पंथांचा वीट मला कां येऊं नये ? सर्व मानवकुल एका प्रेम-ग्रंथांत बांधणें हा धर्माचा मूळ हेतु आहे, असा माझा समज हाता, आणि हे पंथ या मूळ हेतूवरच कुन्हाड घालीत होते. ज्या वृक्षाच्या सुळारशीं पाणी घालून त्याचें संगोपन व वर्धन करावें, या हेतूनें हे पंथ जन्मास आले होते, तो वृक्ष समूळ उपटून टाकण्याचें कार्य मात्र ते करीत होते.”

“एकाच धर्मातील अनेकपंथवाले, परस्परांशीं अशा रीतीनें वागतात, आणि इतर धर्मांचे अनुयायीहि आपणापासून भिन्न धर्मीयांशीं असेंच वागतात, असें मला दिसून आलें. अशा वागणुकीचें कारण काय असावें ? हा प्रश्न पुष्कळ धार्मिक म्हणविणाऱ्या गृहस्थांस मीं केला. यावर उपलब्ध असलेले सारे ग्रंथ मीं वाचले; पण त्याचें उत्तर मला कोणीहि दिलें नाही. लष्करांतील प्रत्येक पथकाला सान्या जगांत उत्तम लढवय्ये आपणच, असें वाटण्याचें जें कारण, तेंच कारण याहि स्थितीचें होय. मोठमोठ्या धर्माधिकार्यांची, वैराग्यांची आणि संन्याशांची भेट मीं घेतली; पण माझ्या प्रश्नाचा उलगडा करण्याचा नुसता प्रयत्नहि कोणी केल्या नाही. अखेरीस एक मनुष्य मला भेटला आणि त्यानें या प्रश्नाचें व्यावहारिक उत्तर मला दिलें, आणि तेव्हांपासून या प्रश्नाची चर्चा केव्हांहि आणि कोणापार्शींहि मीं केली नाही.”

“ ख्रिस्ती धर्मातील मुख्य मुद्यांसंबंधी कोणाचाच वाद नाही. वाद आहे, तो बारीकसारीक गोष्टींचा व मुख्यतः आचार व विधि यांचा. अशा स्थितीत मुख्य मुद्यांपुरतें आपण एकच व्हावें, व आचार-विधींची बाब ज्याची त्याजवर सोंगवावी, हें युक्त नव्हे काय ? असा प्रश्न म. त्या गृहस्थास केला. तेव्हां तो गृहस्थ मला म्हणाला, ‘तुमची विचारसरणी मला अगदीं मान्य आहे; पण पंथांचे धर्माधिकारी अशा गोष्टींना कबूल न होण्याचें कारण हेंच कीं, बाबदायांपासून चालत आलेला पंथ पूर्वीच्या स्थितीत कायम राखण्याकरतांच त्यांची नेमणूक झालेली असते. तेव्हां अशा प्रकारच्या सवलती आपल्या पंथांतील लोकांस त्यांनीं दिल्या, तर त्यांच्या पोटासच चिमटा बसण्याची भीति आहे. यामुळें ग्रीकोरशियनपंथाचें मूळचें जुनें रूप नष्ट होऊन त्यांत अधिक गोंधळ मात्र माजेल. धर्माधिकार्यांची नेमणूक धर्मशोधनाकरतां नसून जुनें तें कायम ठेवण्याकरतांच असते. मग अशा स्थितीत तुमची विचारसरणी कितीहि ग्राह्य असली, तरी ते तिला कशी संमति देतील ? ’”

“ या गृहस्थाच्या या उत्तरानें माझें पूर्ण समाधान झालें. मानवी-जीवनाचा मूळ झरा हस्तगत करून घ्यावा, या उद्देशानें मी धर्मशोधन करित होतो, आणि धर्माधिकारी लोक केवळ बाहेरचा डोलारा सजविण्यांत गुंतले होते. त्यांचा धर्म त्यांच्या पोटापुरता होता. धर्माच्या नांवाखालीं चाललेला हा अत्याचार पाहून या सान्या धर्माधिकारी वर्गाचा मला पुरा वीट आला आणि या जुन्या पंथांतून मीं माझें अंग जवळ जवळ पुरें काढून घेतलें.”

“ युद्ध आणि मनुष्यवध या गोष्टीसंबंधी आमच्या धर्मपंथांत प्रचलित असलेलीं मतेहि मला मान्य नव्हतीं. त्या वेळीं रशिया युद्धांत गुंतला होता. ख्रिस्ताच्या नांवाखालीं आपल्या मनुष्यवांधवांचा वध करण्यांत रशियन लोक त्या वेळीं गुंतले होते. तेव्हां युद्धासंबंधीं आमच्या धर्मपंथाची दृष्टि कोणत्या प्रकारची आहे, हा प्रश्न माझ्या चित्तांत न उद्भवणें शक्यच नव्हतें. आपल्या मनुष्यवांधवांचा वध करणें गर्हणीय आहे, अशी माझी खात्री आधींच होऊन चुकली होती. धर्म कोणताहि झाला तरी असल्या

प्रकारच्या अमानुष कृत्याला त्याची तत्वे केव्हांहि संमति द्यावयाची नाहीत. सर्वाभूती समभाव आणि प्रेम हें आदितत्व प्रत्येक धर्माच्या मुळाशी आहे. ही गोष्ट अगदी उघड असतांहि आमच्या शत्रूंचा निःपात होऊन आमच्या सरवारीची सरशी व्हावी, यासाठीं देवळांदेवळांतून राजरोसपणें प्रार्थना चालतांना मी पाहिल्या. आमचे धर्मगुरु युद्धाला उघडपणें संमति देत असल्याचें मी पाहिलें. किंबहुना मनुष्यवध करणें, हें आमच्या पंथाचें जणूं काय एक तत्वच आहे, असें ते स्पष्ट बोलून दाखवीत. ही परदेशी झालेल्या युद्धाची हकीकत झाली. युद्ध संपलें आणि देशांत दंगे सुरू झाले, तेव्हां दंगेखोरांचा वध भराभर होऊं लागला. अशा प्रकारच्या असहाय्य आणि कच्च्या तरुणांच्या वधास बडेबडे धर्माधिकारी माना डोलवीत होते. आपण खिस्ताचा स्वीकार केला आहे, असें कंठरवानें सांगणारे लोक असल्या प्रकारच्या अमानुष-राक्षसी-रक्तपातास संमति देतात, हें पाहून माझ्या काळजानें तर ठाव सोडला.”

“ माझे शंका निरसन झालें. ज्या पंथाचा स्वीकार मी केला होता, त्यांत सर्वच सत्य नाही, अशी माझी पुरी खात्री झाली. हा पंथ निव्वळ खोटा आहे, असें मी पूर्वी म्हटलें असतें; पण आतां मात्र माझ्यानें तितकें म्हणवत नाही. कारण त्यांतहि सत्याचा अंश असल्याची प्रत्यक्ष प्रतीती मला आली होती. तथापि या सत्याच्या अंशाभोंवतीं खोट्या गोष्टींचें अपार रान माजून राहिलें आहे, अशी माझी पुरी खात्री झाली. आमच्या पंथांतहि दोन प्रकारचे लोक मला आढळून आले. श्रीमंत व जमिनदारवर्ग स्वतःस धार्मिक म्हणवून जितक्या असत्यपणें वागत होता, तितका गरीब शेतकरीवर्ग वागत नव्हता, असें माझ्या अनुभवास आलें. तथापि त्यांच्या धर्माचारांतहि खोट्या गोष्टींचें मिश्रण नाही, असें मात्र मला म्हणवत नाही.”

“ सत्यासत्याचें हें मिश्रण जन्मास तरी कसें आलें ? हा प्रश्न यानंतर माझ्या चित्तांत उभा राहिला. हें मिश्रण गतानुगतिकतेमुळें उत्पन्न झालें आहे, असें मला दिसून आलें. पिढ्यांमागें पिढ्या एकमेकींचें अनुकरण करतात, आणि चिकित्सकपणें सत्याचें शोधन मुळींच करीत नाहीत, यामुळें ही अंधपरंपरा अखंड चालू रहाते, असें मला दिसून आलें.”

“ इतकें झाल्यावर या अंधपरंपरेचा पाहिला नेता कोण ? या विचारा कडे माझे मन अनिवार्यपणें ओढ घेऊं लागलें. असल्या फंदांत यापूर्वी मी कधींच पडलों नसतों; पण आतां त्याचा विचार करणें मला भागच झालें. तेव्हां लोकांत प्रचलित असलेल्या धर्मासंबंधाच्या दंतकथा-आणि प्राचीन काळापासून अनेकांनीं लिहिलेले लेख यांचें निरीक्षण मीं केलें.”

“ जे लेख अगदीं तुच्छ समजून केराच्या कोंपऱ्यांत मीं फेंकून दिष्टे होते, तेच लेख आतां निराळ्या दृष्टीनें मी वाचून पाहूं लागलों. तेव्हां त्यांत सत्याचा अंश निश्चितपणें आहे, असें मला आढळून आलें. जगांतील प्रत्येक परिस्थिति कार्यकारणांच्या कसास उतरली पाहिजे, असली मलतीच हांव मीं बाळगली नव्हती. जगाचा आरंभ केव्हां झाला, याचें उत्तर ज्या-प्रमाणें अनंताच्या पोटांत गडप झालेलें आहे, त्याचप्रमाणें प्रत्येक कार्याचें कारणहि अनंताच्या पोटांत बुडी मारून बसलें आहे. माझा उद्देश इतकाच कीं, तर्क्य आणि अतर्क्य यांचा चोख निवाडा व्हावा. जें तर्काच्या बाहेरचें म्हणून निश्चित होईल, त्याबद्दल अधिक विचार करण्याचें मग कारणच उरणार नाहीं. पण जी गोष्ट तर्काला आणि बुद्धीला समजणारी आहे, ती असत्याच्या आणि दंतकथांच्या मारुडाखालीं गुप्त स्थितींत रहावी, या गोष्टीला मात्र माझी बुद्धि कबूल होईना. यावरून माझ्या बुद्धीची मागणी शिस्तीस सोडून होती, असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. जें अतर्क्य आहे, तें मला सांगा, असें मीं कधींच म्हटलें नाहीं. मानवी बुद्धि मर्यादित आहे, ही गोष्ट मीं आधींच कबूल केली होती, तेव्हां तिच्या मर्यादेबाहेर जाण्याची इच्छा मी करीत नव्हतों; पण बुद्धीला समजणाऱ्या गोष्टींतहि ‘तूं असा प्रश्न करूं नको’ हा जुलूम मीं कां सहन करावा ? हें मला समजेना. सत्य आणि असत्य यांचें मिश्रण फोडून त्यांतून शुद्ध सत्याचें शोधन करावयाचें, असा निश्चय मीं केला. या निश्चयानें जे ग्रंथ यानंतर मीं वाचले, त्यांचा निकाल, माझ्या दृष्टीनें कसा लागला हें कळण्याची कोणाला इच्छा झालीच, तर त्यांच्या संतोषाकरता केव्हां तरी आणि कोठें तरी एक स्वतंत्र ग्रंथ मी प्रसिद्ध करीन.”

प्रकरण चवथे.

संधिप्रकाश !

टॉलस्टॉय यांच्या आयुष्यक्रमाच्या मध्यान्हापर्यंत त्यांची मनःस्थिति कशी पालटत गेली, याचें चित्र त्यांच्याच शब्दांनीं गेल्या प्रकरणांत रेखाटलें आहे. आतां येथून त्यांच्या जीवनक्रमाच्या उत्तरार्धास सुरुवात झाली, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पूर्ववयांत मानापानाची, श्रीमंतीची, आणि मोठ्या कीर्तीची हौस त्यांच्या ठिकाणीं होती. ही हौस हळू हळू मावळत जाऊन या गोष्टी ग्राह्य नाहींत, एवढेंच नव्हे, तर त्या सर्वच त्याज्य आहेत, असें या वेळीं त्यांस वाटूं लागलें. संपत्तीचा त्याग करून गरिबीत दिवस काढणें, मानापमानाचें गोवें वाजूला ठवून सर्वांशीं नम्रतेनें वागणें आणि स्वार्थ सर्वथा विसरून केवळ परमार्थाचाच उद्योग करणें, हाच सन्मार्ग आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें.

त्यांच्या जीवनक्रमाच्या उत्तरार्धाच्या आरंभीं हा जमीनअस्मानाचा फरक इतका स्पष्ट दिसूं लागला नव्हता, हें उघडच आहे; तथापि त्यांनीं लिहिलेल्या गोष्टी आणि कादंबऱ्या यांमध्ये या बदलाची पूर्वच्छाया स्पष्ट दिसून आली. उत्तरार्धाच्या आरंभीं त्यांच्या बाह्य वागणुकींत एकदम बदल झाला, असें नाहीं; तथापि पूर्ववयांत त्यांनीं छायारूपानें दर्शित केलेलीं मते उत्तरार्धांत प्रत्यक्ष आचारांत येण्यास सुरुवात झाली, इतकें मात्र खरें. त्यांच्या ठिकाणचा हा फरक सावकाशपणें आणि क्रमशः घडत गेल्यामुळें त्यांच्या अत्यंत निकटवर्तीं माणसांच्या तो फारसा ध्यानांतहि आला नाहीं.

तथापि हा फरक त्यांच्या लेखनांत अधिक स्पष्ट दिसूं लागला. त्यांच्या आचरणांत विशेष बदल दिसला नाहीं, तरी त्यांच्या विचारांत झालेली क्रांति अधिक स्पष्ट दिसण्यासारखी होती. स्वतःचें 'आत्मनिवेदन' त्यांनीं लिहिलें, त्यापूर्वीं लिहिलेल्या त्यांच्या ग्रंथांत बाह्यसृष्टि विशेषें करून आढळून येते. मनुष्याचा सामान्य जीवनक्रम फार खोल दृष्टीनें त्यांनीं अव-

श्लोकनांत आगला होता. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या मनाची वाढहि त्यांच्या दृष्टिपथांतून गेलेली नव्हती. येथपर्यंत धर्मविचाराची वाजू त्यांच्या चित्तांत फारशी उद्भूत झाली नव्हती. अध्यात्मशास्त्राकडे त्यांची बुद्धि वळलेली नव्हती. यामुळे 'आत्मनिवेदन' लिहीपर्यंत अध्यात्माच्या खोल पाण्यांत ते शिरल्याचें दिसत नाहीं. जीवनक्रमाच्या मध्यान्हाच्या सुमारास त्यांचें चित्त अध्यात्माकडे वळलें. त्यांनीं आपला धर्ममार्ग साफसूफ करून निश्चित केला आणि या कालानंतर लिहिलेल्या लेखांत हे नवे विचार स्पष्टपणे पुढे येऊं लागले. यामुळे त्यांच्या एकंदर ग्रंथावलीचे दोन स्पष्ट भाग पडतात. पूर्वभागांत त्यांचें लक्ष साहित्यकलेकडे अधिक असून, उत्तरभागांत ते विचारसौंदर्याकडे अधिक वळलेले होते. पूर्वार्धांत बाह्य पोषाकाकडे असलेले त्यांचें लक्ष उत्तरार्धांत त्या पोषाकाच्या आंतील व्यक्तीकडे अधिक वळलें.

उत्तरार्धाच्या आरंभीच्या काळांत 'आत्मनिवेदन' त्यांनीं पुरें केलें नव्हतें. हा लेख पुढें बऱ्याच काळानें त्यांनीं पुरा केला. तथापि इ. स. १८७४ पासून इ. स. १८७८ पर्यंतच्या काळांत त्यांच्या बुद्धीचा झगडा किती तीव्र होता, हें दिसून येतें.

इ. स. १८७८ सालच्या उन्हाळ्यांत रेनन् या ग्रंथकारानें लिहिलेले येशूख्रिस्ताचें चरित्र त्यांनीं वाचलें. हें पुस्तक टॉलस्टॉय यांचे मित्र स्ट्रॉहॉफ यांनीं मुद्दाम पाठविलें होतें. वाचन संपल्यानंतर पुढील मजकूर स्ट्रॉहॉफ यांस त्यांनीं लिहिला आहे.

“आज मला उपवास होता. तेव्हां बायबल वाचून रेनन्नें लिहिलेले येशू ख्रिस्ताचें चरित्रहि मीं वाचलें. हें पुस्तक आजच वाचून संपलें. हा ग्रंथ तुम्हांला फार आवडला, याबद्दल पुस्तक वाचतां वाचतां मला मोठें नवल वाटलें. रेनन् यानें आपले स्वतःचे म्हणून फक्त दोनच मुद्दे या ग्रंथांत पुढें आणले आहेत. पहिला मुद्दा असा कीं, उत्क्रांति आणि वाढ यांची ओळख येशूख्रिस्ताला होती आणि या दृष्टीनें येशू ख्रिस्तावर टीका करून त्याचीं मते सुधारण्याचा यत्न रेनन् यानें केला आहे; पण ख्रिस्तानें सांगितलेलीं तत्त्वे केवळस्वरूपाचीं व कालस्थलातीत असल्यामुळेच तीं

आदरणीय आणि महत्त्वाची आहेत. मानवी संस्कृतीच्या अमुक एका
 काळी ती महत्त्वाची आणि दुसऱ्या एकात्रा परिस्थितीत ती त्याज्य
 असा भाग नसल्यामुळेच त्यांना खरे महत्त्व आहे. दुसरे असे की, येशू
 ख्रिस्ताने सांगितलेली तत्त्वे ज्या सामान्य स्वरूपाने आपणास आज दिसत
 आहेत, ते स्वरूप त्यांस मानवी बुद्धीनेच प्राप्त झाले असले पाहिजे, असे
 रेनन्चे मत आहे. त्याच्या मते येशू ख्रिस्त हाहि तुमच्या आमच्यासारखाच
 सामान्य मनुष्य असला पाहिजे. तहानभुकेची व्यथा, तुमच्या आमच्या-
 ब्रमाणेच त्यालाहि होत असली पाहिजे. याकरतां त्याने सांगितलेल्या तत्त्वां-
 व्हाहि दैवी आणि मानवी अशा तत्त्वांचे मिश्रण असले पाहिजे, असे रेनन्
 म्हणतो. कालांतराने या अशोधित सुवर्णमिश्रणांतून वाळूचे कण निघून
 झाले सोन्याचे कण तेवढे शिल्लक उरले असले पाहिजेत. हे वाळूचे कण
 कशा प्रकारचे होते, हे समजल्याशिवाय त्या सुवर्णकणांची खरी योग्यता
 ऐतिहासिकदृष्ट्या आपणास ठरवितां येणार नाही, असे म्हणून रेनन् या
 वाळूच्या शोधाकरतां विलक्षण घडपड करतांना दिसतो; पण त्यांत त्याला
 मुळीच यश आलेले दिसत नाही. त्याला त्यांत वाळू आढळली नाही,
 बावून त्यांत वाळूचे अस्तित्व नसलेच पाहिजे, असे कोणालाहि साहजिक
 वाटेल; पण ही गोष्ट रेनन् मात्र कबूल करीत नाही. ही गोष्ट कबूल केली,
 तर आपल्या पदरी मूर्खपणा येईल की काय, हीच मोठी भीति त्याला
 वाटते. वामुळे त्यांत वाळू असलीच पाहिजे, असे रेनन् पुनः पुन्हां बजा-
 वतो. त्याचा ग्रंथ मी पुनःपुन्हां वाचून पाहिला आणि त्याच्या या ऐति-
 हासिक अभ्यासापासून मला नवा लाभ काय झाला, हेहि मी पुनः पुन्हां
 चाळून पाहिले, तेव्हां एका फुटक्या कवडीचाहि फायदा मला झाला नाही,
 असे स्पष्टपणे म्हणावे लागते. एकाद्या झाडाच्या गुणदोषांचा विचार जर
 पुन्हांस कर्तव्य असेल, तर त्याच्या आजूबाजूची परिस्थिति व जमिनीचा
 गुण वगैरे आनुषंगिक गोष्टींचा विचार करणे योग्य असेल, तसेच एकाद्या
 राष्ट्राचा अथवा एकाद्या व्यक्तीचा विचार राजकीयदृष्ट्या कर्तव्य असतां
 त्या काळची आनुषंगिक परिस्थिति पाहणे योग्य असेल; पण शुद्ध विचा-
 रांचे सौंदर्य, त्यांतील तत्त्व, त्यांतील सत्य आणि त्यांतील चांगुलपणा ही

पाहण्यास आजूबाजूच्या परिस्थितीचा कांहींसुद्धां उपयोग होणार नाही. या गोष्टींचा संबंध आनुषंगिक परिस्थितीशी कोणत्याहि प्रकारचा असू शकत नाही. राजकीय परिस्थितीत घडलेल्या गोष्टी हातांत हात घालून एकमेकींशी समांतर घालू शकत नसतात. त्या सान्यांच्या गमनाची दिशा एकच असते; पण सद्विचार असद्विचार यांची सांगड परस्परांशी कधीच नसून, सद्विचार उर्ध्वगामी व असद्विचार अधोगामी असल्यामुळे त्यांच्या गमनाच्या दिशा परस्परांच्या अगदीं विरुद्ध असतात. याकरतां एकाचा तत्वाचा अभ्यास करणें असल्यास, तें कोणत्या काळीं व कोणत्या परिस्थितीत जन्मास आलें, हें पाहण्याचें कारण आपणास मुळींच नाही. या दृष्टीनें विचार करतां रेनन्चा ग्रंथ म्हणजे निव्वळ पोरखेळ आहे, असें मला खास वाटतें.”

एकंदरीनें पाहतां ख्रिस्तानें केवलरूपाचीच प्रमेयें सांगितली आहेत, असा टॉलस्टॉय यांचा समज झाला असल्याचें दिसलें. यामुळे येशूख्रिस्त ज्या काळीं आणि ज्या परिस्थितीत जन्मास आला, त्या काळाचा आणि परिस्थितीचा विचार अगदीं वाजूस ठेवून त्यानें सांगितलेल्या प्रमेयांचा अभ्यास करण्यास हरकत नाही, असें त्यांचें मत होतें.

इ. स. १८७८ च्या मे महिन्यापासून रोजनिशी लिहिण्यास टॉलस्टॉय यांनीं पुन्हां सुरुवात केली. मध्यंतरीं तेरा वर्षे रोजनिशी लिहिण्याचा त्यांचा क्रम अगदीं बंद पडला होता. तारीख २२ मे रोजी पुढील मजकूर आढळतो.

“रविवारीं प्रार्थनेला गेलों होतो. धर्मोपदेशकानें केलेल्या प्रार्थनेतील एका गोष्टीशिवाय सारा भाग मला अन्वर्थक वाटला. फक्त ‘झारच्या शत्रूंचा नाश होऊं दे.’ एवढें वाक्य मात्र माझ्या बुद्धीला पटेना. आपल्या शत्रूंचेहि कल्याण करण्याबद्दल प्रत्येक ख्रिस्ती मनुष्यानें परमेश्वराची प्रार्थना केली पाहिजे. शत्रूंचेहि वाईट त्यानें चित्तू नये.”

जून महिन्याच्या प्रारंभीं टॉलस्टॉय यांस जबर सर्दीचा विकार झाला. एक आठवडाभर ते अंधरुणाला खिळून होते. या दुखण्यांतून उठल्यावर

ते समारा प्रांती गेले. व्होल्गा नदींतून बोटीने प्रवास करीत असतां पुढील पत्र त्यांनीं लिहिलें आहे.

“ हें पत्र मी बोटींतच लिहित आहे. आतां रात्रीचे दहा वाजले असून मध्यंतरीं कांहीं विघ्न न आलें, तर उद्यां दुपारीं चार वाजतां आम्ही समाराला पोहोंचूं. माझा आजचा सारा दिवस फार आनंदांत गेला. कित्येक शेतकरी आणि व्यापारी मला भेटले. हे लोक अगदीं साधेभोळे पण फार शहाणे असे मला दिसले. श्रद्धा म्हणजे काय यासंबंधीं बराच मजेचा संवाद आम्हांमध्ये झाला.”

टॉलस्टॉय यांच्या विचारास या वेळीं नवें वळण लागत असून नवें आणि जुनें यांचा मिश्रसंधि त्यांच्या चित्तांत कसा होता, हें त्यांच्या एका स्नेहानें सांगितलेल्या पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल.

“ त्या वेळीं मी अगदीं अन्नान्नदशेला आलों होतो. टॉलस्टॉय यांच्या एका स्नेहाच्या वगीनें त्यांच्या मुलाची शिकवणी मला मिळाली. ही शिकवणी पत्करावी कीं नाहीं, हाच विचार मला आरंभीं पडला होता. ‘कौट’ या श्रीमंती पदवीनेंच मी अगदीं घाबरून गेलों. अखेरीस माझ्या स्नेहाच्या आग्रहावरून हें काम करण्याचें कबूल करून मी यासनायाला गेलों व एका शेतकऱ्याच्या झोंपड्यांत मीं आपला मुक्काम ठेवला. तेथून आपल्या कामापुरता लियो यांच्या घरीं मी जात असें. लियो यांच्या प्रेमळ स्वभावाचा परिणाम मजंवर पहिल्याच दिवशीं झाला. पुढें आम्हां दोघांमध्ये चांगला स्नेह जडला होता. या वेळीं लियो जुन्या ख्रिस्ती पंथाचेच अनुयायी होते. मी स्वतः नास्तिक पंथाचा होतो; पण ही गोष्ट त्यांजपाशीं चोरून न ठेवतां अगदीं मोकळेपणीं माझीं मतें लियो यांस मीं निवेदन केलीं. शुद्ध जुन्या मताला लियो इतके चिकटून होते यांत त्यांचा एक हेतु मला दिसला. गरीब शेतकरीवर्गावर त्यांचें फार प्रेम जडलें होतें. हा वर्ग जुन्या पंथाचा कट्टा भक्त होता. त्याची श्रद्धा अंधभक्तीच्या कोटीपर्यंत गेली होती. या लोकांत मिसळवें, त्यांचीं दुःखें हलकीं करावीं त्यांच्या परिस्थितीचें निरीक्षण करावें आणि आपणाकडून होईल ती मदत त्यांस करावी, अशी लियो यांची फार इच्छा होती. हा हेतु सिद्ध होण्या-

करतां जुन्या पंथाची कांस त्यांनीं धरली होती. त्यांच्याशीं संभाषणाचे प्रसंग मला येत, तेव्हां त्यांच्यासारख्या सुबुद्ध व तारतम्य भाव जाणणाऱ्या मनुष्यानें जुन्या पंथास चिकटून राहून त्यांतील विधि पाळावेत व उपास-तापासहि करावेत, याबद्दल मला वाटत असलेलें आश्चर्य मी त्यांना स्पष्ट बोलून दाखविलें. एके दिवशीं दुपारीं चार वाजण्याच्या सुमारास आम्ही गोष्टी बोलत बसलों होतो. त्या दिवशीं धुकें अतिशय दाट पडलेलें असल्यामुळें सूर्यदर्शनहि स्पष्ट होत नव्हतें. आम्ही बसलों होतो, त्या खिडकीच्या तावदानावर कोंवळ्या उन्हाची गुलाबी छटा मात्र दिसत होती. या तावदानाकडे बोट करून लियो मला म्हणाले, “या गुलाबी रंगाकडे पहा. या ठिकाणीं सूर्याच्या तिरप्या किरणांचें अंधुक प्रतिबिंब मात्र आपणास दिसत आहे. सध्यां सूर्याचें प्रत्यक्ष दर्शन आपणास घडत नाहीं, तथापि या रंगाच्या अस्तित्वावरून त्याचें अस्तित्व कोठें तरी अवश्य असलेंच पाहिजे, इतका निश्चय आपणास करतां येतो. जो देखावा आपल्या नजरेसमोर दिसत आहे, त्याचें कारण नजरेला स्पष्ट दिसत नसलें, तरी त्याचें निश्चित अनुमान आपणांस करतां येतें. ईश्वराच्या अस्तित्वाचें प्रतिबिंब सामान्य मनुष्यांना धर्मोत दिसतें. आतां माझ्यासारखा एकादा मनुष्य अधिक बुद्धीचा असला, तर या प्रतिबिंबाचें मूळ बिंब कदाचित् पाहूं शकेल अथवा बुद्धीनें त्याचें निश्चित अनुमान करूं शकेल. सामान्य मनुष्यांत आणि अधिक बुद्धिवान् मनुष्यांत फरक इतकाच; पण एवढ्या फरकामुळें एकमेकांपासून विभक्त होण्याचें कारण त्यांना काय आहे ? प्रतिबिंब दोघांनाहि दिसत असतें त्या प्रतिबिंबाच्या पृष्ठभागां एकाची बुद्धि कमी अंतरापर्यंत पोहोचेल, तर दुसऱ्याची त्याहून अधिक अंतरावर जाईल इतकेंच.”

“ लियो यांनीं हा बुद्धिवाद माझ्याशीं केला खरा; तथापि त्यांच्या अंतःकरणांत शांति आणि संतोष हीं नव्हतीं, हें मला उघड दिसल्या-धांचून राहिलें नाहीं. एके दिवशीं देवळांतील प्रार्थना आटोपून घरीं आल्यावर ते मला म्हणाले, ‘छे ! माझ्यानें हें होणें नाहीं. माझी छाती दडपल्यासारखी होते. त्यांच्या जवळ मी उभा राहतों आणि त्यांच्या साऱ्या

कवायती मला दिसतात. छातीवर ऋसासारखे हात ठेवून उभें राहणें आणि त्याच वेळीं अगदीं किरकोळ घरगुती गप्पा मारणें, या कृतीचा मेळ मला घालतां येत नाही. चालू असलेल्या उपदेशाशीं या गोष्टींचा संबंध परंपरेनें देखील लावतां येण्यासारखा नसतो. उपदेश भर रंगांत आला आहे, एकाद्या नाजूक आणि महत्त्वाच्या प्रमेयाचें उद्घाटन उपदेशक करीत आहे, अशा वेळीं सुद्धां क्षुद्र गोष्टी त्यांच्या मनांत येतात आणि परस्परांशीं त्या ते बोलून दाखवितात, यावरून आपणापुढचा प्रसंग मोठा गंभीर आहे, इतकीसुद्धां जाणीव त्यांना नसते असें स्पष्ट दिसते.”

“ लियो यांच्या मनांत त्या वेळीं कसलाच मेळ नसून त्यांत घरसोड असल्याचें मला स्पष्ट आढळून येई; तथापि ही नाजूक गोष्ट त्यांच्या तोंडावर बोलून दाखवून त्यांचें मन मीं दुखविलें नाही. पूर्वींच्या एकाद्या मताविरुद्ध एकादें नवें मत ते बोलून दाखवूं लागले, तर त्यांचें भाषण ऐकलें न ऐकलेंसें मीं करीं. आतां त्यांनीं मला स्पष्ट प्रश्नच केला, तर त्याचें उत्तर तितक्याच स्पष्टपणें देण्यावांचून मला गत्यंतर नव्हतें.”

“ कित्येक प्रसंगां आमच्या संभाषणाचा ओघ सामाजिक आणि आर्थिक विषयांकडे वळे. सोशियालिस्ट लोकांच्या पंथांत मीं होतो, त्या वेळची एक बायबलाची प्रत मजजवळ होती. सोशियालिस्ट पंथाला अनुकूल अशीं जीं वाक्यें त्यांत मला आढळलीं होती, त्यांवर मीं खुणा करून ठेवल्या होत्या. हीं वाक्यें लियो यांच्या नजरेखालीं पुष्कळ वेळां मीं घातलीं होती. त्यांच्या अंतःकरणांत चाललेल्या धडपडीमुळे त्यांचें चित्त अत्यंत अस्वस्थ असल्याचें मला स्पष्ट दिसे.”

टॉलस्टॉय यांच्या मनाची ही स्थिति पुष्कळांच्या नजरेस आली होती. ‘आत्मनिवेदन’ लिहिण्यास त्यांनीं सुरुवात केली असतां, त्यांच्या पत्नीनें आपल्या बहिणीला लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

ता. ८ नवेंबर १८७८.

“ लिहिण्याच्या कामांत लियो अगदीं दंग होऊन गेले आहेत. त्यांच्या नजरेत सध्यां विलक्षण फरक झाला आहे. जगाच्या बाहेर कोठें तरी ते

पहात आहेत, असें त्यांच्या डोळ्यांवरून दिसतें. बोलण्याचालण्याचें मान-
अगदीं कमी झालें आहे. संसारी गोष्टींचा विचार मुळींच सुटला आहे.
या गोष्टींचा विचार करण्याची शक्तीच जणूं काय त्यांच्या मनाला नाही.
या जगाशीं आपला कांहीं संबंध नाही, अशी त्यांची भावना होत असल्याचें
त्यांच्या वागणुकीवरून दिसतें.”

टॉलस्टॉय यांच्या मनाच्या या अस्वास्थ्याचा परिणाम त्यांच्या शारिरा-
वरहि होत होता. तारीख १६ जानेवारी सन १८७९ च्या फेटला
लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“ माझी प्रकृति अजूनहि बरी नाही. यामुळें तुमच्या पत्राला वेळेवर
उत्तर दिलें नाही. तुम्हीं पाठविलेली कविता फारच सुंदर आहे.
काळाच्या तडाक्यांत सांपडून या कवितेची मोडतोड झाली, तर तिचे
उरलेले अवशेष नमुन्यादाखल संग्रहालयांत लोक अवश्य ठेवतील. माझी
प्रकृति बरी नाही; पण वाईटहि नाही. तथापि मनाला जो हुरून असावा,
तो मात्र मुळींच नाही. हा वृक्ष अगदीं शुष्क होऊं पहात आहे.”

तारीख १७ एप्रिलच्या पत्रांत ते लिहितात:—

“ आमच्या योग्यतेप्रमाणें नव्हे, तर तुझ्या अमुक दयेच्या मानानें तं
आम्हांवर दया कर.’ अशा अर्थाची एक प्रार्थना आहे. हीच प्रार्थना मी
तुम्हांलाहि आज करतो. तुमचें लांबलचक आणि प्रेमाचें पत्र मला मिळालें.
कीफला लवकरच जाण्याचा विचार मी करीत आहे आणि तेथून परत
येतांना तुम्हांला अवश्य भेटावयाला येईन. त्या वेळीं सारी हकीकत मीं
प्रत्यक्षच सांगेन. सध्यां मुद्यापुरताच मजकूर मी लिहितों.”

“ ‘डिसेंबरिस्ट’ हा कादंबरी मीं सुरू केली होती; पण आतां ती धूळ-
खात कोठें पडली आहे, हें सांगवत नाही. तिच्यासंबंधीं कांहीं विचारच
माझ्या मनांत येत नाहींत. ती लिहिण्यास कदाचित् मीं पुन्हां सुरुवात
केली, तर माझ्या सध्यांच्या मनोवृत्तीची थोडी तरी छाया तिजवर पडल्या-
वांचून राहणार नाही आणि ही छाया अशी आहे, कीं राष्ट्रकल्याणा-
च्या नांवावर माणसांना गोळ्या घालण्याचा धंदा जे करतात, त्यांना
तिचा वाससुद्धां सहन होणार नाही. वर्तमानपत्रांकडे मीं दुकूनसुद्धां पहात

नाहीं आणि या हानिकारक संवयीपासून प्रत्येकाला परावृत्त करणे, हे माझे कर्तव्य आहे, असें मी समजतां. थोडा विचार करा. एक वयातीत गृहस्थ 'व्होरोबेवका' येथें आपल्या घरीं सुखानें बसला आहे, शॉपेन-हारच्या तत्वांचा रस पिऊन तो पुन्हां रशियन भाषेंत परत आणीत आहे, बिलियर्डचा एकादा डाव खेळत आहे, मुलांशीं आणि मित्रांशीं प्रेमकथा सांगत आहे, सर्वांवर त्याचें प्रेम आहे आणि लोकहि त्याजवर प्रेम करतात; अशा रीतीनें आंतवाहेर प्रेमाचें वातावरण भरलें असतां एक ओलसर आणि कुजट घाण येणारी कागदाची घडी त्याच्या हातीं पडते. हा कागद हातीं घेतला, कीं हात काळे करतो, वाचतांना दृष्टि विघडते आणि मनाला त्रास देतो. सुखांत बसलेला हा गृहस्थ आंतील एकादा मजकूर पाहून संतापानें बडबडूं लागतो आणि ही बडबड किती तरी वेळ चालू असते. असल्या त्रासकारक गोष्टींना रजा देणेंच इष्ट आहे. तसें झालें, तरच जगांत चार दिवस सुखानें काढण्याची सोय आहे."

जून महिन्यांत टॉलस्टॉय कीफ येथें गेले. या ठिकाणीं पुरातनकाळचा एक मठ फार प्रसिद्ध आहे. प्रतिवर्षीं हजारों लोक या मठाचें दर्शन घ्यावयास जात असतात. अशाप्रकारें यात्रा करण्यांत टॉलस्टॉय यांचा काय हेतु होता, हे पुढील मजकुरावरून ध्यानांत येण्याजोगें आहे. यांचा मित्र स्ट्रॉहॉफ यानें हे पत्र आपल्या एका मित्राला हे पंथाला अनु-

“ टॉलस्टॉय आनंदांत अगदीं गर्क असल्याचें मला आधीं कळणें नाहीं. कांहीं विचार त्यांच्या डोक्यांत नसले, आणि स्वतःच्याच कल्पनासाम्राज्यांत ते दंग असले, म्हणजे त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण उल्हास दिसत असतो. कोणतीहि गोष्ट करण्याला लागणारा विलक्षण उत्साह तरुणांच्या ठिकाणीं असतो. टॉलस्टॉय हे आतां तसे तरणेबांड नाहींत; पण सत्याचा शोध मात्र ते तितक्याच उत्साहानें करतात. हल्लीं ते कांहींसुद्धां लिहित नाहींत. मोठा राजरस्ता त्यांच्या घरापासून पाव मैलावर आहे. तेथें उभे राहून ते यात्रेकरूंची वाट पाहतात. एकादा त्यांच्या मनाजोगा यात्रेकरू आढळला, म्हणजे या दोघांच्या गोष्टी किती तरी वेळ चालत असतात. येथून अर्ध्या मैलावर एका लहानशा खेड्याशेजारीं दोन घर्मशाळा आहेत.

एके दिवशीं आम्हीं दोघे यांतोल एका धर्मशाळेंत गेलों. थेंथें सातआठ यात्रेकरू बसठे होते. यांत कांहीं खातपीत होते आणि कांहीं गप्पागोष्टी करीत बसठे होते या लोकांच्या गोष्टी ऐकण्यांत टॉलस्टॉय यांना फार करमणूक होई. धर्मासंबंधीं अनेक मते आणि अनेक दंतकथा कानांवरून जातात. याशिवाय अशा यात्रेकरूंच्या मेळ्यांत जाण्यांत टॉलस्टॉय यांचा दुसराहि एक हेतु आहे. सामान्य लोकांच्या तोंडीं असलेली भाषापद्धति त्यांना अवगत करून घ्यावयाची आहे. त्यांना अशा रीतीनें रोज नवे शब्द आणि नव्या म्हणी, किती तरी मिळतात. आपली खरी रशियन भाषा हीच असून सुनिश्चित रशियनांची भाषा स्पॅनिश आहे, असें त्यांचें मत बनत चाललें आहे.”

“युरोपीय बळगावर गेलेला सांप्रतचा नवा रशिया आणि जुना रशिया हे एकमेकांभासून अगदीं विभक्त आहेत, असें टॉलस्टॉय यांचें मत आहे. जुन्या स्लाव लोकांचे विचार आज बोलून दाखविले, तर आज ते आपणास नव्यासारखे वाटतात याचेंहि कारण हेंच आहे, असें ते म्हणतात. त्यांचा सध्यांचा उद्योग या मार्गानें चालला आहे.”

स्वतःस ख्रिस्ती म्हणविणाऱ्या अथवा समजणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रापेक्षां धर्माच्या बाबतींत रशिया अधिक श्रेष्ठ आहे, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. स्वतःस ख्रिस्ती म्हणविणारीं पाश्चात्य राष्ट्रे आचारांत ख्रिस्तीधर्म पाळीत नाहींत. याकरतां पाश्चात्य राष्ट्रांचें अनुकरण रशियानें केव्हांच करूं नये, असा टॉलस्टॉय यांचा उपदेश रशियाला आहे. सहनशीलता आणि क्षमाबुद्धि वाढविणें, हेंच ख्रिस्तीधर्माचें प्रमुख तत्व आहे, असें टॉलस्टॉय म्हणतात. सांप्रतच्या सामाजिक परिस्थितींत ज्या अनेक आपत्ति उपस्थित होतात, त्यांचें निर्मूलन करण्यास हींच दोन शस्त्रें समर्थ आहेत; याकरतां मनुष्यांनीं परस्परांवर अधिकार गाजविण्याचें सोडून या दोन गुणांचा अवलंब केला पाहिजे, असा टॉलस्टॉय यांचा उपदेश आहे. अनेक कायदे उपस्थित करून त्यांच्या आधारांनें एका मनुष्यानें, अथवा मूठभर माणसांनीं लक्षावधी लोकांवर अम्मल गाजविल्यानें अथवा कायद्याच्या बळवर लक्षावधि लोकांना नीतिपंथाला लावण्याचा यत्न केल्यानें

सामाजिक आपत्तीचें बीज कधीहि दग्ध होणार नाहीं, असें टॉलस्टॉय यांचें स्पष्ट मत होतें. पाश्चात्य युरोपांत टॉलस्टॉय यांच्या या मताचा प्रसार योद्ध्याबहुत प्रमाणानें झाला आहे; तथापि त्यांचीं हीं मते युरोपीय जनतेला अद्यापि फारशीं पटलीं असल्याचें दिसत नाहीं. टॉलस्टॉय यांचीं हीं मते निःसंशय खरीं असतील तर युरोपखंड अज्ञानाच्या अंधःकारांत अद्यापि घोरत पडला आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे.

जून महिन्यांत टॉलस्टॉय कीफ येथें गेले होते; पण ही त्यांची यात्रा फारशी सफळ झाल्याचें दिसत नाहीं. तारीख १४ जूनच्या पत्रांत तें म्हणतात.

“आज सारा दिवस निरनिराळीं देवळें आणि मठ यांचीं दर्शनें घेण्यांत मीं घालविला; पण या यात्रेनें मी अगदीं नाखुष झालों. मी येथें आलों नसतों तर बरें झालें असतें, असें मला आतां वाटू लागलें आहे. अंधनी नांवाच्या प्रसिद्ध साधूला भेटण्यास आज सकाळीं मी गेलों होतों; पण उपयुक्त असा एकहि शब्द त्याजपासून मला मिळाला नाहीं.”

कीफ येथें टॉलस्टॉय दोनच दिवस होते. तेथील एकंदर अनाचार पाहून त्यांचें मन अगदीं विटून गेलें. प्राचीनकाळीं पवित्र म्हणून या शहराची प्रसिद्धी होती. आणि अर्वाचीन काळीं व्यसनी लोकांचें माहेरघर म्हणून साऱ्या युरोपांत तें प्रसिद्ध आहे.

कीफ येथून परत येतांना टॉलस्टॉय फेटच्या घरीं गेले होते. यासनाया येथें आल्यानंतर फेटला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—

“तुमच्या घरीं असतां माझे चित्त अस्वस्थ होतें याबद्दल मी तुमची क्षमा मागतों. अद्यापिहि माझे मन ठिकाणावर आलें नाहीं. सध्यां मी अगदींच तन्हेवाईक बनलों आहे. माझ्या जीवनाच्या ओघांत कोठें तरी खंड पडला आहे, असें मधून मधून मला वाटतें. हा खंड शोधून काढण्याकरतां माझे अंतर्निरीक्षण एकसारखें चालू असतें आणि नव्या नव्या गोष्टी मी नित्य शिकत असतां. आपल्या आयुष्यांत कोठें तरी खंड पडला आहे, असा भ्रम बोटकीनला झाला होता. मरण्याच्या आधीं अगदीं थोडे दिवस हा खंड भरून काढण्याकरतां हिंदुस्थानच्या इति-

हासाचा अम्यास बॉटकिन यानें सुरू केला होता. देहावसानापर्यंत माझेंहि असेंच होईल कीं काय याची भीति मला वाटते; पण कितीहि खटपट मी केली, तरी माझें मन अंतर्मुख झाल्याशिवाय रहातच नाहीं.”

“ आपल्या पत्रांत एका ससाण्याच्या गोष्टीचा उल्लेख तुम्ही केला आहे. या गोष्टीचें तात्पर्य मला चांगलेंसं. समजलें नाहीं. स्वतःच्या देह-परिचर्येला आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंची तरतूद न करतां ससाणा जसा इकडून तिकडे उगीच भटकत असतो, त्याचप्रमाणें सामान्य व्यवहार सोडून मीहि मनाच्या लहरींबरोबर वाऱ्यासारखा फिरत असतो, असा आपल्या गोष्टीचा आशय असेल, तर आपल्या या आक्षेपाला थोडेंसं उत्तर देणें जरूर आहे. आपली परिचर्या सुखाची होण्याकरितां आवश्यक वस्तूंची जोड मी मिळवीत नाहीं, हें तुमचें म्हणणें चुकीचें आहे. ज्या पदार्थांची गणना आवश्यक वस्तूंच्या यादींत आज आपण करीत आहों, ते पदार्थ सामान्य परिचर्येस आवश्यक नसून फाजील लाडानें बिघडलेल्या इंद्रियांच्या गरजांमुळे त्यांची आवश्यकता आपण निर्माण करून ठेवली आहे. आपल्या शिक्षणपद्धतीमुळे आपल्या मनाला अनेक खोट्या संवयी आपण जडवून ठेवल्या आहेत. या संवयी स्वाभाविक नसून कृत्रिमपणानें उत्पन्न झाल्या आहेत. या संवयींची गरज भागविण्याकरतां केलेला उद्योग हा निष्फळ उद्योग आहे, असें मी समजतो. आपल्या सांप्रतच्या उद्योगांतील नऊदशांश भाग याच प्रकारचा आहे. लोकांची मेहनत मी किती घेतों आणि त्यांच्या बदल्यांत माझी मेहनत मी किती देतो, याच्या हिशेबावरून आपल्या उद्योगाची उपयुक्तता ठरविली पाहिजे. आजच्या माझ्या स्थितींत लोकांच्या मेहनतीचा पुरा अथवा अधिक मोबदला माझ्याकडून मिळतो, अशी माझी खात्री होत नाहीं. तशी माझी खात्री कोणी करून देईल, तर मला आनंदच होईल; पण तसें होण्याचा मार्ग आज दिसत नाहीं. माझ्या स्वतःच्या मनाची स्थिति पाहिली तर लोकांचें कार्य तुच्छ आणि मी स्वतः जें काहीं करतो, तें अत्यंत मूल्यवान ! असें वाटत असतें. अशा स्थितींत मी स्वतः करीत असलेलीं कामें अधिक प्रमाणावर मीं केलीं, तर लोकांच्या व माझ्या हिशेबाची तोंडमिळवणी कधींच न होतां, त्यांच्या

सामाजिक आपत्तीचें बीज कधीहि दग्ध होणार नाहीं, असें टॉलस्टॉय यांचें स्पष्ट मत होतें. पाश्चात्य युरोपांत टॉलस्टॉय यांच्या या मताचा प्रसार योद्ध्याबहुत प्रमाणानें झाला आहे; तथापि त्यांचीं हीं मते युरोपीय जनतेला अद्यापि फारशीं पटलीं असल्याचें दिसत नाहीं. टॉलस्टॉय यांचीं हीं मते निःसंशय खरीं असतील तर युरोपखंड अज्ञानाच्या अंधःकारांत अद्यापि घोरत पडला आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे.

जून महिन्यांत टॉलस्टॉय कीफ येथें गेले होते; पण ही त्यांची यात्रा फारशी सफळ झाल्याचें दिसत नाहीं. तारीख १४ जूनच्या पत्रांत ते म्हणतात.

“आज सारा दिवस निरनिराळीं देवळें आणि मठ यांचीं दर्शन घेण्यांत मीं घालविला; पण या यात्रेनें मी अगदीं नाखुष झालों. मी येथें आलों नसतों तर बरें झालें असतें, असें मला आतां वाटू लागलें आहे. अंथनी नांवाच्या प्रसिद्ध साधूला भेटण्यास आज सकाळीं मी गेलों होतों; पण उपयुक्त असा एकहि शब्द त्याजपासून मला मिळाला नाहीं.”

कीफ येथें टॉलस्टॉय दोनच दिवस होते. तेथील एकंदर अनाचार पाहून त्यांचें मन अगदीं विटून गेलें. प्राचीनकाळीं पवित्र म्हणून या शहराची प्रसिद्धी होती. आणि अर्वाचीन काळीं व्यसनी लोकांचें माहेरघर म्हणून साऱ्या युरोपांत तें प्रसिद्ध आहे.

कीफ येथून परत येतांना टॉलस्टॉय फेटच्या घरीं गेले होते. यासनाया येथें आल्यानंतर फेटला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—

“तुमच्या घरीं असतां माझे चित्त अस्वस्थ होतें याबद्दल मी तुमची क्षमा मागतां. अद्यापिहि माझे मन ठिकाणावर आलें नाहीं. सध्यां मी अगदींच तन्हेवाईक बनलों आहे. माझ्या जीवनाच्या ओघांत कोठें तरी खंड पडला आहे, असें मधून मधून मला वाटतें. हा खंड शोधून काढण्याकरतां माझे अंतर्निरीक्षण एकसारखें चालू असतें आणि नव्या नव्या गोष्टी मी नित्य शिकत असतां. आपल्या आयुष्यांत कोठें तरी खंड पडला आहे, असा भ्रम बोटकीनला झाला होता. मरण्याच्या आधीं अगदीं थोडे दिवस हा खंड भरून काढण्याकरतां हिंदुस्थानच्या इति-

हाताचा अभ्यास बॉटकिन यानें सुरू केला होता. देहावसानापर्यंत माझेहि असेंच होईल कीं काय याची भीति मला वाटते; पण कितीहि खटपट मी केली, तरी माझे मन अंतर्मुख झाल्याशिवाय रहातच नाहीं.”

“ आपल्या पत्रांत एका ससाण्याच्या गोष्टीचा उल्लेख तुम्ही केला आहे. या गोष्टीचें सात्पर्य मला चांगलेंसं. समजलें नाहीं. स्वतःच्या देह-परिचर्येला आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंची तरतूद न करतां ससाणा - जसा इकडून तिकडे उगीच भटकत असतो, त्याचप्रमाणें सामान्य व्यवहार सोडून मीहि मनाच्या लहरींबरोबर वाऱ्यासारखा फिरत असतो, असा आपल्या गोष्टीचा आशय असेल, तर आपल्या या आक्षेपाला थोडेंसं उत्तर देणें जरूर आहे. आपली परिचर्या सुखाची होण्याकरितां आवश्यक वस्तूंची जोड मी मिळवीत नाहीं, हें तुमचें म्हणणें चुकीचें आहे. ज्या पदार्थांची गणना आवश्यक वस्तूंच्या यादींत आज आपण करीत आहों, ते पदार्थ सामान्य परिचर्येस आवश्यक नसून फाजील लाडानें विघडलेल्या इंद्रियांच्या गरजांमुळें त्यांची आवश्यकता आपण निर्माण करून ठेवली आहे. आपल्या शिक्षणपद्धतीमुळें आपल्या मनाला अनेक खोश्या संवयी आपण जडवून ठेवल्या आहेत. या संवयी स्वाभाविक नसून कृत्रिमपणानें उत्पन्न झाल्या आहेत. या संवयींची गरज भागविण्याकरतां केलेला उद्योग हा निष्फळ उद्योग आहे, असें मी समजतो. आपल्या सांप्रतच्या उद्योगांतील नऊदशांश भाग याच प्रकारचा आहे. लोकांची मेहनत मी किती घेतों आणि त्यांच्या बदल्यांत माझी मेहनत मी किती देतो, याच्या हिशेबावरून आपल्या उद्योगाची उपयुक्तता ठरविली पाहिजे. आजच्या माझ्या स्थितींत लोकांच्या मेहनतीचा पुरा अथवा अधिक मोबदला माझ्याकडून मिळतो, अशी माझी खात्री होत नाही. तशी माझी खात्री कोणी करून देईल, तर मला आनंदच होईल; पण तसें होण्याचा मार्ग आज दिसत नाही. माझ्या स्वतःच्या मनाची स्थिति पाहिली तर लोकांचें कार्य तुच्छ आणि मी स्वतः जें काहीं करतो, तें अत्यंत मूल्यवान ! असें वाटत असतें. अशा स्थितींत मी स्वतः करीत असलेलीं कामें अधिक प्रमाणावर मी केलीं, तर लोकांच्या व माझ्या हिशेबाची तोंडमिळवणी कधींच न होतां, त्यांच्या

बाजूला नफ्यापेक्षां नुकसानच अधिक षडणार. वास्तविक पाहतां लोकांचें कार्य अधिक महत्त्वाचें असतांही स्वतःच्या अहंमन्यतेमुळे माझे कार्य मला अधिक योग्यतेचें वाटणारच. अशा स्थितींत दोघांची तांमिळवणी कधींच न होतां अखेरीस आम्ही परस्परांवर बाक्या काढूं कीं काय अशी भीति मला वाटते. याकरतां लोकांची चाकरी शक्य तितकी कमी घेऊन स्वतःच्या गरजा स्वतःच्याच मेहनतीनें भागविण्याचा निश्चय मीं केल्या होता लोकांचें ऋण डोक्यावर न चढण्याला अत्यंत सुगम असा मार्ग मला तरी हाच दिसतो.”

तारीख २२ आगष्ट सन १८७९ च्या पत्रांत ते म्हणतात:—

“तुमच्या पत्राचें उत्तर गेलें नाहीं, याबद्दलच्या दोषाचें माप पुन्हां एकवार मी आपल्या पदरांत घेतों. पण यावरून तुमच्यावर माझे प्रेम नाहीं, अथवा तुमची आठवण मी विसरलों, असें मात्र समजूं नका. फार काय; पण गेले दोनतीन दिवस स्ट्रॅहाफ व मी तुमच्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच विषयावर बोललों नाहीं. तुमच्या गुणदोषांबद्दल एकसारखी चर्चा आम्ही करीत होतो. तुमच्या भेटांनें स्ट्रॅहाफला अतिशय आनंद झाला आहे आणि शॉपेनहारचे तुम्ही केलेले भाषांतर तर त्याला फारच आवडलें.”

“आतां आरबी भाषेंतील गोष्टी तुम्ही अवश्य हातीं घ्या. तुमच्या लेखनकौशल्याला हें फारच चांगलें जुळेल. आतां आणखीहि एक पुस्तक मी तुम्हास सुचविणार आहे. आपल्या हकडे हा ग्रंथ अद्यापि कोणीच वाचलेला नाहीं. मीं कालच तो प्रथम पाहिला. त्याचें नांव ‘सॉलोमनची वचनें’ असें आहे. याचें एक अर्वाचीन रशियन भाषांतर मीं पाहिलें; पण त्यांत अर्थाचा अनर्थ झाला आहे. इंग्रजींत झालेले भाषांतरहि तितकेंच वाईट आहे तुम्ही मूळची ग्रीक प्रतच हातीं घ्या म्हणजे त्या ग्रंथाचें खरें सौंदर्य तुम्हांस समजेल.”

“स्ट्रॅहाफ येथें आल्यापासून नाचरंग, गाण्यांच्या पाठ्यां, खाजगी नाटकें वगैरे साऱ्या गोष्टींना जसा कांहीं ऊत आला आहे. देताळाचें सारें सैन्य मोकळें सुटल्यासारखें दिसतें. आमच्या येथें सध्यां पंक्तीला चवतीस

ताटे मांडावीं लागतात. सध्यां सर्व मंडळी आनंदांत गर्क आहेत आणि मीहि पण त्यांच्यांतच मिसळलों आहे.”

तारीख २८ आक्टोबरच्या रोजनिशींत पुढील मजकूर आढळतो.

“ कांहीं लोक शुद्ध जडवृत्तीचे असतात. हे लोक जमिनीपासून थोडे सुद्धां वर उठावयाचे नाहीत. त्यांचें कार्यक्षेत्र सगळें तळमजल्यावर असतें. या कोटींत कांहीं माणसें सामर्थ्यवानहि असतात. उदाहरणार्थ नेपोलियन. हा गृहस्थ नाहीसा झाला तरी आपला भयंकर वारसा मागे ठेऊन गेला. त्याच्या पावलांच्या खुणा अद्यापिहि स्पष्ट दिसतात. असलीं माणसें गडबड खूप उडवितात; पण ही सारी गडबड जमिनीवरच्या जमिनीवर दुसरे कित्येक लोक सपक्ष असतात. त्यांना कमीअधिक वळकट पंख फुटलेले असतात. जमीन सोडून वर उडण्याचा प्रयत्न ते करीत असतात आणि हळू हळू पण निश्चयानें जमिनीच्या वर थोडें तरी ते जातात. उदाहरणार्थ बैरागी. दुसरे कांहीं लोक शरिरानें यांच्याहून अधिक हलके असतात. यांचे पंख अधिक जोरदार असतात. सामान्य लोकांतून एका झपाट्यासरसे ते वर उडतात; पण बेटे पुन्हां खालीं येतात; उदाहरणार्थ कोरडें मनोराज्य करणारे लोक. माझी स्वतःची जात यांच्याहून आणखी निराळी आहे. पंखांत चांगलें सामर्थ्य असल्यामुळें मी अस्मान गांठतो; पण विषयाच्या दांडग्या इच्छेनें त्या उंचीवरून मी इतक्या झपाट्यानें खालीं ओढला जातो कीं, त्या तडाख्यांत माझ्या पंखांच्या चिंध्या होऊन जातात. भग माझ्या कोटींतले असले लोक आपल्या मोडक्यातोडक्या पंखांनीं उडण्याचा यत्न पुन्हां करतात आणि पुनः पुन्हां खालीं पडत असतात. माझे पंख पुन्हां पूर्वस्थितीवर आले, तर मी पुन्हां अस्मान गांठीन. परमेश्वरा, एवढेंच दान मी तुजपाशीं मागतों.”

“ कांहीं लोकांना शुद्ध दैवी पंख असतात. केवळ मनुष्यांची करुणा येऊन आपल्या उच्च वातावरणांतून हे लोक जमिनीवर येतात आणि मनुष्यांना उडण्याची कला शिकवितात. त्यांचें अवतारकार्य संपलें म्हणजे आपले विशाल दैवी पंख पसरून ते जमिनीवरून निघून जातात. उदाहरणार्थ येशूख्रिस्त.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांच्या धर्मविषयक मतांस ठामपणा आलेला नव्हता. यामुळे त्यांच्या वर्तणुकींत वारंवार धरसोड दिसून येई. प्रार्थने-करतां देवळांत जाण्याचा नियम या काळापर्यंत ते नियमितपणें पाळीत होते. त्याचप्रमाणें जुन्या ग्रीक पंथानें सांगितलेले उपासतापासहि ते नियमितपणें करीत होते. त्यांची प्रकृति सुदृढ नसल्यामुळे उपास तुम्हाला मानवणार नाहींत, असें त्यांच्या वैद्यानें निक्षून सांगितलें असतांहि ते उपास करीतच होते. अखेरीस या बाबींत लियोनीड नांवाच्या एका सुप्रसिद्ध त्रैराग्याचा सल्ला विचारण्यासाठीं ते ट्रॉइस्टा येथें गेले होते. यावरून जुन्या पंथाकडे त्यांचा ओढा इ. स. १८७९ सालापर्यंत किती होता, हें दिसून येतें; पण येथून पुढें त्यांच्या वृत्तींत फरक पडत चालला आणि अखेरीस या पंथाला त्यांनीं पूर्णपणें रजा दिली. टॉलस्टॉय यांच्या या धरसोडीची हकीकत अलेक्झांडर यानें पुढीलप्रमाणें सांगितली आहे.

“ लियो सर्व उपवास नियमितपणें करीत असत, हें पाहून त्यांची पत्नीहि सर्व उपवास करूं लागली. एवढेंच नव्हे तर मुलांनाहि ती उपास घालूं लागली. या वेळीं मी स्वतः व फ्रेंच शिक्षक नीफ एवढे मात्र रोजचें जेवण जेवीत असूं. एका उपासाच्या दिवशीं आमच्याखेरीज बाकीच्या सान्यांना उपासाचे पदार्थ वाढले असून आमच्या पानांत मांसांचें एक सुंदर पक्वान्न वाढलें होतें. आमचें जेवण सुरू झालें इतक्यांत आपल्या मधल्या मुलाकडे वळून लियो म्हणाले, ‘तें पक्वान्न मलाहि थोडेंसें आण पाहूं.’ मुलानें तें आणतांच टॉलस्टॉय यांनीं मोठ्या आनंदानें त्यावर हात मारला आणि त्या दिवसापासून त्यांचे उपास बंद झाले.”

नोवेंबर महिन्यांत कॉट्सबाईनीं आपल्या बहिणीला पुढील मजकूर लिहिला आहे.

“ सध्यां लियो हे लिहिण्यांत अगदीं गर्क असतात; पण काय सांगावें ! कांहीं धार्मिक विषय त्यांनीं हातीं घेतला आहे. ते एकसारखे वाचीत असतात आणि सदोदित विचारमग्न असतात. विचार करतां करतां अखेरीस त्यांचें डोकें सुद्धां दुखूं लागतें. ख्रिस्तानें सांगितलेलें ज्ञान आणि आमच्या पंथाचा आचार हीं एकमेकांपासून किती विभक्त आहेत, हें

दाखविण्याचा त्यांचा हेतु आहे, त्यांच्या असल्या लेखाला उभ्या रशियांत दहा वाचक तरी मिळतील की नाही, याची मला शंकाच आहे; पण त्यांच्या स्वभावाला औषध नाही. त्यांच्या मनाला हा एक रोगच जडला आहे. यांतून ते लवकर मुक्त होतील, अशी मला आशा आहे. तुम्ही अमुक एक गोष्ट करा अथवा करू नका, असे त्यांना निश्चून सांगणारा मला तरी कोणी दिसत नाही. फार काय; पण या बाबींत त्यांची स्वतःची सत्ता सुद्धा त्यांच्या मनावर चालत नाही.”

टॉलस्टॉय व त्यांची पत्नी यांच्यातील मतभेदामुळे जें वितुष्ट पुढें उत्पन्न होऊन विकोपास गेलें, त्याची पूर्वछाया कौंटेसबाईच्या या वेळच्या पत्रांत दिसते. टॉलस्टॉय यांची ऐहिक विषयावरील आसक्ति पुढें पुढें फारच झपाट्यानें कमी होऊं लागली. वनेतोंपर्यंत आपल्या पत्नीच्या मताप्रमाणें वागण्याचा यत्न कौंटेसबाई करीत असत; पण टॉलस्टॉय यांच्या वाढत्या धांवबरोबर त्यांच्या पत्नीचा टिकाव लागला नाही. यामुळे अखेर अखेर हा मतभेद कमी होत जाण्याऐवजीं अधिकाधिक स्पष्ट होऊन शेवटीं पूर्ण विकोपाला गेला.

इ. स. १८७९ च्या दिसेंबरच्या २० तारखेला टॉलस्टॉय यांचें दहावें मूल जन्मास आलें. याचें नांव मायकेल असें ठेवलें. टॉलस्टॉय यांचीं तीन मुलें लहानपणींच गेलीं असल्यामुळे या नव्या मुलासुद्धां सात मुलें या वेळीं त्यांच्या घरांत होतीं. टॉलस्टॉय यांच्या घरीं त्यांच्या आत्या-खेरीज इतर पाहुण्यांची रहदारी या वेळेपर्यंत फारशी नव्हती; पण वडील मुलें मोठीं होत चाललीं तसतशी त्यांच्या सोबत्यांची ये जा त्यांच्या घरीं सुरू झाली. टॉलस्टॉय हे स्वतः अगोदरच निरभिमान वृत्तीचे आणि त्यांतून पुढें त्यांचें लक्ष धर्माकडे वळलें, तेव्हां तर उच्चनीचपणाच्या कल्पना त्यांच्या डोक्यांतून बहुतेक नाहीशा झाल्या होत्या. अगदीं हलक्या वर्गांतलीं माणसेंहि त्यांना भेटावयास येत आणि तेहि अगदीं बरोबरीच्या नात्यानें त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करीत. त्यांच्या घरीं मजाव कोणालाच नव्हता. तथापि कांहीं लोकांसंबंधीं त्यांना तिटकाराहि येई आणि त्यांच्याशीं ते तुसडेपणानें वागत.

प्रिन्स आबोलेन्स्की या नांवाचे टॉलस्टॉय यांचे एक मित्र होते. आबोलेन्स्की व सेनापति स्कोबेलेफ यांचा फार ऋणानुबंध होता. आपल्या सेनापति मित्राची ओळख टॉलस्टॉय यांशीं करून द्यावी, अशा इच्छेनें आबोलेन्स्की यानें टॉलस्टॉय यांजपाशीं गोष्ट काढली. सेनापति स्कोबेलेफ हा या वेळीं कीर्तीच्या उच्च शिखरावर चढला होता. रूसो-तुर्की युद्ध नुकतेंच संपून गेलें होतें. या युद्धांत प्लेव्हनाचा भयंकर मोर्चा स्कोबेलेफ यानें सर करून तुर्कांचा सुप्रसिद्ध सेनापति उस्मानपाशा याला त्यानें पाडाव केलें होतें. अशा प्रकारच्या सेनापतीची ओळख होणें, हें कोणालाहि मोठ्या मानाचें व भूषणाचें वाटलें असतें; पण टॉलस्टॉय यांनीं सेनापतीची भेट घेण्याचें साफ नाकारलें. त्याचप्रमाणें युद्धविषयांचा सुप्रसिद्ध चितारी व्हेरेस्टशागिन याचीहि भेट घेण्याचें त्यांनीं नाकारलें. लढाईत पाडाव केलेल्या दोन तुर्की कैद्यांना फांशीवर चढविण्यांत व्हेरेस्टशागिनचें अंग होतें, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांस ठाऊक होती. या वेळेपासूनच त्या चितान्याबद्दल टॉलस्टॉय यांचें चित्त भडकून गेलें होतें.

याच वर्षाच्या डिसेंबर महिन्यांत दूरजिनेफकडून एक पत्र टॉलस्टॉय यांस आलें होतें. 'युद्ध आणि शांति' या कादंबरीचें भाषांतर फ्रेंच भाषेंत झालें असल्याचें त्यानें कळविलें होतें. टॉलस्टॉय यांची मनःप्रवृत्ति दुसऱ्या अनेक विषयांनीं या वेळीं व्यापृत झालेली असल्यामुळें या भाषांतरासंबंधीं कोणतेच वरेवाईट उद्गार त्यांनीं काढले नाहींत. कोणताहि ग्रंथ एकवार हातावेगळा झाला, म्हणजे त्याचा परिणाम पुढें काय होतो, याकडे टॉलस्टॉय यांचें लक्ष बहुधा मुळींच नसे. लोकांस तो ग्रंथ आवडला कीं नाहीं, वर्तमानपत्रांनीं त्यावर कसल्या टीका केल्या आहेत, अथवा त्याचीं भाषांतरे अन्य भाषेंत झालीं कीं काय, असली चवकशी ते कधींच करीत नसत.

इ. स. १८८० सालीं प्रसिद्ध रशियन कवि पुष्कीन याचा वाढदिवस साजरा करण्याचा विचार कांहीं सरस्वतीभक्तांनीं केला. या प्रसंगाकरतां पुष्कीनच्या नांवानें एक स्मारक मास्को येथें तयार करण्यांत आलें होतें. हें स्मारक खुलें करण्याचा मान टॉलस्टॉय यांस द्यावा, असा कांहीं

मंडळीचा विचार होता; पण स्मारकें आणि उत्सव असल्या गोष्टींचा तिटकारा टॉलस्टॉय यांस असल्यामुळें हा मान अखेरीस दूरजीनेफ यास मिळाला. या प्रसंगासाठीं दूरजीनेफ मास्को येथें गेला व स्मारकाच्या समाप्तीनंतर टॉलस्टॉय यांस भेटण्याकरतां यासनाया येथें आला.

टॉलस्टॉय यांनीं त्याचें स्वागत फार मनःपूर्वक केलें. अनेक विषयांवर या दोघांचें संभाषण झालें आणि त्यांत या दोघांमधील मतभेदाची छटाहि वारंवार दिसून आली.

केवळ कला या दृष्टीनें साहित्यसेवा यापुढें करावयाची नाहीं, असा निश्चय टॉलस्टॉय यांनीं केला होता; तथापि हा गुण त्यांच्या अंगीं जन्मजात असल्यामुळें त्यापासून मनाला निवृत्त करणें, टॉलस्टॉय यांस फार जड जाई. त्यांची लेखणी मधून मधून साहित्यकलेकडे पुन्हां वळे. गद्य काव्यें लिहिण्याचा विचार या वेळीं त्यांच्या मनांत आला होता आणि त्याप्रमाणें एक काव्य लिहून आपल्या एका वृद्ध नोकराच्या नांवानें त्यांनीं तें 'रुस' पत्राकडे पाठविलें. त्यावर कोणाहि सुप्रसिद्ध व्यक्तीचें नांव नसल्यामुळें 'लेख फारसा चांगला नसल्यामुळें परत' असा शेर मिळून तें गद्य काव्य टॉलस्टॉय यांच्या हातीं आलें. ही गद्यकाव्याची कल्पना टॉलस्टॉय यांनीं दूरजीनेफ यांस सुचविली. त्यालाहि ती पसंत पडून अनेक गद्यकाव्यें त्यानें निर्माण केलीं.

याचपैकी 'कुत्रा' या नांवाचें एक गद्य काव्य दूरजीनेफ यानें यासनाया येथें बरोबर आणलें होतें. दिवाणखान्यांत सर्व मंडळी जमल्यानंतर त्यानें हें काव्य मोठ्यानें वाचून दाखविलें. या प्रसंगीं ओरुसॉफ या नांवाचे टॉलस्टॉय यांचे एक स्नेहीहि हजर होते. या काव्यांत दूरजीनेफ यानें प्रकट केलेले कांहीं विचार टॉलस्टॉय अथवा ओरुसॉफ या दोघांसहि पटण्यासारखे नव्हते. काव्याचें वाचन संपल्यानंतर कोणीच कांहीं बोलना. आपणास न पटण्यासारखे विचार ज्यांत आहेत, असा लेख 'चांगला आहे.' असें टॉलस्टॉय यांनीं कधींच म्हटलें नसतें; पण आपल्या येथें दोन दिवस आलेल्या पाहुण्याचें मन दुखविण्याचें कामहि त्यांच्यानें होईना. थोडा वेळ गेल्यानंतर ओरुसॉफ व दूरजीनेफ यांजमध्ये वादविवाद सुरू

झाला. धर्मविप्रयुक्त ग्रंथांची रशियन भाषेत असलेली उणीव दूर करणे अवश्य आहे, याबद्दल दोघांचेहि एकमत होतें; पण त्यांतील तत्वांसंबंधी त्यांचें मतैक्य होईना. वादाच्या भरांत ओरुसॉफ जोराजोरानें बोलूं लागला. आपल्या खुर्चीचे मागचे दोन पाय जमिनीपासून वर उचलले आहेत, ही गोष्ट बोलण्याच्या नादांत ओरुसॉफच्या लक्षांत आली नाही. आपल्या मुद्याला दुजोरा देण्याकरतां ओरुसॉफ यानें मूठ वळून हात वर उचलला; इतक्यांत खुर्चीचे पुढचे दोन पाय एकदम सरकून ओरुसॉफची स्वारी टेवलाखाली पडली; तथापि पडल्यापडल्या त्याचें तोंड चालूच होतें. इतक्यांत सर्व मंडळी एकदम मोठ्यानें हंसूं लागल्यामुळे त्या गडबडींतच या वादाचा अंत झाला.

दुसऱ्या दिवशीं टूरजीनेफ व टॉलस्टॉय हे सकाळीं उठून सहल करावयास गेले; तेव्हां पुष्कीनच्या स्मारकाचा विषय टूरजीनेफ यानें काढला. सर्व रशियन साहित्यसेवकांत पुष्कीन अग्रपूजेचा अधिकारी आहे, हें टॉलस्टॉय यांचें मत टूरजीनेफ यांस ठाऊक होतें; तेव्हां ते या समारंभाला आपली संमति देऊन मोठ्या आनंदानें त्यांत पुढाकार घेतील, असें त्याला वाटत होतें; पण त्याचा भ्रमनिरास लवकरच झाला. टॉलस्टॉय म्हणाले, “असल्या समारंभांना जो अधिक आगळा खर्च होतो, तो अगदीं निष्कारण असतो. यांत पडणारी मंडळी मेजवान्या झोडण्यापलीकडे फारसें कांहीं करीत नाही. आणि उत्साह म्हणून जो या प्रसंगीं दिसतो, तो खोटा आणि कृत्रिम असतो. याकरतां असल्या समारंभांच्या दर्शनानें माझ्या चित्ताला विषाद मात्र उत्पन्न होतो,” असें म्हणून या प्रसंगीं हजर राहण्याचें त्यांनीं साफ नाकारलें. अशा समारंभासंबंधीं टॉलस्टॉय यांचें मत काय होतें, हें त्यांच्या पुढील लेखावरून दिसून येईल.

“पुष्कीनला मरून पन्नास वर्षे झालीं होती. या वेळीं त्याच्या ग्रंथांची एक स्वस्त किंमतीची आवृत्ति निघून तिचा प्रसार लोकांत बराच झाला होता. अशा वेळीं मास्को येथें त्याचें एक स्मारक करण्यांत आलें. स्मारकाची ही गडबड वर्तमान पत्रांत चालू असतां पुष्कीन हा होता तरी कोण ? अशी पृच्छा मजजवळ कमींतकमी दहाबारा शेतकऱ्यांनीं तरी केली.

कालपरवां तर नुकताच एक मनुष्य मजकडे येऊन गेला. पुष्कीनचें स्मारक उभारलें, म्हणून तो संतापानें अगदीं वेडा झाला होता. विशेषतः असल्या चळवळींत धर्माधिकार्यांनीं कां पडावें, याच मुद्यावर त्याचा कटाक्ष होता, असें दिसलें.”

“ आणि असें होणें, यांत कांहीं फारसें नवल नाहीं. ज्या मनुष्याचें नांवसुद्धां त्याच्या कानावरून गेलें नव्हतें, त्याच मनुष्याचें स्मारक उभारण्याकरतां वर्तमानपत्रांनीं लेखामार्गें लेख लिहावेत आणि सामान्य लोकांनीं, सरकारी कामगारांनीं व धर्माधिकार्यांनीं, पुढाकार घेण्यांत एकमेकांशीं चढाओढ करावी, याचा अर्थ तरी काय ? हेंच त्याला समजत नाहीं. ज्या पुष्कीनचें नांव त्यानें ऐकलें नव्हतें, तो पुष्कीन रशियाचा हितकर्ता बनला आणि साऱ्या देशाच्या अभिमानाचा विषय होऊन बसला, हें झालें कसें, याचा उमज त्याला पडत नसे. पुष्कीनच्या अंगीं असे मोठे गुण तरी काय होते, याची चवकशी तो करूं लागला. तो प्रचंड शक्तीचा पहीलवान होता, कीं रणधुरंधर सेनापति होता, कीं सत्पुरुष होता, हें तो पाहूं लागतो; पण पुष्कीन यांपैकीं एकहि नसून तो एक लेखक मात्र होता, असें त्याला दिसून येतें. त्याच्या लेखांत मोठ्या नीतीचा उपदेश असेल आणि त्या द्वारे त्यानें लोककल्याण केलें असेल अशा कल्पनेनें तो ग्रंथांची माहिती मिळवितो. त्याचप्रमाणें त्याच्या खाजगी चारित्र्याचीहि चवकशी तो करतो. त्या वेळीं त्याच्या ग्रंथांत धर्माचें अथवा नीतीचें नांवहि नसून त्याची स्वतःची वागणूकहि फारशी शुद्ध नव्हती, असें त्याला आढळून येतें. पुष्कीन द्वंद्वयुद्धांत म्हणजे दुसऱ्याचा वध करण्यांत गुंतला असतां स्वतः मरण पावतो. ही सारी हकीकत ऐकून एवंगुणविशिष्ट पुष्कीनचें स्मारक तरी कां करावें, याचा उमज त्याच्या बुद्धीला पडत नाहीं, यांत नवल काय ? त्याचें काव्य तो वाचतो, आणि त्यांत बाजारी प्रणयापेक्षां त्याला अधिक कांहींच आढळून येत नाहीं, अशा स्थितींत त्याची बुद्धि अगदीं भांबावून जाते.”

“ आलेक्झांडर, चेंगीसखान अथवा नेपोलियन हे मोठे होते, हें त्याच्या बुद्धीला पटतें. कारण यांपैकीं कोणीहि त्याला एकट्यालाच काय पण

त्याच्या सारख्या हजारों माणसांना सहज लीलेने चिरडून टाकले असतं ही गोष्ट त्याच्या अंतर्दुर्गांनी पटलेली असते. त्याचप्रमाणे बुद्ध, साक्रेटीस किंवा ख्रिस्त हीं माणसेंहि मोठीं होतीं, ही गोष्टहि त्याला पटते; फार काय, पण आपण स्वतः आणि दुसऱ्या लोकांनींहि या माणसांसारखें व्हावें, असें त्याला वाटत असतें; पण बायकांच्या सवंग सुकाळ प्रेमाच्या कहाण्या लिहिणारा मनुष्य मोठा कसा, हें मात्र त्याच्या बुद्धीला कांहीं केल्या समजत नाहीं.”

टॉलस्टॉय आणि टूरजीनेफ फिरावयास गेले असतां ह्या विषय त्यांच्यांत निघाला होता, हें वाचकांस आठवत असेलच. जेवणाची वेळ होऊन गेली, तरी या दोघांचा पत्ता नाहीं, असें पाहून टॉलस्टॉय यांची पत्नी त्या दोघांना शोधण्यासाठीं घराबाहेर पडली. घरापासून थोड्याच अंतरावर जुनाट ओक वृक्षांचें एक जंगल होतें. या ठिकाणीं निवांत बसण्याकरतां टॉलस्टॉय यांनीं एक लहानशी झोंपडी बांधली होती. टॉलस्टॉय व टूरजीनेफ या झोंपडींत बसले असावेत, असा तर्क करून टॉलस्टॉय यांची पत्नी तिकडे जाऊन पहाते तों या दोघांत मोठ्या कडाक्याचा वाद चालला आहे, असें तिला आढळून आलें!

हा तंट्या या वेळीं विक्रोपास गेला नाहीं आणि यासनायाहून टूरजीनेफ जाईपर्यंत या दोन ग्रंथकारांमधील मतभेदाचें गैरवाजवी प्रदर्शनहि झालें नाहीं; तथापि अशा बाबतींत टॉलस्टॉय यांचा पक्का हेकेखोरपणा मात्र टूरजीनेफ यांस कळून चुकला. पुढें कांहीं दिवसांनीं सुप्रसिद्ध ग्रंथकार डोस्कोएस्की याची व टूरजीनेफची गांठ पडली, तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या स्वभावाचें असें कांहीं वर्णन डोस्कोएस्कीपाशीं त्यानें केलें कीं, टॉलस्टॉय यांच्या भेटीस जाण्याचा आपला बेत त्यानें ताबडतोब रद्द केला. टॉलस्टॉय यांच्या ग्रंथरचनेबद्दल डोस्कोएस्की यांच्या मनांत पूर्ण आदर वसत होता व हा आदर अनेक लेखांत त्यानें व्यक्तहि केला होता; पण या दोन ग्रंथकारांची प्रत्यक्ष भेट मात्र अखेरपर्यंत झाली नाहीं.

टॉलस्टॉय यांचें लक्ष साहित्यकलेपासून विन्मुख होत आहे, ही गोष्ट या भेटींत टूरजीनेफच्या लक्षांत आली व याबद्दल त्याला फार वाईटहि

वाटलें. धर्मासारख्या धूम्रमय विषयांत टॉलस्टॉय यांची बुद्धि गुरफटत असून हें एक नवेंच वेड त्यांना लागत आहे, असें टूरजीनेफ यानें स्पष्ट बोलूनहि दाखविलें. टॉलस्टॉय यांची साहित्यकला मूक झाली, तर जगाचें फार नुकसान होणार आहे, असें त्याला मनःपूर्वक वाटत होतें; पण टॉलस्टॉय यांच्या साहित्यसेवेनें जगाचें कल्याण अधिक झालें, कीं त्यांच्या धर्म-परायणतेनें सन्मार्गाकडे जग अधिक वळलें, हें ठरविणें मोठें कठिण आहे. टॉलस्टॉय यांच्या मित्रमंडळींतहि अशा प्रकारचे तट पहिल्यापासून होतें. व त्यांच्या चाहत्यांत अद्यापीहि ते आहेत.

इ. स. १८८१ च्या आरंभीं टूरजीनेफ यानें आपल्या एका स्नेहाला पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ लियो टॉलस्टॉय यांनीं परमेश्वराच्या चरणीं लेखणी वाहिली; या पापाला प्रायश्चित्तसुद्धां नाहीं. जगाला ज्याचा मोठा उपयोग होणार, अशा कोटींतला तो गृहस्थ आहे; पण या गोष्टीला आतां उपाय काय ? एक शब्दसुद्धां त्याच्या तोंडून बाहेर पडत नाहीं आणि धर्मविषयक कल्पनांच्या धूम्रमय वातावरणांत तो गुरफटून गेला आहे, हें तर त्याहून वाईट. अशा प्रकारचा साहित्यकलानिपुण आणि पहिल्या प्रतीचा प्रतिभासंपन्न लेखक आपणामध्ये पूर्वीं झाला नव्हता आणि सध्यांहि नाहीं. मला लोक चांगला लेखक समजतात; पण टॉलस्टॉय यांच्यापुढें माझी काय किंमत आहे ! सध्यांच्या युरोपीय लेखकांतहि टॉलस्टॉय यांना जोड नाहीं. वाटेल त्या विषयावरून त्यांची लेखणी फिरली कीं, त्यांत चैतन्य उत्पन्न होतें. त्यांची बुद्धि नुसती खोल आहे, इतकेंच नव्हे, तर ती अत्यंत विस्तृत आहे. त्यांच्या बुद्धीचा विशालपणा पाहून आश्चर्यानें मन थक्क होऊन जातें. ते एखादें ऐतिहासिक कथानक हातीं घेवोत अथवा तत्त्वज्ञानाचा एकादा विषय ते प्रतिपादन करोत किंवा सामान्य शेतकऱ्यांच्या गोष्टी लिहोत, सान्या ठिकाणीं त्यांच्या बुद्धीची प्रतिभा एकसारखी तीव्र असते. एकाद्या उच्च कुलीन स्त्रीचें चित्र त्यांनीं रंगविलें, तर सरदार घराण्यांतील शीलवती स्त्री आपणापुढें जणूं काय ते जिवंत उभी करतात, आणि तितक्याचं बहारीनें एकाद्या अध्यामुर्घ्या रानटी स्त्रीचें चित्र ते वढावितात.

फार काय; पण एकाद्या पशूचें शब्दचित्र त्यांनीं रेखाटलें, तर तें सुद्धां किती बहारीचें असतें ! पण हें सारें आतां विफल झालें. याला उपाय काय करावा, हेंच मला समजत नाहीं. जगांतील साऱ्या भाषांतील धर्म-ग्रंथ, बायबलें आणि जुन्या नव्या कराराच्या चोपड्या यांच्या ढिगांत हा पडून रहातो. कागदांचे भारेच्या भारे त्यांनीं खरडून ठेवले आहेत. जुने-पुराणे नीतिग्रंथ त्यांनीं इतके जमविले आहेत कीं, एक मोठा पेटारा या चोपड्यांनीं भरून जाईल. या पुस्तकांतले कांहीं कांहीं भाग त्यांनीं मला वाचून दाखविले; पण त्यांचें तात्पर्य काय हें सुद्धां मला समजलें नाहीं. असल्या तुच्छ गोष्टींच्या नादीं तुम्ही लागूं नका, असें मीं त्यांना म्हटलें, तेव्हां त्यांनीं मला उत्तर दिलें, 'खऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टी याच आहेत.' आतां यापुढें टॉलस्टॉय यांच्या हातून साहित्यांत कांहीं भर पडेल, असें मला वाटत नाहीं, आणि त्यांनीं लिहिलेंच तर त्या पेटाऱ्यांतल्या बऱ्या-चशा निरुपयोगी वस्तूंचा संग्रह त्यांत येईल ! गंमत ही कीं, टॉलस्टॉय यांच्या या धंद्यांतसुद्धां त्यांना अनुयायी मिळाले आहेत. गार्शिनसारखे शहाणेंसुरते लोकसुद्धां टॉलस्टॉय यांचे चेले बनले आहेत ! ”

जनावरांचें शब्दचित्रहि टॉलस्टॉय उत्तम रेखाटतात, असा उल्लेख वरील पत्रांत आला आहे. या उल्लेखाची हकीकत मोठ्या गमतीची आहे. एके वेळीं टूरजिनेफ यासनाया येथें आला असतां टॉलस्टॉय व तो असे दोघे फिरावयास गेले होते. वाटेंतल्या एका शेतांत एक म्हातारें व रोडकें घोडें चरत होतें. टॉलस्टॉय या घोड्याजवळ गेले आणि त्याला थोपटून त्याच्या मनांतील विचार बोलून दाखविण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. टूरजिनेफ याला हे विचार इतके चित्ताकर्षक वाटले कीं, मध्येंच एकदम ओरडून तो म्हणाला, “लियो निकोलिन्विच, पूर्वीं केव्हां तरी तुम्हाला घोड्याचा जन्म आला होता, असें मला खचित वाटतें.”

रशियांतील जुन्या पंथाचे आचारविचार व त्यांचीं धर्ममतें यांत विलक्षण गोंधळ माजून राहिला असून त्यांत असल्याचें मिश्रणहि पुष्कळ झालेलें आहे, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला असल्याचें पूर्वींच सांगितलें आहे. या जुन्या पंथांतील आचारविचारांचें पूर्ण संशोधन करून

त्यांतील सत्यासत्याचें मिश्रण वेगळें करण्याचा उद्योग त्यांनीं सुरू केला. धार्मिक गावाळ ग्रंथांचे भारेच्या भारे टॉलस्टॉय लिहित आहेत, हा वरील पत्रांतील उल्लेख या लेखांसंबंधींच होय. अशा लेखांची प्रसिद्धी होणें ही गोष्ट रशियांत त्या काळीं तरी अगदीं दुरापास्त होती. सरकारी परीक्षकाच्या चरकांतून अशा प्रकारचे लेख धडपणीं केव्हांहि सुटले नसते. एकाद्या प्रकाशकानें हिच्या करून असले लेख छापलेच, तर त्याचें सांपत्तिक नुकसान तरी अवश्य झालेंच असतें; पण याशिवाय सरकारच्या व धर्माधिकार्यांच्या इतराजीमुळें अनंत प्रकारचे देहक्लेशहि त्याला खास भोगावे लागले असते. हे लेख प्रसिद्धीकरतां लिहावेत, असा टॉलस्टॉय यांचा हेतूच नव्हता. स्वतःची विचारसरणी शुद्ध होऊन स्वतःच्या मनाचें समाधान व्हावें, एवढ्याच हेतूनें त्यांनीं ते लिहिले होते. कोणत्याहि लेखाच्या प्रकाशनाच्या बाबतींत टॉलस्टॉय यांनीं फारशी काळजी कधींच केली नाहीं. लेख लिहून तयार झाला, म्हणजे तो प्रसिद्ध होतो कीं नाहीं, या विषयींची चवकशी ते कधींच ठेवीत नसत. आज नाहीं उद्यां आपल्या मतांचा प्रसार साऱ्या जगभर होईल, अशी खात्री अंतर्दामीं त्यांना नेहमीं वाटे. केवळ प्रसिद्धीसाठीं त्यांनीं लेखणी हातीं धरली असती, तर रशियाच्या त्या काळच्या राजकीय परिस्थितींत त्यांच्या हातून एक शतांश ग्रंथसंपत्तीहि निर्माण झाली नसती. प्रसिद्धीच्या बाबतींत उदास चित्त आणि अंतर्दामीं आत्मश्रद्धावान् असल्यामुळें तसल्या बिकट परिस्थितींतहि त्यांची लेखणी अव्याहत चालू राहिली.

दुसरे सारे उद्योग बाजूस ठेवून टॉलस्टॉय यांनीं आपलें सारें लक्ष या एकाच कार्यांत घातलें, व चार पांच तात्विक ग्रंथ निर्माण करून ठेवले या उद्योगांत कवडीचीहि प्राप्ति न होतां, इतर अनेक अडचणी मात्र अवश्य उत्पन्न होतील, या गोष्टीची जाणीव टॉलस्टॉय यांना प्रथमपासूनच होती. ग्रंथप्रकाशनाची परवानगी रशियांत मिळणार नाहीं, हें त्यांना उघड दिसत होतें; तथापि अशा स्थितींतहि दुसऱ्या कोठल्या तरी देशांत आपले लेख प्रसिद्ध करावेत, अशी तजवीज सुद्धां त्यांनीं केली नव्हती.

यावरून या विषयाचें महत्त्व त्यांना किती वाटत होतें, व त्यांत त्यांची मनःपूर्वकता केवढी होती, हें कोणाच्याहि लक्षांत सहज येईल.

तारीख ३१ मे सन १८८० रोजी फेट याला टॉलस्टॉय यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“तुमचें अत्यंत प्रेमाचें, सुंदर आणि ज्ञानानें भरलेलें पत्र पाहून मला फार आनंद झाला. या पत्राबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे, आणि अशा सुंदर पत्राचें उत्तरहि मी लवकर पाठविलें नाहीं, याबद्दल मला किती लाज वाटते म्हणून सांगूं ? तुमचा माझ्यावर राग झाला असेल, तर तो अगदीं सकारण आहे; आणि हा राग कठोरपणें न दर्शवितां माझी कानठघाडणी इतक्या सौजन्यानें तुम्ही केली आहे कीं, आपल्या दोघांतील प्रेमतंतु अद्यापि कायम आहे, अशी माझ्या मनाची खात्री झाली.”

“माझ्या हलगर्जीपणाबद्दल मला खरोखरच फार लाज वाटते. तुमचें पत्र आल्याबरोबर त्याचें उत्तर लिहून तुमच्या रागाचें कारण काय, याची चवकशी मीं करावयास हवी होती; पण माझें मन अद्यापीहि स्थिर नसल्यामुळें माझ्या हातून तसें घडलें नाहीं. आतां असली सवय तुम्हांस घटली अथवा न पटली, तरी मला क्षमा करा; अशी याचना मी तुम्हां पार्शीं करतो. आपण दोघेहि जिवंत असेपर्यंत परस्परांतील प्रेमभाव उणा होऊं नये, इतकीच माझी इच्छा आहे. आतां तुम्ही येथें आलां म्हणजे माझ्या अपराधाची क्षमा तुम्ही केली, अशी माझी खात्री होऊन मला फार आनंद होईल.”

तारीख ८ जुलईच्या पत्रांत पुढील मंजकूर आहे.

“या सालीं उन्हाळ्याचे दिवस फारच चांगले आहेत. या दिवसांत माझ्या उत्कृष्टखलपणाला भर येतो, आणि महत्त्वाचें असें कोणतेंहि काम माझ्या हातून होत नाहीं. आमच्या घरांत सध्यां पाहुण्यांची अगदीं गर्दी उडून गेली आहे. नाटकांचे प्रयोग आमची पाहुणे मंडळी करीत आहे आणि सारींच माणसं हंसून खेळून आनंदांत काल काढीत आहेत.”

स्ट्रॉहाफ यानें पुढील पत्र आपल्या एका स्नेह्याला आगष्टमध्ये लिहिलें आहे.

“यासनाया येथें टॉलस्टॉय यांचा मानसिक उद्योग अखंड चालू आहे. माझ्या मनालाहि याशिवाय दुसरा उद्योग सध्यां नाही. ख्रिस्ती धर्माचें अखेरचें ध्येय काय ? या प्रश्नाचा विचार करतां करतां टॉलस्टॉय सध्यां एका महत्त्वाच्या मुक्कामावर येऊन पोहोंचले आहेत. ख्रिस्ताच्या वचनाचा अर्थ इतक्या साध्या आणि सोप्या भाषेनें ते सांगतात कीं, आपल्या नजरेंतून पूर्वीं तो चुकला कसा, याचेंच आपणास नवल वाटूं लागतें. मूळ संहिता वाचण्यांत टॉलस्टॉय सध्यां दंग आहेत; पण त्यांच्या मनांत असलेला अर्थ थोड्या शब्दांत मुद्देसूद आणि स्पष्ट अशा रीतीनें त्यांना मांडतां येईल कीं नाही, अशी शंका माझ्या मनांत केव्हां केव्हां येते. केवळ परोक्षविचार साध्या शब्दांनीं सांगण्याची संवय त्यांना नाही. त्यांची लेखणी कादंबरीच्या भाषेला सरावलेली आहे. यामुळे केवळ तात्विक विषयाचा त्यांचा ग्रंथ केवळ रुक्ष आणि बोवडा होण्याचा संभव आहे. तथापि तसें झालें तरी त्यांतील विचारगांभीर्य आणि सूक्ष्मपणा यांचें महत्त्व रतीभरहि कमी व्हावयाचें नाही.”

अशा रीतीनें धार्मिक विचार आणि आचार यांची सांगड फोडून व शुद्ध तत्वे निवडून त्यांचा हार बनविण्याचें काम चालू असतां टॉलस्टॉय यांचें लक्ष शेतकरीवर्गाकडून अगदींच निघालें होतें असें नाही. अडी अडचणीच्या वेळीं आजूबाजूची शेतकरी मंडळी त्यांजकडे धांव घेई आणि तेहि आपणांकडून होईल तितकी मदत त्यांना करीत.

यासनायाजवळच्या एका मोठ्या जमीनदारानें जवळच्या एका खेड्याचे सुमारे पावणेदोनशें एकरांचें एक समार्क कुरण बळकावले होतें. हा तटा घेऊन त्या गांवाची शेतकरीमंडळी टॉलस्टॉय यांजकडे आली. तेव्हां कित्येक दिवस खटाट करून व त्रास सोसून तें कुरण टॉलस्टॉय यांनीं सोडवून त्या शेतकरीमंडळीच्या स्वाधीन केलें. टॉलस्टॉय यांच्या या ऋणांतून मुक्त व्हावें या हेतूनें त्यांच्या कुरणांची व शेतांची कापणी या शेतकरी मंडळीनीं केली. हें काम त्यांनीं फारच लवकर व उत्तम रीतीनें केलें; तथापि झाल्या कामाचें पैसे ते घेईनात. अखेरीस टॉलस्टॉय यांनीं मोठ्या

शिकस्तीनें त्यांचा रोजमुरा चुकवून त्यांना एक मोठें जेवण घातलें आणि पुष्कळशी व्होडका दारूहि दिली.

एके वेळीं टूला येथून प्रिन्स ओरुसाफ यासनाया येथें राहण्यास आले होते. ते दिवस ऐन थंडीचे होते. एके दिवशीं टॉलस्टॉय व प्रिन्स सकाळींच उठून बाहेर फिरावयास गेले. टॉलस्टॉय यांचे तीन मुलगेहि त्यांज-बरोबर होते. थोड्याशा अंतरावर ही मंडळी जाऊन पोहोंचतात तोंच बाजूच्या शेतांतल्या बर्फांत कांहीं पडलें आहे, असें टॉलस्टॉय यांस दिसलें. जवळ जाऊन पाहतात, तों थंडीनें अगदीं गारठून गेलेला शेतकरी त्यांस दिसला. टॉलस्टॉय यांनीं एक गाडी आपल्या घरून ताबडतोव आणवून त्या शेतकऱ्याला त्यांनीं आपल्या घरीं नेलें. अनेक प्रकारचे इलाज त्यांनीं केले; पण त्यांचा उपयोग न होतां तो मनुष्य मरण पावला. तेव्हां टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या खर्चानें त्याची सर्व प्रेतक्रिया करविली.

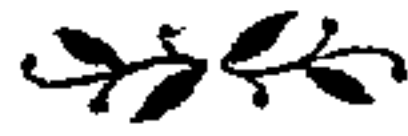
टॉलस्टॉय यांजसारखा सुशिक्षित, विद्वान्, मनमिळाऊ, गरिबांचा कनवाळू आणि वजनदार मनुष्य शेजाराला असणें, हें आजूबाजूच्या शेतकरी मंडळीस फार फायद्याचें होतें. कसलीहि अडचण येवो, ही शेतकरी मंडळी टॉलस्टॉय यांजकडे धांव व्यावयाची व त्यांनींहि आपणांकडून होईल ती मदत त्यांस करावयाची, हा क्रम कित्येक वर्षे अखंड चालू होता. टॉलस्टॉय यांच्या अशा वागणुकीमुळें शेतकरीवर्गाला आईवापासारखे ते पूज्य वाटत यांत नवल नाहीं.

आपणाकडे कोणीहि मनुष्य कोणत्याहि क्षुल्लक अथवा महत्त्वाच्या कामासाठीं आला, तरी त्याचें म्हणणें शांतपणें ऐकून घेऊन त्याच्या कामाची वासलात लावावयाची, असा टॉलस्टॉय यांचा परिपाठ असे त्यांनीं या शेतकरीवर्गासाठीं किती अर्ज लिहिले असतील आणि किती शिफारसपत्रें दिलीं असतील, याची गणतीच नाहीं. हा उद्योग करीत असतां कायद्याचे पुष्कळ कट्टे अनुभवाहि टॉलस्टॉय यांस आले. शेतकऱ्यांचें म्हणणें खरें असतां व न्याय सर्वथा त्यांच्या बाजूचा असतांहि दहादहा अर्ज करूनसुद्धां त्यांची दाद लागूं नये, हें पाहून त्यांचें चित्त उद्विग्न होत असे. गरीब, अज्ञान आणि पायांखालीं तुडविल्या गेलेल्या या

वर्गाला कायद्यची मदत तर होत नाहीच; पण त्याच्या चरकांत त्यांचें रक्त मात्र अधिक शोषलें जातें, असें जें टॉलस्टॉय यांचें ठाम मत पुढें बनलें, त्याचें कारण या वेळचे त्यांचे अनुभव होत.

टॉलस्टॉय यांच्या आयुष्यक्रमांतील हा काळ अत्यंत आणिव्राणीचा होता; तथापि या काळासंबंधीं मिळावी तितकी खुलासेवार माहिती मिळत नाही. हजारों लोकांवर त्यांनीं उपकार केले; पण हे सारे उपकार अद्यापि गुप्त स्थितींत राहिलेले आहेत. या वेळीं धर्म-चर्चात्मक असे अनेक निबंध त्यांनीं लिहिले; पण हे लेखहि अद्यापि अप्रसिद्ध राहिले आहेत.

प्रकरण पांचवें.

तत्त्वानुसंधान.

चालू धर्मपंथांत आणि येशूख्रिस्तानें सांगितलेल्या धर्मांत भेसळ होऊन जो गावाळ धर्मपंथ आज रशियांत उपलब्ध आहे, त्याचें संशोधन करून शुद्ध धर्म निर्माण करावयाचा हा हेतु टॉलस्टॉय यांच्या मनांत या वेळीं होता.

आपल्या अंतरंगाची वाढ सुखरूपपणें व्हावी असें ज्याला वाटत असेल, त्याला ती गोष्ट केवळ स्वतःच्याच बळावर साध्य करतां येणें अगदींच अशक्य नसलें, तरी फारच कठिण आहे, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांस स्वानुभवानें कळली होती. या बाबींत एकाद्या चांगल्या वाटाड्याची मदत मनुष्याला आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणें त्याच्या आयुष्यक्रमाचा तपशीलवार नकाशाहि त्याजपुढें असावयास पाहिजे. नावाड्याला समुद्राच्या नकाशावरून खडकाळ भागांचा व इतर धोक्यांच्या ठिकाणांचा जसा बोध होतो, त्याचप्रमाणें अशा प्रकारच्या आयुष्यक्रमाच्या नकाशावरून मनुष्यालाहि आपल्या जीवनक्रमाची दिशा नक्की ठरवितां येते. याकरतां मनुष्यमात्राला कोणता तरी निश्चित धर्म असणें आवश्यक आहे; पण असा पंथ असणें कितीहि आवश्यक असलें, तरी तेवढ्याच करतां हातीं पडेल त्या गावाळ पंथाचा स्वीकार करणें हें टॉलस्टॉय यांच्या हांतून कधींच घडण्या-

सारखें नव्हतें. त्यांची बुद्धि जात्याच तीव्र व शोधक असल्यामुळें केवळ अंधपरंपरेनें चालत आलेल्या पंथाचा बरेवाईटपणा न पाहतां त्याचा स्वीकार ते करतील हें शक्यच नव्हतें. आपल्या अंतरात्म्याला व विवेकबुद्धीला पटेल, असा धर्म त्यांना हवा होता. टॉलस्टॉय यांच्यासारखी शोधकबुद्धि दुसऱ्याहि पुष्कळ लोकांत असेल; पण या बुद्धीबरोबरच अंधपरंपरेचा तिरस्कार, सत्याची पूर्ण भक्ति, तत्वानुसार प्रत्यक्ष आचरण करण्यास लागणारें मनोधैर्य आणि आपणास पटलेलीं तत्वे संगतवार व सुबोध रीतीनें लोकां-धुढें मांडण्यास लागणारें भाषासौष्टव; इतके विनमोल गुण टॉलस्टॉय यांच्या अंगीं एकवटले असल्यामुळें साऱ्या जगाचें लक्ष त्यांच्याकडे वेधलें. रशियांतील त्या काळची परिस्थिति इतकी भयंकर होती कीं, चालू सर-कारच्या अथवा चालू धर्मपंथाच्या बाबतींत एक चकारशब्दहि कोणी उच्चारला, तरी एकाद्या आसुरी शिक्षेस तो ताबडतोब पात्र होत असे. असें असतांहि टॉलस्टॉय यांचें मन क्षणमात्रसुद्धां कंपायमान झालें नाहीं, अथवा स्वीकृत पंथापासून तें बालाग्रहि ढळलें नाहीं, यांतच त्यांची महती आहे. सामान्य लोक व टॉलस्टॉय यांजसारखे सत्पुरुष यांतील फरक हाच होय. हजारों लोकांच्या मनांत सत्पुरुषासारखे सुविचार नेहमीं येतात; पण त्यांतील एकहि विचार आचारांत उतरविण्याचें धैर्य त्यांजपाशीं असत नाहीं. आणि उलटपक्षीं 'देह जावो अथवा राहो, पांडुरंगीं दृढ भावो,' हा सत्पुरुषाचा बाणा देहपातापर्यंत अखंड चालतो. एकच उपदेश सामान्य मनुष्याच्या आणि सत्पुरुषांच्या तोंडून ऐकूं आला असतां सामान्य मनुष्याचे शब्द कांहींच परिणाम न करतां हवेंतल्या हवेंत उडून जातात व सत्पुरुषाचे तेच शब्द श्रोत्यांच्या हृदयापर्यंत पोहोंचतात, याचें कारण त्या शब्दा-मागे असलेली सत्पुरुषाची तपोनिष्ठा ही होय.

त्या वेळेपर्यंत जुन्या पंथासंबंधानें उपलब्ध असलेले सारे ग्रंथ टॉलस्टॉय यांनीं वाचले व सर्व उपलब्ध टीकांचाहि अभ्यास त्यांनीं केला. या साऱ्या उद्योगांत त्यांना मुख्यतः इतकेंच दिसून आलें कीं, ही सारी मतपरंपरा अगदीं चुकीची असून ख्रिस्तानें सांगितलेल्या तत्वांशीं ती पूर्णपणें विसंगत आहे. सामान्य विवेकबुद्धीलाहि न पटणाऱ्या गोष्टी धर्मतत्वे म्हणून

त्यांत घुसडल्या गेल्या आहेत, हें पाहून या पंथासंबंधीं त्यांना पूर्ण तिटकारा आला. कोणतेंहि मूर्खपणाचें मत मनुष्यावर जुलुमानें लादूं पाहणें, म्हणजे त्याच्या ईश्वरदत्त बुद्धीचा अपमान करणें होय, असें टॉलस्टॉय म्हणत. अशा स्थितींत स्वतः धर्माधिकारी म्हणविणाऱ्यांनीं धर्माच्या नांवाखालीं वाटेल त्या खोट्या गोष्टी दडपून दिल्याचें पाहून त्यांना फार नवल वाटलें. केवळ धर्माच्या नांवाखालीं आणि कांहीं सत्ताधाऱ्यांचें पाठबळ असल्या-मुळेच ही फसवणूक उघडकीस न येतां, आजपर्यंत ती जीव धरून राहिली, असें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें.

सांप्रत चालू असलेल्या धर्मपंथांनीं धर्माचें ज्ञान लोकांस दिलें नाहीं, आणि ख्रिस्ताचीं तत्वे लोकांस शिकविलीं नाहींत, एवढेंच नव्हे तर, विवेकबुद्धीचा कोंडमारा करून धर्मप्रसाराच्या मार्गांत या हटवादी पंथांनीं अडथळा मात्र घातला, असा आरोप टॉलस्टॉय यांनीं या पंथावर स्पष्टपणें केला आहे.

अज्ञ लोक अंधदृष्टीनें या मतांवर विश्वास ठेवतात, तोंडानें त्यांची बडबड करतात, आणि उपासतापासहि करतात; पण यांतील एकाहि गोष्टीबद्दल अंतर्दामीं त्यांची खात्री पटलेली नसते, असें टॉलस्टॉय स्वानुभवानें सांगतात. या मूळ मतांतच जर कांहीं तथ्य नाहीं, तर लोकांना तीं अंतर्दामीं पटत नाहींत, यांत नवल काय ? आणि ज्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल मनाची खात्री नाहीं, तिच्याविषयीं खरी श्रद्धा तरी कोठून उत्पन्न व्हावी ? उद्यां जर कोणी मला असें सांगूं लागला कीं, एक मनुष्य शेजारच्या टेंकडीवर चालत गेला आणि तेथून उड्डाण करून वर स्वर्गांत गेला व तेथला रहिवाशी झाला, तर या गोष्टीवर माझा विश्वास कसा बसावा ? पृथ्वीच्या खालीं नरक आणि पृथ्वीच्या वर स्वर्गलोक आहे, अशा कल्पना ज्या काळीं रूढ होत्या, त्या काळीं असल्या मूर्खपणाच्या भाकडकथांवरहि लोकांचा विश्वास कदाचित् बसला असता; पण पृथ्वी म्हणजे काय, सूर्यचंद्र म्हणजे काय आणि ग्रहमालेची रचना कशी आहे, या गोष्टी लोकांस आतां करतलामलकवत् झाल्या असतां स्वर्गारोहणासारख्या भाकडकथांवर कोण विश्वास ठेवील ?

श्रद्धा ही मोठी विनमोल वस्तु आहे, हें खरें; पण श्रद्धा म्हणजे अंध-विश्वास नव्हे, हेंहि लक्षांत ठेवले पाहिजे. श्रद्धा हा जितका सद्गुण आहे, तितकाच मोळा विश्वास हा दुर्गुण आहे. एकादा सिद्धांत बुद्धिपूर्वक आपल्या चित्तास पूर्ण पटून त्याप्रमाणें आचरण करण्याचें धैर्य उत्पन्न होणें, याचें नांव श्रद्धा. अशा प्रकारची खरी श्रद्धा अंधविश्वासानें अथवा मोळ्या-भावानें उत्पन्न होत नसून तावूनसुलाखून शुद्ध झालेल्या मनोबलानेंच ती उत्पन्न होत असते.

‘धर्माधिकार्यांस अर्ज’ या मथळ्याखाली इ. स. १९०२ साली त्यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रांत टॉलस्टॉय म्हणतात:—

“ ज्याच्या तळाच्या फळ्या फाटलेल्या आहेत, अशा कोठारांत तुम्ही कितीहि धान्य ओतले, तरी तेथें तें रहावयाचें नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्या डोक्यांत परमेश्वराचें त्रयमूर्तित्व, परमेश्वरानें मनुष्याचा आकार धारण करून मनुष्याच्या पापासाठी देहदंड भोगणें, आणि मग तेथून स्वर्गारोहण करणें, अशा प्रकारच्या पाचरी मारून ज्यांतील मेंदू तुम्ही विदीर्ण करून टाकल्या आहे, त्यांत खरी श्रद्धा कशी सांठविली जाईल, याचा विचार करा. अशा रीतीनें विदीर्ण झालेल्या मेंदूला खऱ्याखोऱ्याची निवड करण्याचें सामर्थ्य नसतें आणि बळहीन झालेल्या मेंदूंत कितीहि ज्ञान तुम्ही कोंवले, तरी तें आकलन करण्याची अथवा तें तेथेंच धरून ठेवण्याची शक्ति त्याला नसते. याकरतां हे ज्ञानवादहि अखेरीस अगदीं निरूपयोगी होतात.”

टॉलस्टॉय यांनीं चालू धर्मपंथावर अशा प्रकारचे जे हल्ले केले आहेत, ते थोडेबहुत फाजील कडक आहेत, असें पुष्कळांचें मत आहे. आजपर्यंत चालू असलेल्या धर्मपंथांनीं मानवजातीला हितकारक अशी कोणतीच कामगिरी बजावली नाहीं, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. सांप्रत काळापर्यंत चालू असलेल्या धर्मपंथांनीं मनुष्यजातीचें नुकसान कांहीं अंशीं केलें असलें, तरी तिचें हितहि त्यांनीं पुष्कळ साधलें आहे, हेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. कोणत्याहि प्रकारची धर्मसंस्था अस्तित्वांत नसती, तर मनुष्यजात इल्लींहून अधिक चांगल्या अवस्थेंत असती, असें

मानण्यास कोणताहि सबळ पुरावा नाही. आजपर्यंत चालू असलेल्या धर्मपंथांनी अनेक चुका केल्या असल्या, तरी मनुष्याने नीतिमत्तेने वागावे, आणि दैवी बुद्धीची वाढ करून परस्परांशी गुण्यागोविदाने रहावे, हाच उद्देश या सान्या धर्मसंस्थांच्या मुळाशी होता व आहे; हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. केवळ परोक्ष तत्वांचे आकलन करण्यास लागणारी बुद्धीची प्रगल्भता सामान्य जनसमूहांत नसल्यामुळे त्यास नीतिमान् ठेवण्यास नरकाची भीति व स्वर्गाची लालूच घर्माला दाखवावी लागते.

पण अशा प्रकारच्या धर्माच्या व्यावहारिक अंगाचा विचार टॉलस्टॉय यांच्या लक्षांत आला असल्याचे दिसत नाही. धर्मपंथांनी सांगितलेले आचार व त्यांनी शिकविलेलीं तत्त्वे, हीं शुद्ध विवेकबुद्धीच्या कसोटीला उतरतात कीं नाही, एवढेच त्यांनी पाहिले आणि तशीं तीं उतरत नाहीत, असें दिसतांच त्यांजवर त्यांनी सरसहा बहिष्कार घातला. अशीं तत्त्वे शिकविणे, म्हणजे लोकांची निव्वळ फसवणूक करणे होय, असें म्हणून प्रत्येक सुबुद्ध मनुष्याने ही फसवेगिरी चव्हाट्यावर आणली पाहिजे असेंहि ते म्हणूं लागले. अशा प्रकारच्या कोणत्याहि पंथाशी संबंध ठेवणे हे टॉलस्टॉय यांच्या दृष्टीने लाजिरवाणे दिसूं लागले.

केवळ बुद्धिवाद करून प्रतिपक्षार्थी धर्मतत्त्वे खोडून काढून त्याला चीत करण्यांतच संतोष मानणे इतकीच टॉलस्टॉय यांची प्रवृत्ति असती, तर त्यांची बुद्धि एवढ्यांतच संतुष्ट होऊन विराम पावली असती. व्हालटेअर किंवा ब्रॉडला यांजसारख्या सुप्रसिद्ध नास्तिकांनी हाच पंथ स्वीकारला. जुन्या धर्मपंथावर हल्ले करून त्यांच्या इमारती पायापासून त्यांनी खिळखिळ्या करून टाकल्या. ख्रिस्तीधर्मातील चालू पंथ आपल्या अनुयायांच्या डोळ्यांत धूळ मात्र फेंकतात, असें त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केले; पण त्यांची बुद्धि एवढ्याने संतुष्ट होऊन विराम पावली. नव्या पंथाची रचना व्हालटेअर अथवा ब्रॉडला यांनी केली नाही. याच्या ठिकाणी टॉलस्टॉय यांजसारखी जाज्वल्य धर्मभक्तीच नव्हती. जुन्याची मोडतोड करावयाची, इतकेच काम टॉलस्टॉय यांस करावयाचे नसून तिच्या जागी नवा बुद्धेग्राह्य धर्म योजावयाचे काम त्यांस करावयाचे होते व याच

कामांस त्यांनी आपल्या उत्तरवयांत आपणास वाहून घेतलें. टॉलस्टॉय यांच्या विशेष कर्तबगारीचें महत्त्व हेंच. जुनें मोडून टाकण्यास फारसे प्रयास नकोत, अथवा विलक्षण प्रतिभाशाली बुद्धीहि नको. असलें मोडतोडीचें काम करणारे लोक पुष्कळ पैदा होतात; पण नवी इमारत रचण्यास लागणारी आटोकाट मेहनत करणारा, व प्रतिभासंपन्न बुद्धीचा मनुष्य एकादाच निपजतो. टॉलस्टॉय हे या अशा दुर्मिळ कोर्टीतले गृहस्थ होते. जुन्यांतली मोडतोड करण्यासाठीं जेवढी मेहनत त्यांनी घेतली, व जेवढें बुद्धिबळ त्यांनी खर्च केलें, त्याहून कित्येक पटीनें अधिक मेहनत घेऊन व अधिक बुद्धिवैभव खर्च करून शुद्ध केलेला धर्म टॉलस्टॉय यांनी लोकांस दिला.

जुन्या पंथाचें परीक्षण करणारा त्यांचा पहिला लेख इ. स. १८८० सालींच तयार झाला होता; पण इ. स. १८९१ सालापर्यंत तो त्यांच्या दस्तरीं पडून होता. या सालीं त्याची रशियन आवृत्ति प्रथम जिनीव्हा येथें प्रसिद्ध झाली. प्रकाशक व मुद्रक या दोघांच्याहि निष्काळजीपणामुळें अथवा कमी समजुतीमुळें ही आवृत्ति अत्यंत सदोष अशी निघाली. यानंतर इ. स. १९०३ सालीं टॉलस्टॉय यांचे मित्र शरकॉफ यांनी हाच लेख पुन्हां प्रसिद्ध केला व ही आवृत्ति बऱ्यापैकी आहे. टॉलस्टॉय यांच्या पहिल्याच धार्मिक लेखाला अशा रीतीनें सुमारे तेवीस वर्षांचा गर्भवास सोसावा लागला, यावरून रशियांतील त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचें चोख अनुमान होतें.

टॉलस्टॉय यांच्या या लेखाचा प्रसार व्हावा तसा झाला नाहीं. याचीं भाषांतरे आधींच थोडीं झालीं, व जीं झालीं, तीं, इतकीं गचाळ झालीं कीं, मूळ लेखकाची प्रतिभा त्यांत दिसून येण्याऐवजीं ती अधिक मलीन मात्र झाली आहे.

ख्रिस्तानें सांगितलेलें ज्ञान व पुराणपंथांचीं मते यांत मेळ नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर ज्या गोष्टी ख्रिस्तानें प्राधान्येंकरून सांगितल्या, त्यांजपासून मनुष्यांचीं मनें परावृत्त करण्याकरतांच जणूं काय पुराणपंथ उदय झाला आहे, असें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें. प्रेम आणि

दया यांचें वास्तव्य मनुष्याच्या हृदयांत अवश्य असावें, अशाविषयीं ख्रिस्ताचा फार कटाक्ष होता, असें त्यानें वारंवार केलेल्या उपदेशावरून स्पष्ट दिसून येतें. मनुष्याचें परस्परविषयक कर्तव्य आणि ईश्वरविषयक कर्तव्य यांजविषयींही त्यानें अत्यंत कळकळीचा उपदेश केला आहे. याच गोष्टी मनुष्यानें शिकाव्या, अशी त्याची इच्छा असल्याचें स्पष्ट दिसतें; पण त्यानें मानवी जातीचा मूळ पुरुष अँडाम याजबद्दल कोठें शब्दहि काढला नाहीं. आत्म्याच्या तारणासाठीं कोणत्या कवायती मनुष्यानें केल्या पाहिजेत, याचाहि नकाशा त्यानें रेखाटला नाहीं, अथवा ईश्वर त्रिमूर्ति आहे, असेंहि तो म्हणाला नाहीं; पण या किरकोळ गोष्टींना नसतें प्राधान्य देऊन खऱ्या महत्त्वाच्या बाबी पुराणपंथानें दृष्टीआड केल्या आहेत. परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास आपल्या शिष्यांस त्यानें शिकविलें, आणि परमेश्वरासन्निध आपण पोहोंचावें असाहि उपदेश त्यानें केला; पण या गोष्टींचा मागमूसहि पुराणपंथांच्या मतांत लागत नाहीं.

बायबलांत पुष्कळ ठिकाणीं रूपकांची भाषा योजिलेली आहे, अशा स्थलांचा अर्थ शब्दशः घ्यावयाचा नसतो. त्यांतील मुद्दा आपण आपल्या बुद्धीनें निवडून काढावयाचा असतो, धर्मग्रंथ कसे वाचावेत याविषयीं टॉलस्टॉय म्हणतात,

“महात्मे आणि सामान्य मनुष्ये यांत मोठा फरक आहे. सत्य वस्तूचें कथन महात्म्यास स्पष्ट शब्दानें व कृतीनें करतां येतें, यांतच त्यांचा मोठेपणा आहे. सत्य वस्तु अशा रीतीनें ते तुमच्या पुढें मांडतात कीं, तुमच्या नजरेसमोरून तिचा कोणताहि भाग लपून न राहतां सूर्यप्रकाशाप्रमाणें ती तुम्हांस स्पष्ट दिसते. सत्य आपणास समजावें अशा खऱ्या इच्छेनें जो कोणी बायबल वाचील त्याला त्यांत सत्य अवश्य आढळून येईल. सामान्य मानवी बुद्धीस अगदीं अगम्य असें कोणतेंहि गूढ त्यांत टेवलेलें नाहीं. असें गूढ त्यांत असेल, असा आपला खोटाच समज तुम्हीं करून घेऊं नका. धर्माधिकार्यांच्या साह्याशिवाय धर्मरहस्य आपणास मिळणार नाहीं, ही समजूत सर्वथैव चुकीची आहे.”

“मी अशा रीतीनें बायबल वाचलें आणि त्यांत सत्य वस्तूचें कथन

मुलांनाहि समजेल इतक्या सोप्या रीतीनें केलें आहे, असें मला आढळून आलें. ख्रिस्तानें खरोखरं काय सांगितलें आहे, हें जाणण्याची तुमची खरी इच्छा असेल, तर सारे पूर्वग्रह बाजूस ठेवून अदूषित मनानें मूळ ग्रंथ वाचा. बायबल हा पवित्र ग्रंथ आहे, हें लक्षांत ठेवून शुद्ध भावनेनें तुम्ही तो वाचला पाहिजे. हा ग्रंथ म्हणजे कादंबरी नव्हे. एकादा भाग वाचावा, एकादा सोडून द्यावा, अशा रीतीनें तो वाचतां कामा नये.”

“ बायबलांतील कोणता भाग आपणास समजतो आणि कोणता समजत नाही, याची निवड प्रथम करून ठेवावी. आपणास समजतो, अशा भागाचें पूर्ण आकलन झाल्यानंतर मग या नव्या दृष्टीनें कठिण आणि गूढ भाग वाचावा. बायबलाचा अभ्यास मीं अशा रीतीनें केला, तेव्हां ख्रिस्ताचा आशय माझ्यापुढें ढळढळीत उभा राहिला. याच मार्गानें बायबलाचा अभ्यास जे कोणी करतील, त्यांना माझ्यासारखाच फायदा होईल अशी माझी पूर्ण खात्री आहे.”

अँडामनें केलेल्या पापामुळें सर्व मनुष्यजात पापी झाली आणि त्या पापाची फेड कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या गोष्टींवर अंधविश्वास ठेवल्यानेंच होते, असें ख्रिस्ताला खरोखरच वाटत असलें, तरी ती गोष्ट स्पष्ट शब्दांनीं सांगण्याचें तो विसरून गेला आहे. या गोष्टींना सेंट पॉल यानें प्राधान्य आणलें. पण पॉल आणि ख्रिस्त यांची प्रत्यक्ष भेट कधींच झाली नव्हती; यावरून ख्रिस्तानें सांगितलेल्या धर्मांत आणि चालू ख्रिस्ती धर्मांत केवढें मोठें अंतर आहे, हें कोणासहि सहज दिसून येईल.

धर्माची बाब झाली, तरी तिला बुद्धीची कसोटी हवी, असें टॉलस्टॉय यांचें निश्चित मत होतें. ते म्हणतात, “ विवेकबुद्धि आपणापैकीं प्रत्येकास कोडून तरी प्राप्त झाली आहे; ही चीज आपण निर्माण केलेली नाही. बऱ्यावाईटाची निवड ही बुद्धि आपण होऊनच करीत असते. अमुक गोष्ट बरी आणि अमुक गोष्ट वाईट, असा निश्चय आपली बुद्धि केव्हां व कसा करते, हें सुद्धां आपल्या लक्षांत येत नाही. हा वारसा आपणाकडे फार पुरातन काळापासून चालत आला आहे. आपणा सर्वांचा आदि-जनक जो परमेश्वर त्यानेंच हा प्रकाश आपणास दिला आहे. या प्रका-

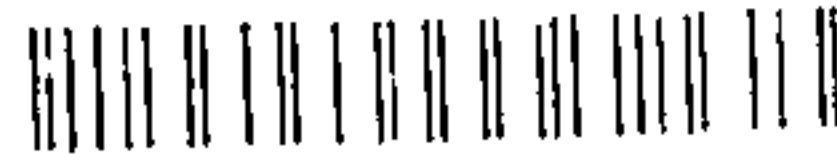
शाच्या दानांत परमेश्वरानें भेदभाव केलेला नाहीं. आपणा सर्वांस सारखाच वांटा त्यानें दिलेला आहे. आपणा सर्वांच्या पाठिमागें आपलें उन्नत रूप आहे; कित्येकांच्या ठिकाणीं हें उन्नत रूप अधिक स्पष्ट दिसत असतें, तर दुसऱ्या कित्येकांच्या ठिकाणीं तें निद्रावस्थेंत असल्यामुळें तें स्पष्ट दिसत नाहीं. माणसांमाणसांत फरक दिसतो, तो मूळ स्वभावाचा नसून कमीअधिक स्पष्टतेचा मात्र आहे. आपणा सर्वांचें मूळ चैतन्य एकरूपच आहे. याकरतां आपण आपलीं अंतःकरणें खुलीं केलीं, तर आपणा स्वतःच्या वागणुकीपुरता बऱ्यावाइटाचा विचार अंशतः तरी खाचित करतां येईल. मूळ चैतन्य तुमच्या अत्यंत निकट--नव्हे--तुमच्या हृदयांतच आहे. या पृथ्वीवर आपण जो जन्म घेतला, त्याचा हेतु इंद्रियांचे लळे पुरवून पशु कोटीस जाणें हा नसून ज्याच्याशीं आपलें स्पष्ट साधर्म्य आहे, अशा आपल्या मूळच्या चैतन्य रूपासन्निध जाणें, हा आहे. येशूख्रिस्तानें हा उद्देश ठांसून आणि स्पष्ट शब्दानें सांगितला आहे. आपण सारीं परमेश्वराचीं लेंकरें असून परमेश्वराप्रमाणेंच पूर्णत्व पावण्याचा हक्क आपणास आहे, असें येशूख्रिस्तानें स्पष्ट दर्शविलें आहे. माझ्या जीविताचा हेतु काय ? या प्रश्नाचें थोडक्यांत उत्तर असें--बरे काय आणि वाईट काय, हें मला दर्शविणारी मूळ शक्ति माझ्या ठिकाणीं आहे. माझ्या विवेकबुद्धीच्या तंतूच्या द्वारे या मूळ शक्तीशीं माझा संबंध जडलेला असून त्या शक्तीची सेवा करणें हाच माझ्या जीविताचा हेतु असून माझें जन्मसाफल्यहि हेंच. ही सेवा सत्कर्मकरूनच मला बजावतां येते."

ख्रिस्तानें सांगितलेलीं धर्ममते केवळ पुस्तकांतच रहावयाचीं नसून तीं प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणावयाचीं आहेत. ख्रिस्ताच्या ज्या दहा आज्ञा आहेत, त्यांजबद्दल टॉलस्टॉय यांनीं पुष्कळ विचार केल्या आहेत. या दहा आज्ञेंत 'वाइटाचाहि प्रतिकार करूं नका आणि तुमच्या उजव्या गालावर कोणी मारल्यास डावा गालहि पुढें करा,' अशी जी एक आज्ञा आहे, तिचा मेळ व्यवहारांत कसा घालावयाचा हें, टॉलस्टॉय यांस बरेच दिवस एक कोडें होतें. ही आज्ञा अव्यवहार्य आहे, असें त्यांस वाटे. त्यांचा जन्म तलवार गाजविलेल्या सरदार घराण्यांत झाला होता. क्षत्रियत्वाचें रक्त

आणि मानीपणा त्यांच्या रोमरोमांत खेळत होती. तेव्हां असली आशा त्यांच्या चित्ताला पट्टं नये, हें रास्तच होतें; पण ख्रिस्ताच्या सर्व आशांचा विचार त्यांनी केला आणि त्याचें प्रत्यक्ष आचरण त्यांनी पाहिलें, तेव्हां ही आशासुद्धां प्रत्यक्ष व्यवहाराकरतांच ख्रिस्तानें केली आहे असें कबूल करणें, त्यांस भाग पडलें.

जुन्या बायबलाचीं चालू भाषेंत झालेलीं भाषांतरें केवळ चुकीचीं आहेत, इतकेंच नव्हे, तर मुळांत नसलेले कित्येक शब्द या भाषांतरांत घुसडले गेले आहेत, असें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें. कित्येक भाषांतरकारांनीं मुळांत कांहीं आधार नसतां कांहीं मजकूर पदरचाच दडपून दिल्यामुळें ख्रिस्तानें सांगितलेल्या ज्ञानाला, या भाषांतरांत विकृत रूप प्राप्त झालें असल्याचें त्यांस आढळून आलें.

यांतील कांहीं सिद्धांतांप्रमाणें प्रत्यक्ष आचरण करणें, आमच्या स्वभावास मुळींच साधण्यासारखें नाहीं; असा आक्षेप जे घेतात, त्यांना टॉलस्टॉय उत्तर देतात, 'ठीक आहे, पण अमुक एक गोष्ट तुम्हांस साध्य न झाली म्हणून ती खोटी अथवा त्याज्य ठरते काय? सत्य मार्ग दाखविण्याकरतांच तत्वज्ञान आणि धर्म यांचा जन्म झाला आहे. त्यानें दाखविलेल्या मार्गानें वनेल तोंपर्यंत खटपट करित राहणें, हें आपलें कर्तव्य आहे. आपली खटपट सर्वथा सफल न झाली, तरी आपला उद्योग मध्येच न सोडतां अट्टाहासानें तो चालविला पाहिजे.

REF BK-0001639

इत्ताय खण्ड सपूण.

१६३९